

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ

1 • 2001

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежем, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежем, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВІНОКУР,
М.І. ГЛАДКИХ, А.А. ЗАЛІЗНЯК,

В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В.К. МІХЕЄВ, О.П. МОЦЯ,

В.Ю. МУРЗІН, В.В. ОТРОЩЕНКО,
В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,

Г.М. ТОЩЕВ, В.М. ЦИГИЛИК,
Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Художній редактор
к. іст. наук *М.М. Ієвлєв*

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Комп'ютерна верстка
О.О. Канигіної

Здано до набору 25.03.2001. Підписано до друку 04.07.2001. Формат 70×108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 12,60. Обл.-вид. арк. 14,19. Тираж 650 прим. Зам. 549.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» вул. Терещенківська, 4

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2001

ЗМІСТ

Статті

СМИРНОВ С. В. До питання про історичну оцінку неандертальських поховань	3
СЕРГЄЄВА М.С. Міфологічний образ колісниці у графіці населення степів Східної Європи доби бронзи	10
РОМАНЮК Л.М. , СИМОНЕНКО О.В. Сарматський комплекс із с. Запруддя на Середній Наддніпрянщині	19
КОЗЮБА В.К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел)	29
МОЦЯ О.П. Київська Русь: етапи формування державної території	42

Публікації археологічних матеріалів

ОСТАПЕНКО М.А. Пам'ятки осілости скіфського часу на острові Хортиця	51
БАНДУРОВСЬКИЙ О.В. Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної Лісостепової України	68
ФІАЛКО О.Є. Червонофігурні кратери із скіфських пам'яток	80
КРОПОТОВ В.В. Імпортна червонолакова кераміка південномалоазійської групи в Криму	90
ПРИХОДНЮК О.М., ЧУРИЛОВА Л.М. Коштовності з с. Коробчине на Дніпропетровщині	96

До історії стародавнього виробництва

ОЛЬГОВСЬКИЙ С.Я. Метал браслетів Херсонеса 106

Дискусії

КОЖОКАРУ В. Некоторые замечания по поводу даты договора между Римом и Каллатисом. 113

Нові відкриття та знахідки

СТОЯНОВ Р.В. Свинцеві трілисники з елліністичного некрополя Херсонеса Таврійського 118

ДІДИК В.В. Нові знахідки кола виїмчастих емалей у водозборах Сіверського Дінця та Дніпра 125

Рецензії

ПШТВАНОВИЧ Е., КУЛЬЧАР В. Генинг В.Ф. Сарматская эпоха в Алфёльде (Среднее Подунавье в I—IV вв.) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии 130

БЕССОНОВА С.С. Шаповалов Г. Корабли веры. Судходство в духовной жизни древней Украины. 132

Хроніка

ВІДЕЙКО М.Ю. Міжнародний симпозіум «Від неолітизації до початку доби бронзи. Культурні зміни в межиріччі Одри і Дніпра між VII і II тис. до н. е.» 136

Пам'яті Анатолія Івановича Кубишева. *Слово про начальника* 137

Пам'яті Ігоря Авеніровича Баранова 139

Наші автори 141

Список скорочень 142

С.В. Смирнов

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНУ ОЦІНКУ НЕАНДЕРТАЛЬСЬКИХ ПОХОВАНЬ

Стаття присвячена історичній оцінці так званих ранніх розчленованих неандертальських поховань, що деякими дослідниками оцінюються як доказ існування в середовищі ранніх неандертальців високих соціальних норм.

Серед проблем, які активно обговорюються в археології палеоліту і які безпосередньо стосуються загальнонаукової синтетичної теорії антропогенезу, особливе місце належить проблемі неандертальських поховань, якій присвячена чимала кількість літератури. Неодноразово з цієї непростой для вирішення проблеми висловлювались і ми¹.

Неандертальські поховання описуються і оцінюються багатьма ознаками, і про них написано чимало. Проте не всі ознаки проаналізовано належним чином. Зокрема, є ознаки, про які згадують майже всі і які до останнього часу не були предметом спеціального обговорення. Йдеться насамперед про розташування кісток у могилах. Саме ця ознака неандертальських поховань останнім часом опинилася в центрі багаторічних дослідницьких зусиль В.А. Альокшина.

На підставі аналізу численних мустьєрських поховальних пам'яток Західної Європи В.А. Альокшин дійшов висновку, що «в ранніх могилах переважають розчленовані трупи»². «Пізніше, — пише він далі, — переважають поховання повних трупів в анатомічному і неанатомічному порядку, хоча традиція ховати розчленовані трупи ще зберігається...»³. «Таким чином, — робить загальний висновок В.А. Альокшин, — можна говорити про еволюцію поховального обряду, коли неповні захоронення повільно заповнюються похованням повних трупів»⁴.

Ця тенденція простежується не лише в Західній Європі, але й на Близькому Сході, який також вирізняється з-поміж інших регіонів Старого Світу численними знахідками мустьєрських поховань. Як і в Західній Європі, в мустьєрських похованнях Близького Сходу домінували поховання неповних трупів⁵. Не суперечать цьому висновку мустьєрські поховання Криму — єдиної в Східній Європі території, яка має поховальні комплекси мустьєрської доби⁶.

Отже, на значних територіях Старого Світу простежується одна і та ж тенденція: найдавніші поховання неандертальців пов'язані з навмисним розчленуванням тіла померлого. Пізніше вони повільно витісняються похованнями нерозчленованого тіла. У пізньому палеоліті, коли на арену виходить сапієнс, розчленовані поховання зникають зовсім. Зважаючи на цю обставину, В.А. Альокшин особливо наголошує на одному важливому для правильної оцінки цих комплексів моменті: крім розчленування тіла за допомогою крем'яних знарядь, існував спосіб простого рознімання трупів на частини вже після розкладу м'яких тканин.

Ця загальна картина, змальована В.А. Альокшиним, доповнюється вмотивованими висновками про те, що неандертальські поховання не мають поховального інвентаря і не посипаються вохрою, що характерно для поховань більш пізнього часу. «Всі дані про знахідки знарядь та кісток тварин поблизу неандертальських скелетів свідчать, — пише він, — про безсистемне розміщення цих артефактів у похованнях і про відсутність в могилах стандартних знаряддєвих наборів. Це означає, що у відпо-

відності до запропонованих мною критеріїв виявлення поховального інвентаря мустьєрські поховання Франції та Бельгії — безінвентарні». «Здійснений аналіз, — продовжує він свою думку, — дозволяє мені погодитися із точкою зору тих дослідників, котрі стверджують, що в неандертальських похованнях не було інвентаря»⁷.

Як же інтерпретує ці поховальні комплекси В.А. Альокшин? Для оцінки поховань розчленованих трупів неандертальців він залучає засвідчений етнографією ритуал так званих ведмежих свят у первісних народів Півночі. Суть його полягає ось у чому. Окремі частини вбитого на полюванні й потім з'їденого звіра (черепи, шкури, внутрішні органи, які не використовувались в їжу) навмисно ховали, і це, на думку первісних мисливців, повинно було сприяти відродженню звіра. Так в обрядовій формі закріпилася турбота про тварин, тобто про збереження природного оточення, від якого безпосередньо залежало життя людей. Цей мисливський ритуал В.А. Альокшин використовує як аналогію похованням розчленованих тіл неандертальців. Він стверджує, що неандертальці таким чином виявляли свою турботу про повернення до життя померлого родича. «Розчленовані поховання людей середнього палеоліту вказують на те, — наголошує В.А. Альокшин, — що мустьєрські мисливці намагалися повернути до життя людину таким же способом, як і вбитого звіра»⁸. «Відродження людини, яке мислилось у новій тілесній оболонці, — зазначає він, — мусило відновити порушену смертю рівновагу в суспільстві»⁹. На переконання В.А. Альокшина, обряд поховання розчленованих різних способом трупів померлих неандертальців виник як магичний засіб збереження неандертальських колективів від вимирання. Це той обряд, який має протистояти смерті й забезпечити стабільність у самому мисливському колективі. Як бачимо, В.А. Альокшин, оцінюючи розчленовані неандертальські поховання, відтворює високі соціальні норми — втілену в спеціальному обряді турботу про збереження життя всього колективу в умовах, коли, на його думку, уявлення про потойбічний світ ще не існувало.

Як оцінити наведені вище реконструкції? Почнемо з головного. Якщо в розчленованих похованнях бачити високий рівень соціальної турботи про збереження життя мисливського колективу, то повільна відмова від розчленованих поховань і перехід до поховань нерозчленованих трупів слід оцінювати як поступову відмову від соціального захисту. Виходить, що на ранньому етапі існування поховальної обрядності, коли панував обряд поховання розчленованих трупів, активно турбувалися про збереження життя колективу, а на більш пізньому етапі, коли почали ховати також нерозчленовані трупи, така турбота поступово втрачалася, і з настанням пізнього палеоліту вона була втрачена остаточно. Це нонсенс. Фактично В.А. Альокшин фіксує історичний рух не в бік зростання соціальності, а в бік її зменшення, тобто в протилежному історичному розвитку напрямку.

Важливо розібратися, чому так сталось. Основна причина полягає в методиці використання етнографічних аналогій. Ставлення первісної людини до вбитого звіра не можна переносити на ставлення людини до іншої людини — померлої чи живої. Звіра навмисне вбивали для того, щоб використати його м'ясо для харчування, а людина вмирала із зовсім інших причин; тому тут немає і не може бути аналогічних ситуацій. Ми бачимо яскравий приклад некоректного пошуку й використання етнографічних свідочств.

Автор наведених конструкцій також проігнорував цілісний синкретичний характер та специфіку первісних релігійних вірувань, що є важливою методологічною вадою. Якщо в неандертальських похованнях немає поховального інвентаря і немає посипки вохрою, що свідчить про відсутність уявлень щодо потойбічного світу, то не можна говорити про наявність магії. Магія сама по собі не існує, вона є елементом системи, до якої на засадах цілісності належать також тотемізм, фетишизм та віра у потойбічний світ. Як ліве не існує без правого, так і магія не існує без уявлень про світ мертвих. Міфічна свідомість первісної людини характеризується тим, що вона не бачить різниці між світом реальним і світом міфічним, між світом живих і світом мертвих. Для неї жива людина нічим істотним не відрізняється від людини, котра знаходиться на тому світі. І якщо, на думку В.А. Альокшина, є підстави говорити про відсутність уявлень щодо потойбічного світу, то слід говорити і про відсутність цього світу, що є повним абсурдом. Як бачимо, аргументація В.А. Альокшина про високий рівень соціальності у ранніх неандертальців не витримує критики. Всупереч цим новаціям, зберігає значення висновок про те, що неандерталець є істотою перехідного типу і його життєдіяльність є перехідною тою мірою, у якою є перехідною морфоструктура його тіла.

Розчленування трупа неандертальця і закопування його тіла по частинах, скоріше за все, слід розглядати як свідчення не особливої турботи про померлого, а байдужого до нього ставлення. Різноманітність способів розчленування трупа свідчить не про існування типологічно розгалуженого соціально значущого ритуалу, а про неусталеність відношення до померлого. Якщо на місці стоянки його не вдавалося закопати так, щоб поховання не заважало звичайному буденному життю, тіло небіжчика розчленовували і закопували по частинах. У випадку поховання нерозчленованого тіла, коли засипана яма просідала і на поверхні з'являлися великі кістки, труп розчленовували вже після розкладу м'яких тканин. Тільки так нині можна пояснити ті фактичні ознаки, які характеризують розчленовані неандертальські поховання.

Ми допускаємо помилку, коли думаємо, що закопування трупа — цілого чи по частинах — завжди мало релігійне значення. Закопування трупа як таке — це не соціальна ознака, оскільки вона характерна для багатьох видів тварин. Землерийні тварини, наприклад, трупи померлих родичів закопують у землю, навмисне виривши для цього спеціальну ямку в норі. Об'єктивно це забезпечує підтримання необхідних санітарних норм у підземних галереях, тобто унеможлиблює негативний вплив розкладу тіла на живих тварин. Коли свого часу спеціалісти з історії первісної релігії, характеризуючи неандертальські поховання, говорили про наявність у неандертальців «інстинкту охайності», то вони мали рацію. Звичайно, не можна ототожнювати дії землерийних тварин з діями неандертальців, але ігнорувати у неандертальців залишки інстинкту ізоляції трупа шляхом його закопування в землю теж не можна. Взагалі не слід вирішувати проблему походження релігії на підставі альтернативи «є релігія — чи нема», треба ставити і вирішувати проблему генезису цього складного духовного явища сповна. Нині стає зрозумілим, що свідоме релігійне осмислення закопування тіла померлого, з огляду на еволюцію органу свідомості головного мозку, настало з появою *Homo sapiens* пізнього палеоліту, з його здатністю до свідомого мислення.

Деякі археологи, котрі захищають ідею релігійності неандертальця як один з опосередкованих доказів використовують наявні повідомлення про так зване неандертальське мистецтво. Ми вже мали можливість говорити, що висновки стосовно мистецтва неандертальця базуються на суб'єктивізмі, замішаному на неконтрольованій сенсаційності. Зокрема, вказували, що оцінка відомої молододзької лопатки мамонта зі штрихами на поверхні як витвір мистецтва не підтверджується ні археолого-джерелознавчим, ні теоретико-мистецтвознавчим аналізом¹⁰. Якщо раніше була опублікована лише прорисовка тих штрихів, які, так би мовити, «зав'язуються» в малюнок звіра¹¹, то в новій публікації подаються всі штрихи на поверхні лопатки¹². З численних різноспрямованих та різноманітних штрихів можна утворити не лише малюнок оленя, що фігурує в першій публікації О.П. Черниша, а й інші будь-які зображення; все залежить від фантазії та бажання. Проте це вже поза межами науки. Науковий аналіз молододзької лопатки не дозволяє оцінювати її як витвір мистецтва. Нова публікація красномовно підтверджує це, хоча її автор, О.С. Ситник, так до кінця і не звільнився від намагання довести, що художня творчість у неандертальця все ж таки була. В усякому разі саме так він оцінює знайдену ним розколоту кістку зі штрихами з мустьєрської пам'ятки Пронягин.

Констатація того, що мустьєрський неандерталець ще не мав сформованих релігійних вірувань, є одним із опосередкованих доказів того, що його знаряддева діяльність ще не набула статусу справжньої людської праці. З чого випливає цей висновок? Відомо, що релігія є однією з форм суспільної свідомості, а праця — процес свідомий. Поза свідомістю та її функцією — логічним мисленням — праця існувати не може. Ось як це викладає відомий філософ В.П. Копнін: «... Мислення виникає на базі праці, і в певному сенсі воно аналогічне праці, немовби своєрідно повторює її. І справді, праця передбачає: предмет природи, який необхідно змінити; знаряддя, яким людина впливає на цей предмет, та діяльність людини, котра приводить в дію ці знаряддя. Мислення має об'єкт, на який воно спрямоване з метою його осягнення, знаряддя розумової діяльності у формі раніше створених понять та саму розумову діяльність, яка приводить людину до нових понять і теорій, тобто до створення нових абстрактних об'єктів. Ті та інші є засобами, інструментами діяльності людини, одні — матеріальної, інші — духовної»¹³.

Несформованість релігійних вірувань у неандертальців мустьєрської пори, отже, суспільної свідомості в цілому, свідчить про те, що індивідуальна свідомість у них також ще не була остаточно сформована. Адже суспільна свідомість не існує без інди-

відуальної і навпаки. Ця логічна викладка знаходить блискуче підтвердження в результатах вивчення зліпків порожнини черепної коробки неандертальців. Палеоневрологія беззаперечно довела, що області головного мозку, які у суспільної людини відповідають за процес мислення і регулюють його, на етапі неандертальця знаходилися в процесі бурхливого зростання. Це формування так званих сапієнтних зон мозку. В галузі палеопсихології всіма фахівцями воно оцінюється як становлення необхідних нейрофізіологічних передумов майбутнього остаточного оволодіння абстрактним мисленням.

Людське мислення тісно поєднане з мовою. Палеоантропологія свідчить, що мовний апарат неандертальця ще не набув ознак органу членороздільної мови. Масивна нижня щелепа, що утримувалася сильними м'язами, помітний нахил голови вперед, зміщення назад потиличного отвору та інші морфологічні ознаки будови голови свідчать, що неандерталець ще не був здатний до витворення чистих голосних звуків та чіткої артикуляції. Важливо зазначити, що рівень розвитку гортані неандертальця сповна відповідав рівню розвитку головного мозку — і це зрозуміло з огляду на поєднання мислення і мови.

Як бачимо, не лише факти щодо становлення суспільної свідомості, а й факти щодо формування органу свідомості головного мозку та органу мови людської гортані показують, що, опинившись у тенетах неконтрольованої сенсаційності, спричиненої надходженням нових неандертальських знахідок, археологія палеоліту на тривалий час стала на шлях необ'єктивної оцінки мустерського неандертальця, наділивши його всіма суспільними ознаками. Причина цих прикрих збоїв полягає у штучній та методологічно не виправданій відірваності проблеми неандертальських поховань від проблеми антропогенезу взагалі. Нині, після кількох десятиліть «неандертальської ейфорії», ми виходимо з цієї «хвороби» неспокійно і важко. Випадок з В.А. Альошкіним — підтвердження цього.

Оцінюючи значення неандертальських поховань, не слід ігнорувати специфічні механізми пристосування неандертальця до природи. Про що мова? Тварина пристосовується до оточуючого середовища внаслідок відповідної зміни органів тіла. Суспільна людина пристосовується через зміну створених нею штучних органів — знарядь праці. Створивши знаряддя праці, людина передала їм адаптивні функції, тому з цього моменту пристосувальні зміни органів тіла стали непотрібними. Ось чому з часу створення системи знарядь праці тіло людини протягом тисячоліть залишається без істотних пристосувальних змін. Вищенаведене свідчить, що тварина пристосовується до природи безпосередньо, а суспільна людина опосередковано — через вплив знарядь праці. Механізм пристосування тварини до оточуючого середовища — це природний добір, механізм пристосування суспільної людини — функціонування знарядь праці, тобто трудова діяльність. Спираючись на ці вихідні теоретичні позиції, які фіксують принципову різницю між біологічними і соціальними механізмами пристосування живого організму до природного довкілля, можна об'єктивно оцінити адаптивні можливості неандертальця.

Неандерталець знаходився в процесі інтенсивної видозміни органів тіла у сапієнтному напрямі, і це означає, що у нього ще переважав природний добір, тобто природний адаптивний фактор. В той же час неандерталець виготовляв і використовував досить складну систему штучних засобів діяльності — кам'яних знарядь, тобто мав місце надприродний, отже, соціальний адаптивний фактор. Які висновки випливають з поєднання цих різних за змістом феноменів? Природний добір у неандертальця втратив самодіюче значення, тому що регулювався розвиненою знаряддевою діяльністю; сама ж знаряддева діяльність ще не набула статусу справжньої людської праці через те, що не був усунутий природний добір. Отже, слід говорити про перехідну форму адаптації, яка органічно поєднує в собі як старі, відмираючі адаптивні механізми, так і нові, що народжуються. Тут ми виходимо на розуміння того, що неандерталець своєю знаряддевою діяльністю демонструє становлення праці, а не готову працю як найголовніший соціальний феномен. Його знаряддева діяльність і вся система життєдіяльності взагалі є перехідною. Неандертальська епоха — це заключна фаза антропогенезу, а не перший етап формаційної історії людства.

Ця логічно впорядкована теоретична конструкція добре підтверджується конкретними фактами. Якщо оцінювати не вузько технологічно, як це зазвичай робиться в археології палеоліту, а в обов'язковому порядку зважати на її соціальноутворювальну функцію, тобто здатність до відтворення соціальних зв'язків, то сформована

людська праця вперше може бути виявлена лише у Homo sapiens пізнього палеоліту. На досап'єнтних етапах розвитку, у тому числі в епоху панування неандертальця, ми маємо досить складну систему знарядь, але ще не маємо справжніх знарядь для виготовлення інших знарядь, котрі є, як ми неодноразово наголошували в попередніх роботах, матеріальним еквівалентом соціальноутворювальної функції праці. Отже, незважаючи на технологічну складність, діяльність неандертальця не набула ознак діяльності соціальноутворювальної. Про неможливість оцінювати знаряддеву діяльність неандертальця як справжню людську працю свідчить і те, що вона ще не набула свідомого характеру, про що вже мова йшла вище. В мустьєрський час лише зароджуються технологічна спеціалізація та стандартизація знарядь, що також свідчить про несформованість праці.

Вищенаведене показує, наскільки продуктивним може бути вивчення неандертальських поховань, якщо вони розглядаються не ізольовано, поза загальним історичним контекстом, а як невід'ємна частина теорії антропогенезу, побудованої на засадах цілісного розуміння цього генетичного процесу.

У контексті викладеного стає зрозумілим, що неандертальські поховання змальовують лише генезис найдавніших релігійних вірувань, а не первісну релігію в її сформованому вигляді. І тут перед нами постає завдання відтворити сам механізм генезису віри. Досягти цього надзвичайно важко, тому що все це мусить бути зроблено суто в теоретичній формі. Тут не допоможуть пошуки аналогій та етнографічних свідочств, до чого ми так звикли при оцінці джерел.

Взагалі слід мати на увазі, що відтворення суспільних відносин є складним пізнавальним завданням, оскільки вони не є чимось матеріальним. Тому археологічні, антропологічні та інші матеріальні джерела не можуть бути єдиною основою для теоретичних побудов. Через відсутність безпосередніх прямих даних про становлення суспільних відносин першочергового значення в дослідженні антропогенезу набувають загальнотеоретичні положення та гіпотетичні побудови, які дуже ускладнюють аналіз проблеми в її конкретних аспектах¹⁴. Саме в цих конкретних аспектах і працює традиційна археологія. Отже, сьогодні перед археологією постають завдання підвищення філософської грамотності, оволодіння необхідним рівнем методологічної культури та вмінням зупинитись там, де перед представниками конкретних наук постає спокуса перенести в галузь теорії висновки емпіричного характеру або замінити аналіз теоретичних об'єктів простим описом матеріалів. Перед археологами, як і перед представниками інших конкретних наук, постає непросте завдання відмовитись від звички вважати факти своєї науки найголовнішими, а висновки — найсуттєвішими. Необхідно вийти за межі власної науки, а це означає, що треба хоча б у загальних рисах розуміти і проблемні ситуації, які склалися навколо проблеми антропогенезу в інших науках. Міждисциплінарність теорії антропогенезу на перший план висуває логічну точність дослідження, розуміння того, що будь-які конкретно наукові висновки можуть претендувати на істинність лише тоді, коли вони належать до більш широкої теоретичної конструкції.

Отже, проблема неандертальських поховань, як і неандертальська проблема взагалі, не може успішно розроблятися без розуміння її місця в синтетичній міждисциплінарній теорії антропогенезу. Міждисциплінарні дослідження мають свою специфічну структуру, і археолог, працюючи на стику наук, не має права ігнорувати її. Суть її полягає в тому, що «сама проблема може бути сформульована в результаті спільних зусиль представників різних дисциплін. Ядро такої проблеми не підлягає членуванню на «дисциплінарні» частини, і підходи до неї не можуть бути сформульовані у межах пізнавальної структури жодної з дисциплін, котрі беруть участь»¹⁵. Проблемні ситуації у міждисциплінарних дослідженнях викликають необхідність, перш за все, збагачення методів однієї науки внаслідок проникнення методів інших наук, які залучені до взаємодії. Саме на цьому шляху можливо побороти міждисциплінарні бар'єри і дійти єдиного розуміння концептуального ядра проблеми.

Говорячи про налагодження міждисциплінарних досліджень, слід мати на увазі і деякі психологічні моменти. Існує дві групи дослідників: одні схильні до цілісного сприйняття об'єкта дослідження, інші — лише до сприймання його окремих сторін. Міждисциплінарні дослідження здійснюються за умов домінуючої ролі фахівців першої групи, оскільки вони більшою мірою здатні адаптуватись до нестандартних з позицій окремої науки рішень. Представники другої групи можуть брати участь у

міждисциплінарних дослідженнях лише тоді, коли їх пошуки опосередковані діяльністю фахівців першої групи¹⁶.

На все це сповна необхідно зважати у процесі планування та організації міждисциплінарних досліджень, в тому числі під час вирішення питань кадрового забезпечення, а також оцінки досягнутих результатів. Нехтування цими моментами породжує складні колізії, які, на жаль, часто-густо виходять за академічні межі. Останнє найчастіше проявляється в тому, що типові представники конкретних наук звинувачують тих, хто працює у міждисциплінарній сфері, у суб'єктивізмі, спекулятивному небажанні рахуватися з фактами на угоду філософській схоластиці тощо. Як наслідок виникає спокуса (вона часто реалізується) силовими методами вирішувати суто наукові суперечки. Оцінка результатів міждисциплінарних досліджень мусить здійснюватися на відповідному рівні, тобто з точки зору міждисциплінарних вимог. Конкретно-наукова оцінка теоретичних робіт міждисциплінарного характеру завжди буде неадекватною їх об'єктивним результатам.

Повертаючись безпосередньо до проблеми неандертальських поховань, зазначимо, що так зване археологічне бачення її надто вузьке, оскільки не враховує філософські та палеопсихологічні аспекти.

На нинішньому етапі розвитку археологічних знань поява перших релігійних вірувань розглядається не як складний багатогранний та суперечливий генетичний процес, а як якийсь малозрозумілий одномоментний акт. До того ж все це оцінюється не як одна із складових цілісного процесу становлення соціального способу життя діяльності, а як самотійне явище, мало пов'язане із загальними проявами антропогенезу. Кілька десятиліть тому археологи, незважаючи на досить обмежений обсяг джерел, якоюсь мірою намагались показати генезис релігійних вірувань, віднайти ту грань, котра відмежовує власне генезис від того стану, коли релігія остаточно конститується як складний духовний феномен. Сьогодні, коли обсяг археологічних джерел значно зріс, навпаки, проблема вирішується в руслі опозиції «є релігія чи немає». Найвідоміший в Росії археолог, який спеціалізується на вивченні неандертальських поховань, Ю.А. Смирнов заявляє, що релігія виникає відразу, вибухово, без відповідної історичної підготовки¹⁷, і ця із загальнотеоретичного погляду неввірна констатація не викликає в археологічному середовищі жодної негативної реакції. А така реакція має бути, адже йдеться про одну із форм суспільної свідомості. Припустивши її вибухоподібну появу, слід зважати і на таку ж появу індивідуальної свідомості і, отже, органу свідомості — людського мозку. Вивчення ендокранів людини і перехідних до них форм свідчить, що все відбувалось по-іншому, довгим еволюційним шляхом.

Перед археологією палеоліту стоять непрості завдання освоєння наявного теоретико-методологічного багажу з проблем антропогенезу. Лише за цієї умови нагромаджений археологією величезний речовий матеріал може «заговорити» у повний голос, і тоді археологія палеоліту відмовиться від спрощених підходів і займе належне місце серед дисциплін, які спрямовують свої зусилля на теоретичне осмислення доісторії людства.

¹ Смирнов С.В. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы). — К., 1983. — С. 164—169; Смирнов С.В. Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань // Археологія. — 1992. — № 2; Смирнов С.В. Релігійність неандертальця: аргументи за і проти // Археологія. — 1997. — № 1.

² Алекшин В.А. Мустьєрские погребения Западной Европы // Археол. вести. — 1995. — № 4. — С. 207.

³ Там само. — С. 207.

⁴ Там само. — С. 207.

⁵ Алекшин В.А. Новые данные о мустьєрских погребениях Ближнего Востока // Археол. вести. — 1994. — № 3. — С. 139.

⁶ Алекшин В.А. Особенности погребального обряда мустье (по материалам захоронений Крыма) // Археол. вести. — 1993. — № 2.

⁷ Алекшин В.А. Мустьєрские погребения... — С. 203.

⁸ Там само. — С. 207.

⁹ Там само. — С. 210.

¹⁰ Смирнов С.В. Происхождение человека: современная проблемная ситуация в археологии и пути в ее разрешении // Проблемная ситуация в современной археологии. — К., 1988. — С. 101—102.

¹¹ Черныш А.П. О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями 1976 г. стоянки Молодова I // У истоков творчества (первобытное искусство). — Новосибирск, 1978. — С. 18—22.

¹² Ситник О. Деякі аспекти походження первісного мистецтва // Народознавчі зошити. — 1966. — № 1. — С. 18.

¹³ Копнин В.П. Логика научного познания // Вопр. философии. — 1966. — № 10. — С. 38.

¹⁴ Бажутина Т.О. Гуманитарные аспекты исследования антропосоциогенеза // Проблемы гуманитарного знания. — Новосибирск, 1986. — С. 216.

¹⁵ Дисциплинарность и взаимодействие наук. — М., 1986. — С. 153.

¹⁶ Там само. — С. 234—235.

¹⁷ Смирнов Ю.А. Древнейшие погребения (год открытия 1886) // Природа. — 1986. — № 11.

Одержано 25.04.1998

С.В. Смирнов

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ОЦЕНКЕ НЕАНДЕРТАЛЬСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ

Выводы о том, что ранние неандертальцы практиковали специальный погребальный ритуал, направленный на магическое возрождение умерших сородичей, обеспечение стабильности неандертальских коллективов и сохранение их от вымирания, не имеют надежных доказательств. Во-первых, эти выводы не учитывают целостного характера первобытных религиозных верований. Если у неандертальцев не существовало веры в загробную жизнь, на чем настаивает автор этих выводов В.А. Алекшин, то нет оснований реконструировать другие формы верований, тесно связанных с нею. Во-вторых, выводы строятся на некорректном использовании этнографических свидетельств, описывающих охотничий магический ритуал возрождения убитого и съеденного зверя. Отношение первобытного охотника к убитому на охоте зверю нельзя переносить на отношение человека и прачеловека к умершему сородичу. В-третьих, выводы игнорируют неспособность мозга неандертальца к абстрактному мышлению. Если согласиться с наличием высоких социальных норм у ранних неандертальцев, свидетельством чего являются расчлененные погребения, то постепенный переход к нерасчлененным погребениям у поздних неандертальцев и их исчезновение у сапиенсов нужно расценивать как деградацию высокого уровня социальности. Это противоречит логике исторического развития.

S.V. Smyrnov

ON THE QUESTION OF A HISTORIC ESTIMATION OF NEANDERTHAL BURIALS

The conclusions of that the early Neanderthals practised a special funeral rite directed to the magical rebirth of dead tribesmen, to ensuring the stability of Neanderthal collectives, and to their protection against extinction have no reliable proofs. First, these conclusions do not take into account the integral nature of primitive religious faiths. If the Neanderthals have no belief in after-life, as the author of these conclusions, V.A. Alekshin, insists, then there are no grounds for reconstruction of other forms of beliefs closely related to it. Secondly, these conclusions are based on the incorrect use of the ethnographic evidences describing the hunting magical rite of rebirth of an animal, killed and eaten up. The attitude of a primitive hunter towards an animal killed at a hunt should not be transferred to the attitude of men and forefathers towards a dead tribesman. Thirdly, the conclusions ignore the inability of Neanderthal man's brain to the abstract thinking. If we agree with the existence of high social norms in the behavior of the early Neanderthals, which are testified by disjointed burials, then the gradual transition to unsegmented ones at the time of the later Neanderthals and their disappearance at the time of Homo sapiens must be considered as degradation of a high level of sociality. This contradicts the logic of historic development.

МІФОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ КОЛІСНИЦІ У ГРАФІЦІ НАСЕЛЕННЯ СТЕПІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДОБИ БРОНЗИ

У статті аналізуються зображення колісниць та возів з позицій їхнього міфологічного змісту.

Серед нечисленних фігуративних зображень доби бронзи, що походять з території східноєвропейського степу, особливу групу складають колісні екіпажі. Їхні зразки можна знайти на керамічних посудинах¹, серед петрогліфів Кам'яної Могили², відомо також зображення на органічному матеріалі, на думку І.Ф. Ковальової, яка його опублікувала, на шкіряній запоні. Воно збереглося як відбиток на камені³ (рис. 1, 1). Питання значення цих та подібних зображень, як і взагалі ролі колісниць в ідеології різних народів Євразії, порушували багато авторів. Особливо акцентувалась увага на солярній (і взагалі космічній) символіці колісниць⁴, а також, враховуючи контекст, в якому знайдена основна кількість знахідок возів та їхніх зображень, на поховальній символіці, включаючи транспортну функцію (пересування померлого до іншого світу)⁵ та функціонування як замогильного житла⁶. Іноді солярний та поховальний аспекти розглядаються як взаємопов'язані⁷. Перелічені погляди не викликають заперечень, проте слід зазначити, що всі автори, які зверталися до зображень колісних екіпажів, як правило, обмежувалися розглядом лише окремих аспектів міфологічного образу возу, залишаючи поза увагою увесь комплекс уявлень про нього. А тим часом віз (колісниця) в ідеології багатьох народів давнини, і насамперед індоєвропейців, відігравав значну роль у космологічних уявленнях і одночасно мав ритуальну значущість. Як такий він рано оформлюється в художній образ у стародавньому мистецтві. Тільки серед відомих петрогліфів можна знайти більше сотні зображень колісних екіпажів. В енеоліті — бронзі на території Європи трапляються також зображення возів на посудинах⁸. Колісницю як важливий ритуальний об'єкт і одночасно атрибут однієї з провідних верств суспільства згаданого часу — вояків-колісничних — можна без перебільшення назвати одним із головних соціокультурних символів доби бронзи (якщо не головним). Отже, колісниця (віз) як художній і міфологічний образ заслуговує на спеціальну увагу.

Зазначимо, що проблема методики вивчення семантики стародавнього мистецтва в цілому є ще далекою від свого вирішення. Особливо це стосується поодиноких зображень, до яких у більшості належать й малюнки возів з території, що ми розглядаємо. Відсутність достатньої уваги до них з цих позицій в багатьох випадках можна пов'язувати зі специфікою їх семантичного навантаження. Однією з характерних особливостей міфологічного мислення є те, що за кожним його поняттям вишиковуються цілий ряд семантичних асоціацій («семантичні ряди» і «семантичні поля», за І.М. Дьяконовим⁹). Графічні відображення міфологічного образу набувають його багатозначності, і чим більше вони абстраговані від конкретного сюжету, тим повніше в ньому може втілюватися весь комплекс пов'язаних з цим образом уявлень і тим більш важко (а часто і взагалі неможливо) його інтерпретувати.

Проте у нашому випадку є кілька вихідних точок, які можуть наблизити до з'ясування сенсу малюнків колісниць. Насамперед це врахування загального контексту, в якому вони функціонували. Це можливо, тому що більшість таких зображень можна пов'язати з конкретними комплексами. Доцільним є зіставлення семантики малюнків і функціонально тотожних реальних об'єктів, котрі могли мати однаковий зміст (наприклад, віз реальний і на зображенні, які використовувались в поховальному обряді, — зображення за відомим принципом *pars pro toto*). Іноді може допомогти аналіз композиційного розміщення зображення — у зв'язку з наданням певної семантики деяким стандартним композиціям. При цьому основою для дослідження залишається сам малюнок в усіх своїх деталях. Зважаючи на відсутність автентичних міфологічних джерел епохи бронзи, що походять із вказаної території, зазначимо, що залу-

Зображення колісних екіпажів: 1 — Новомиколаївка; 2,3 — Кам'яна Могила; 4 — Політотдельське; 5 — Львове; 6 — Суха Мечетка; 7 — посудина з Маріупольського музею; 8 — Суха Саратовка; 9 — Спаське

чення будь-якого відомого міфологічного сюжету для інтерпретації зображення є можливим тільки у порівняльно-типологічному плані, з метою пояснення певних закономірностей у побудові тих чи інших образів, сюжету, композиції. Інший підхід, який передбачає безпосередній зв'язок сюжетів конкретних міфів із зображеннями, що аналізуються, неминуче викликає перенесення на зображені об'єкти реалій, сформованих в остаточному вигляді в іншому регіоні та в інші часи.

Зображення колісних екіпажів, що відомі на території східноєвропейського степу, належать в основному до доби ранньої бронзи і до зрубного часу. Більшість зображень виконано в характерній манері, коли вози репрезентовані нібито згори з розгорнутими колесами (рисунк, 1, 2, 5—9). Такий стиль зображення можна умовно назвати плановим. Протягом II — першої половини I тис. він панує на більшій частині території Євразії, на півдні досягаючи Індії¹⁰, й охоплює також північ Африки¹¹. Винятком є лише зона стародавніх цивілізацій, включаючи Передню Азію, Єгипет і частину Середземномор'я, де з самого початку поширюється манера зображення колісниць у профіль. На думку П.М. Кожина, панування планового стилю можна пов'язати з розвинутим астрально-солярним символізмом колісниць в ідеології населення Євразії¹², а М. Буссальє ще у 1950-х роках пов'язав виникнення планового стилю зі звичаєм класти віз у поховання в розібраному вигляді. Пізніше таку можливість припускала також О.Є. Кузьміна¹³. Я.А. Шер, у свою чергу, вказав на недостатню обґрунтованість обох поглядів¹⁴. Питання потребує спеціальної розробки із врахуванням як ролі зображень колісниць у тих чи інших сюжетах, так і повної еволюції образу, тому тут ми лише зазначимо, що плановий стиль з його вираженою символікою коліс і абстрагуванням від деталей міг принаймні сприяти формуванню образу колісниць як символу, елементу знакової системи, а не тільки зображення певної реалії матеріальної культури. Щодо порівняння планового образотворчого і розбирання возів у поховальному обряді, тут скоріше можна вбачати взаємозв'язок обох явищ — художнього і ритуального, який відобразив особливості світосприймання давнього населення, але не залежність одного від іншого, оскільки обидва явища формуються приблизно одночасно, не кажучи про те, що територіально-хронологічні межі планового стилю значно ширші за згаданий поховальний обряд.

У цілому планові композиції малохарактерні для євразійського мистецтва доби бронзи. Крім колісниць, у цій манері зображувались лише запряжені бики (воли) — у транспортні засоби типу волокуші й в плуг. Такі зображення відомі серед петрогліфів Кам'яної Могили і в Західній Європі¹⁵, вони найбільш вірогідно датуються енеолітичним часом. Не виключено, що обидві групи зображень — і колісниця, і бичачі запряжки — сягають спільної світоглядної основи. У першому випадку мова може йти про зображення ритуального орання. Ритуальна значущість «розгорнутого» положення колісниця в поховальному обряді ще раз підтверджує, що планова манера зображення цього об'єкта є навмисною і має сакральний зміст. Можна зазначити давність цієї художньої традиції і, можливо, споконвічність для степів Східної Європи. Її побутування не пізніше другої половини III тис. до н. е. документовано зображенням возу з Дніпропетровщини (с. Новомиколаївка, кург. 7, пох. 6). І.Ф. Ковальова, яка опублікувала знахідку, вказує на змішаний стиль у цьому випадку: кузов виконаний у профіль при плановому зображенні коліс¹⁶, проте можливо, що тут репрезентований саме плановий стиль, але на стадії формування своїх основних особливостей (рисунок, 1). Аналогічним чином, ймовірно, можна розглядати й одне з ранніх зображень возу на брилі Кам'яної Могили, яке Б.Д. Михайлов відніс, на підставі дископодібних коліс, до ямного часу¹⁷. Тут привертає увагу відносно вільна, позбавлена пізнішої умовності поза упряжної тварини (рисунок, 2).

Близькосхідно-середземноморська профільна манера на території східноєвропейського степу репрезентована поодиноким петрогліфом з Кам'яної Могили (рисунок, 3). Аналогії йому у крито-мікенській графіці навів В.В. Отрощенко¹⁸. Б.Д. Михайлов пов'язує зображення з Кам'яної Могили з носіями зрубної культури¹⁹. На його думку, саме в часи її існування відбувалися найінтенсивніші контакти із середземноморським (мікенським) світом. К.Ф. Смирнов і О.Е. Кузьміна вважають часом початку проникнення західних елементів у євразійські степи попередню добу, що характеризувалася активними контактами між різними степовими культурами²⁰. Значимо, що і в зрубний період, і в попередні часи, окрім окремих виробів з орнаментом згодом західного (середземноморського) походження, впливів мікенського образотворчого мистецтва на графіку степових культур не простежується. Є також думка, що більшість цих орнаментальних мотивів взагалі не пов'язані з середземноморськими впливами і мають місцеву основу²¹. В будь-якому випадку немає підстав говорити про прямі довготривалі контакти між носіями обох культурних традицій. Тим більше важко дійти висновків щодо них на підставі поодинокого профільного зображення колісниця. Тим не менше таке зображення може свідчити про якийсь короткий культурний імпульс з урахуванням відступу від усталеної і багатовікової традиції існування планового стилю.

За характером зображених об'єктів слід виділити основні види колісних екіпажів, що фігурують в образотворчому мистецтві доби бронзи, — це дво- та чотириколісні вози та двоколісні легкі колісничі. В реальному використанні вони суттєво відрізнялися за функціями. Віз мав в основному утилітарне, господарське призначення, колісниця — транспортне, військове, а також парадне; а отже, їхні зображення могли мати, принаймні в деяких рисах, неоднакове змістове навантаження. Тому всупереч укоріненій традиції говорити про колісний транспорт взагалі, ми розглянемо ці типи окремо.

Вози репрезентовані на двох уже згаданих найбільш ранніх зображеннях колісних екіпажів: з Новомиколаївки та Кам'яної Могили. Значимо, що в період ранньої бронзи в обох згаданих випадках цей тип екіпажів був у своїх різних варіантах значущим у ритуальному відношенні атрибуту, про що свідчить роль реальних возів у похованнях ямного, а пізніше катакомбного часів на території, що розглядається. Тут вони відігравали роль засобу пересування в інший світ, деякою мірою соціального маркера, а також замогильної домівки. Особливо показовим у цьому плані є їхнє використання у ямному поховальному ритуалі, коли колеса — від двох до семи, але частіше у кількості чотирьох — розміщувались по краях могильної ями, в останньому випадку, як правило, по одному з кожного боку. Кузов у розібраному вигляді міг розташовуватися зверху, але й сама могильна яма могла відігравати роль кузова такого возу. Одночасно могильна яма є домівкою померлого. Уявлення про дім-могилу належить до універсальних, відзначимо як відносно близьку паралель «земляне» (точніше, «глиняне» — *mp̄taua*) житло у Рігведі (РВ. VII.89.1). Враховуючи можливість переходу вже в період ранньої бронзи до пересувного скотарства²², що передбачає серед іншого появу пересувних жител, таке сполучення житла та возу здасть-

ся закономірним; а отже, появу могил-возів можна пов'язувати саме з цим соціально-економічним явищем. Принаймні в землеробській Передній Азії, де уперше з'являються поховання з возами²³, останні входять до складу поховального інвентаря як одна з його складових частин і як замогильне житло не фігурують. Враховуючи ідею житла — мікромоделі Всесвіту, універсальність якої, слідом за А. Леруа-Гураном²⁴, визнають фактично всі дослідники семіотики житла, не буде помилковим включення возу до цього ж семантичного ряду. Таким чином, тут ми маємо один із семантичних рядів, через який віз сполучається з космосом. До речі, космічна семантика пересувного житла зафіксована в багатьох пізніших кочових традиціях²⁵. Серед зображень возів, котрі ми розглядаємо, подібну семантику можна припустити для малюнку з возом з Новомиколаївки, який міг символічно замінювати реальний віз у похованні, а отже відображати відповідні уявлення.

Загалом малюнків з возами на території, яка розглядається, відомо небагато. Власне кажучи, окрім вже згаданих, є лише поодинокі зображення, що належать до більш пізніх періодів доби бронзи. За припущенням А.Д. Пряхіна, віз із суцільними колесами міг бути зображений також на фрагменті посудини, що походить з абашевського шару Маслівського поселення (Лісостепове Подоння)²⁶, проте така інтерпретація залишається гіпотетичною через фрагментарну збереженість малюнка. У зв'язку із символікою возу слід згадати також посудину зі зрубного пох. 7 кург. 3 біля с. Політотдельського Волгоградської обл.²⁷ (рисунок, 4). На думку М.М. Чередниченка, а також К.Ф. Смирнова і О.Є. Кузьміної, вона є моделлю чотириколісного возу²⁸. М.М. Чередниченко зближував її за ритуальним значенням із західноєвропейськими поховальними урнами на колесах і припускав побутування близької деталі обряду у зрубників, де посуд міг встановлюватися на дерев'яні вози, які не збереглися і тому не фіксуються. Через відсутність даних це припущення залишається недоведеним, а отже гіпотетичним, проте щодо зображення на посудині можна висловити деякі міркування.

Декор посудини з Політотдельського побудовано за чотиричастинною схемою. Композиції цього типу іноді розглядаються у зв'язку з їхнім космічним символізмом (маркування кожної частинною певної сторони світу і всіх пов'язаних з нею понять²⁹). Подібні схеми з'являються не пізніше неолітичної доби і широко розповсюджуються, проте для зрубної культури вони малохарактерні. Тим більш цікавою є ця посудина. Чотири колесоподібні фігури з «німбами» з відбитків трубочки, що облямовують кожне «коло», розташовані симетрично з чотирьох боків — їх, у принципі, можна трактувати як чотири рази повторене сонце. Відсутність позначеного початку та кінця композиції робить її безперервною, що може асоціюватися з уявленнями про безперервність руху Сонця (і відповідно часу взагалі), при тому, що на ритуальному рівні посудина може розглядатися як образ Всесвіту³⁰. Певний інтерес при цьому викликає давньоіндійська традиція, де уявлення про ритуальний посуд як втілення Всесвіту обґрунтовано у писемних джерелах, що О.Є. Кузьміна вважає за продовження дуже ранніх поглядів і знаходить їхні витoki в андронівській кераміці³¹. Отже, орнамент, що розглядається, насамперед можна трактувати як композицію із солярним змістом. Проте зв'язок солярної та колісничної символіки в індоєвропейській міфології добре вивчено і він не потребує додаткового обґрунтування. Чотири сонця могли одночасно символізувати і чотири колеса, звідки асоціація самої посудини з кузовом возу є цілком можливою і логічною. Іншими словами, в цьому випадку ми маємо ще один із способів втілення ідеї космічної коліснички. Загалом можна зазначити, що розвитку образу космічної коліснички сприяв цілий комплекс асоціативних зв'язків, до яких належали й усі наведені вище явища. Про те, що вказаний образ згодом посів значне місце в міфології різних народів, свідчать уявлення про колісничко-мікрокосм, що їх виявив В.В. Євсюков у низці античних і давніх китайських філософських трактатів, відносно пізні, але такі, що сягають давніх міфологічних образів³².

На посуді зрубного часу, крім зображення з Політотдельського, з різною мірою впевненості можна вбачати двоколісні коліснички, раніше у художній творчості населення регіону невідомі. Посудини із зображеннями колісничок знайдено на всій території поширення зрубної культури — від Зауралля до Наддніпрянщини і Приазов'я³³. Серед них певний інтерес викликає колісничка на посудині з поховання біля Сухої Саратівки, яке належить до ранньозрубного часу (рисунок, 8). Одиначність зображення і відсутність вираженої композиції не дозволяє дати його розгорнуту інтерпретацію, тому зазначимо лише момент, що може привертати особливу увагу, — знак у вигляді перевернутого тризуба позаду коліснички. Л.Л. Галкін, який уперше опублі-

кував її, вбачає в ньому зображення шатра³⁴, В.В. Отрощенко — схематичний малюнок візничого³⁵, вказуючи на аналогічне зображення візничого у кузові колісниць зі Спаського (рисунок, 9). Зазначимо, що аналогічним чином можна трактувати умовну фігурку у кузові колісниць з Кам'яної Могили (рисунок, 3). На користь такого трактування знака «тризуба» свідчать також деякі умовні зображення візничих серед петрогліфів Алтаю (долина р. Слангаш)³⁶. Якщо прийняти це трактування, можна помітити, що на посудині із Сухої Саратівки людина розташована на відстані від кузова, тобто вона нібито йде за колісницею. На думку Я.А. Шера, який простежив цю особливість на петрогліфах, таке розміщення візничого є характерним для зображень міфічних «чудесних» колісниць³⁷. Щоправда, головною рисою міфічної колісниць він вважає запряг з непарними або міфічними тваринами, що у згаданому випадку простежити неможливо через погану збереженість запрягу на малюнку, проте, враховуючи ритуальне призначення посудини, таке трактування зображення буде логічним, хоч і певною мірою гіпотетичним.

В усіх інших випадках зображення упряжних тварин і візничих відсутні. Ймовірно, їх розглядали як другорядні, які не вносять важливого змісту в художній образ. Такі зображення можна розглядати як знаки, які втілювали ідею колісниць як такої, зі всіма пов'язаними з нею асоціаціями. В.В. Отрощенко помітив постулову схематизацію образу на посудинах різних етапів зрубної культури³⁸. Така схематизація припускається також для петрогліфів Каратау³⁹. Не заперечуючи логічності наведених висновків з погляду закономірності розвитку первісного мистецтва, зазначимо все ж таки, що зображення на посудинах дуже нечисленні для того, щоб на їх основі будувати якийсь еволюційний ряд. Датування ж наскальних зображень ще далеке від досконалості, тому говорити про вказаний розвиток образу можна тільки на рівні припущення. Не виключено також, що в деяких випадках різні варіанти зображень могли співіснувати.

Серед зображень умовних колісниць-знаків особливий інтерес викликає зображення на посудині з колекції Маріупольського музею⁴⁰, а точніше, його композиційна побудова. На цій посудині з двох протилежних боків є зображення умовної схематичної колісниць, тобто тут ми маємо виражену двочастинну схему. Таку композиційну побудову не можна вважати чимось унікальним. Як приклад подібного їй типу можна згадати посудину з Ноємбрія (Вірменія) зі скульптурними зображеннями двох колісниць на плічках⁴¹, а також посудину з Великих Рашковців (Словаччина), де присутні по дві колісниць з кожного боку, але принцип їхнього розташування такий же самий⁴². На посудині з Маріупольського музею відсутність виділених початку та кінця робить композицію безперервною. Зображення, відповідно, може асоціюватися з вічним рухом колісниць, що деякою мірою можна зіставити з «сонцями»-«колесами» на малюнку з Політотдельського. Посуд з колісницями найчастіше належить до поховального інвентаря, отже, в конкретному ритуалі актуалізувалася поховальна символіка колісниць, проте багатозначність цього космічного образу, в принципі, не виключає використання посудин з таким декором і в інших обрядах до того, як вони потрапляли в могилу. На таке припущення нашої уваги знахідки кераміки із зображеннями колісниць на поселеннях (Суха Мечетка 2, згодом Маслівське поселення), побутові пам'ятки дають й інші фігуративні зображення, близькі за семантикою, наприклад на Мосолівському поселенні (Воронезька обл.) — кераміка з малюнками коней⁴³.

Колісницю з Маріупольської посудини можна зіставити з міфічною колісницею, яка об'їжджає світ, що може символізувати сам горщик. Типологічно таку колісницю можна зіставити з колісницями деяких ведійських богів, наприклад Ашвінів (РВ.І.20.3, І.34.7 та ін.), а також з хетськими ритуальними возами, на яких цар під час деяких обрядів об'їжджав певну територію, що в ритуально-міфологічному плані уособлювала світ. Царя в цьому випадку, на думку В.Г. Ардзінби, можна зіставити із сонцем⁴⁴. Взагалі солярний символізм тут може бути суттєвою, хоч і не єдиною частиною міфологічного образу колісниць.

У зв'язку з космологічними уявленнями про колісницю слід також згадати петрогліф з Кам'яної Могили, де вона зображена в «мікенському» стилі й репрезентована без запрягу, проте в її кузові, згодом, схематично зображено людину. Від коліс відходять умовні лінійні фігури, в яких Б.Д. Михайлов вбачає змії. Весь образ він зіставляє з міфічною колісницею Триптолема, який об'їжджав світ і знайомив людей із землеробством. Спираючись переважно на архаїчні античні міфи догрецького походження, цей автор пов'язує всю композицію на брилі № 27 з ідеєю родючості⁴⁵. Ще раз підкреслимо, що, на

нашу думку, використання будь-якої міфології, відомої з пізніших джерел, до того ж іноетнічних відносно культур, що розглядається (а дійшла до нас тільки така міфологія), є можливим лише в порівняльно-типологічному плані, тому навряд чи можна конкретно прив'язувати згаданий образ до античного міфу. В цілому сюжет потребує подальшого вивчення, проте наявність інших солярних знаків навколо зображення колісниці дозволяє лише взагалі припустити її космічну природу.

Порівнюючи загалом міфологічні образи возу і колісниці у тому вигляді, в якому вони реконструюються за наявними даними, можна зазначити, що при деяких відмінностях, обумовлених функціональним призначенням об'єкта (так, віз може бути еквівалентом житла, земного та замогильного, колісниця не входить в цей семантичний ряд), на космологічному рівні збіг їх семантики відбувається в багатьох аспектах: обом типам екіпажів притаманна космічність у широкому сенсі. У разі такого порівняння колісниці і возів їх ритуально-міфологічні символи протягом доби, що ми розглядаємо, не були однаковими.

Віз є більш раннім видом транспорту. За часів ранньої бронзи він був основним, якщо не єдиним, атрибутом ритуалу. Зображення колісниць на території Євразії належать до періоду пізньої бронзи, у східноєвропейських степах вони з'являються у зрубників. У цей час колісниця майже повністю витісняє інші види колісного транспорту з образотворчої графіки. Якщо звернутися до індоєвропейських паралелей, можна помітити, що в найдавніших індоєвропейських мовах фіксуються два основні види колісних екіпажів. В Рігведі це важкі вози (anah) і легкі, переважно бойові, колісниці (ratha); аналогічні поняття існували і в хетській мові⁴⁶, пізніше давньогрецькій (*αμαξα та *αρμα). Практично в усіх культурних традиціях спостерігається відмінність у семіотичному статусі возу і колісниці.

В Рігведі основне змістове навантаження припадає на ratha, атрибут багатьох богів, який втілює пов'язані з ними поняття. Колісниця в Рігведі наділена рисами солярного і взагалі космічного образу (наприклад, триколісна, тричастинна колісниця Ашвінів (РВ.І.47.2; VII.69.2 та ін.) — втілення колісниці часу (в гімні X.135.3 — невидима колісниця без коліс — символ бігу життя, а також колесо часу з дванадцятьма шпицями (рік) (РВ.І.164.48). Колісниця бога Агні, що привозить богів на жертвоприношення, здійснює медитативні функції, пов'язуючи світ богів і людей (РВ.І.13.4; I.14.12 та ін.). Основні пасажі, де згадується anah, розібрав М. Шеллер⁴⁷. На підставі цих даних він пов'язав ведійський віз із жіночою сферою побуту та ритуалу. Ймовірно, що тезу можна прийняти лише із застереженням, принаймні в славнозвісному гімні atmastuti (X.119) «добре влаштоване» житло, на якому їде і везе богам жертвоприношення божество і яке порівнюється з житлом-кибиткою, належить чоловічому персонажу (Індри). Звичайно, вози згадуються лише в суто утилітарному контексті як побутовий транспортний засіб. З міфологічної сфери можна відзначити лише віз богині зорі Ушас і весільний віз сонячної діви Сур'ї. У зв'язку з Ушас віз фігурує лише в окремих епізодах, наприклад у сюжеті розбивання її Індруо (РВ.ІІ.15.6; IV.30.10), але ratha також може бути атрибутом цього божества (РВ.І.48.10; III.61.2; VII.78.1,4 та ін.). Віз Сур'ї, мабуть, єдиний випадок вираженої космічності цього типу колісного екіпажу: її купол — небо, її запряг — два «сяючих» (sukrav) (РВ.Х.85.10), за давньоіндійською традицією — два світила⁴⁸. При цьому в обох випадках з возами пов'язуються божества солярного кола (Ушас, Сур'я). Загалом ці пасажі, ймовірно, можна віднести до надзвичайно архаїчних пластів ведійських гімнів і зазначити відносно низький статус возу у Рігведі.

Вищий семіотичний статус колісниці порівняно з возом демонструє також хетський поховальний царський ритуал. Тут використовувались обидва види колісних екіпажів, але на возі везли тіло царя до місця спалення, а на колісниці — його зображення, яке потім вшановували: садили на трон, приносили йому жертви⁴⁹. Інакше кажучи, колісниця ставала атрибутом царя, якого обожнювали. За деякими припущеннями, колісниця взагалі була одним із атрибутів царської влади у хетів⁵⁰, чому є й месопотамські аналогії⁵¹. Можна відзначити також роль колісниці в античній міфології та образотворчому мистецтві, сягаючи тих самих індоєвропейських традицій.

Євразійські зображення колісниць доби пізньої бронзи можуть конкретно вказати на часи побутування колісничних міфів як сформованого явища. Немає сумніву, що їхньому розвитку передував високий статус цього виду транспорту в реальному житті. Тут не місце обговорювати проблему ролі верстви вояків-колісничних у євразійських степових суспільствах доби бронзи, що нині деякі дослідники беруть під

сумнів⁵². У будь-якому разі важливим є те, що колісниця як військовий або парадно-ритуальний об'єкт займала важливе місце в ідеології й одночасно набула значення соціально-престижної речі, серед іншого, і на згаданій території. Соціальна символіка помітна, зокрема, в деяких зображеннях колісниць, пов'язаних з конкретними похованнями: так посудина з Сухой Саратівки маркувала головне поховання в кургані, можливо, голови роду⁵³. З похованням соціально визначеної особи можна також пов'язати вже згадану посудину з Великих Рашковців, враховуючи багатий інвентар, куди входила, серед іншого, сокира — атрибут вождя. В останньому випадку зображення колісниці може віддзеркалювати східні або південні впливи, оскільки загалом для Центральної та Західної Європи (за винятком Скандинавії, де колісниця є дуже поширеним образом наскельної графіки) характерним є використання в ритуалі чотириколісних возів, вони ж є відносно поширеним видом образотворчого мистецтва. Обидва згадані поховання можна здогадно пов'язати з воюючими. В інших випадках, щоправда, чітка соціальна символіка поховань, маркованих таким посудом, не простежується: так, посудина із зображенням возу з Політотдельського і колісниці з с. Львова (Херсонська обл.) (рисунок, 5) належали дитячим похованням без будь-якого іншого інвентаря, що ускладнює їхню соціальну інтерпретацію. Більш ранні поховання з возами, які вважаються такими, що належали верхівці суспільства, ймовірно, можна пов'язувати з більш широким колом осіб, ніж представники воїнської еліти, про що свідчить відносна численність таких поховань та їх статеві та вікова неоднорідність. Думка про належність таких поховань представникам широкого кола аристократії (і взагалі про відсутність в ямному суспільстві вузького прошарку воєнків) вже висловлювалась⁵⁴. Проте загалом це питання потребує спеціального дослідження, яке не є метою нашої роботи.

Усталена точка зору пов'язує поширення колісниць з індоіранцями⁵⁵, коліснична міфологія також вважається індоєвропейською за походженням⁵⁶. Проте, звертаючись до цього питання, слід враховувати, що в близькосхідній культурній традиції колісниця також не була позбавлена ритуальної значущості. Це демонструють документи, де неодноразово згадуються колісниця, що беруть участь у процесіях, і «колісниця богів»⁵⁷. З колісницею у Передній Азії також були пов'язані деякі космологічні уявлення (до цього кола, зокрема, належить позначення сузір'я Великої Ведмеді як возу)⁵⁸. Проте слід зазначити, що загалом космізм колісниці й возу у близькосхідній міфологічній традиції значно менш чітко виражений. Тому, припускаючи загалом ширший ареал формування основи колісничних міфів, слід визнати, що роль індоєвропейців, зокрема індоіранців, в їхньому остаточному оформленні і поширенні не викликає сумніву. Населення доби бронзи степів Євразії можна виділити як основного творця цих міфів, про що свідчать і розглянуті малюнки, що відображають різні етапи їх створення.

¹ *Галкин Л.Л.* Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья // *СА.* — 1977. — № 3. — С. 189—196; *Чередниченко Н.Н.* Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы // *Энеолит и бронзовый век Украины.* — К., 1976. — С. 135—150; *Отроценко В.В.* Малюнки (знаки) колісниць в пам'ятках культури зрубної спільності // *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит, бронзовый век).* — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 128—132. — Рис. 1.

² *Рудинський М.* Кам'яна Могила. — К., 1961. — Табл. XVII, XX.

³ *Ковалева И.Ф.* Погребения всадников и возничих в курганах Надпорожья // *Проблемы археологии Поднепровья.* — Днепропетровск, 1993. — Рис. 3.

⁴ *Окладников А.П.* Олень — золотые рога. — М., 1964. — С. 210—211; *Кожин П.М.* Гобийская квадрига // *СА.* — 1988. — № 3. — С. 39—42; *Формозов А.А.* Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР // *МИА.* — М., 1969. — № 165. — С. 229—230, 240; *Green M.J.* The Wheel as a Cult Symbol in the Romano-Celtic World with Special Reference to Gaul and Britain. — Brussels, 1984.

⁵ *Галкин Л.Л.* Указ. соч. — С. 195; *Отроценко В.В.* Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // *Обряды и верования древнего населения Украины.* — К., 1990. — С. 8—9; *Vizdal J.* Erste bildliche Darstellung eines zweirädrigen Wagens vom Ende der mittleren Bronzezeit in der Slowakei // *Slovensk Archeolygia.* — 1972. — Vol. XX. — № 1. — S. 228, 230.

⁶ *Кожин П.М.* К проблеме происхождения колесного транспорта // *Древняя Анатолия.* — М., 1985. — С. 173; *Ковалева И.Ф.* Указ. соч. — С. 72.

⁷ *Кузьмина Е.Е.* Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего

населения южнорусских степей // ВДИ. — 1974. — № 4. — С. 85; *Dryssler R.* Als die Sterne Götter wären. — Berlin, 1981. — S. 169—198.

⁸ *Piggott S.* The Earliest Wheeled Transport. From the Atlantic Coast to the Caspian Sea. — London, 1983. — Fig. 10, 11, 69, 91, 92; *Vizdal J.* Op. cit. — Fig. 1.

⁹ *Дьяконов И.М.* Введение // Мифологии древнего мира. — М., 1977. — С. 12—14; Он же. Архангелские мифы Востока и Запада. — М., 1990. — С. 28—29.

¹⁰ *Behn F.* Zur Problematik der Felsbilder. — Berlin, 1962. — Taf. 60, b.

¹¹ *Дэвидсон Б.* Новое открытие древней Африки. — М., 1962. — Рис. 8; *Гильтер И.А.* Ливия // Искусство стран и народов мира. — М., 1965. — Т. 1. — С. 548; *Мириманов В.Б.* Первобытное и традиционное искусство. Малая энциклопедия искусств. — М., 1973. — С. 248.

¹² *Кожин П.М.* Кносские колесницы // Археология Старого и Нового Света. — М., 1966. — С. 84; Он же. Гобийская квадрига. — С. 39—42.

¹³ *Кузьмина Е.Е.* Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. — Фрунзе, 1986. — С. 127.

¹⁴ *Шер Я.А.* Петроглифы Средней и Центральной Азии. — М., 1980. — С. 202.

¹⁵ *Рудинский М.* Кам'яна Могила. — Табл. XXVI; *Behn F.* Op. cit. — Taf. 30, 39; *Kahn H.* Die Felsbilder Europas. — Stuttgart, 1952. — Abb. 114; *Pike G.* Pre-Roman Land Transport in the Western Mediterranean Region // Map. — 1967. — Vol. 2. — № 4. — Fig. 1; *Häusler A.* Zur ältesten Geschichte von Rad und Wagen in Nordpontischen Raum // EAZ. — 1981. — № 4. — Abb. 18.

¹⁶ *Ковалева И.Ф.* Указ. соч. — С. 71—72.

¹⁷ *Михайлов Б.Д.* Петроглифы Каменной Могилы на Украине. — Запорожье, 1994. — С. 162.

¹⁸ *Отрощенко В.В.* Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры // СА. — 1974. — № 4. — Рис. 3.

¹⁹ *Михайлов Б.Д.* Указ. соч. — С. 165.

²⁰ *Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е.* Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. — М., 1977. — С. 50.

²¹ *Беседин В.И.* «Микенские» орнаменты в Восточной Европе // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит, бронзовый век): Материалы Междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 84—87.

²² *Шилов В.П.* Походження кочового скотарства у Східній Європі // УІЖ. — 1970. — № 7. — С. 23—25.

²³ *Piggott S.* The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence // PPS. — 1969. — Vol. 34. — P. 272.

²⁴ *Leroi-Gourhan A.* Le geste et la parole. — Paris, 1965. — Vol. 2. — P. 140—152.

²⁵ *Андроникова И.М.* Эволюция жилища русских цыган // СЭ. — 1970. — № 4. — С. 35—40; Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. — Новосибирск, 1988. — С. 56—71; *Майдар Д., Пюрвеев Д.* От кочевой до мобильной архитектуры. — М., 1980. — С. 17—19.

²⁶ *Пряхин А.Д.* Древнее население Песчанки. — Воронеж, 1973. — С. 27. — Рис. 3, 17.

²⁷ *Смирнов К.Ф.* Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области // МИА. — М., 1959. — Рис. 13, б.

²⁸ *Чередниченко Н.Н.* Указ. соч. — С. 140; *Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е.* Указ. соч. — С. 54.

²⁹ *Евсюков В.В.* Мифология китайского неолита. — Новосибирск, 1988. — С. 59—76.

³⁰ *Иванов В.В.* Гончар // Мифы народов мира. — М., 1991. — Т. 1. — С. 309—310.

³¹ *Кузьмина Е.Е.* Древнейшие скотоводы... — С. 71—72.

³² *Евсюков В.В.* Мифологический образ колесницы-микрокосма в философских трактатах Востока и античности // Семантический анализ понятий в историко-философских исследованиях. — Новосибирск, 1984. — С. 41—54.

³³ *Стоколос В.С.* Культура населения бронзового века Южного Зауралья. — М., 1972. — Рис. 13, 12; *Галкин Л.Л.* Указ. соч.; *Чередниченко Н.Н.* Указ. соч.; *Отрощенко В.В.* Малюнки (знаки) колісниць...

³⁴ *Галкин Л.Л.* Указ. соч. — С. 193.

³⁵ *Отрощенко В.В.* Идеологические воззрения... — С. 9; Він же. Малюнки (знаки) колісниць... — С. 131—132.

³⁶ *Окладников А.П., Окладникова Е.А., Запорожская В.Д., Скорынина Е.А.* Петроглифы долины реки Елангаш (юг Горного Алтая). — Новосибирск, 1979. — Табл. 9, 2; 41, 4.

³⁷ *Шер Я.А.* Указ. соч. — С. 284, 286.

³⁸ *Отрощенко В.В.* Малюнки (знаки) колісниць... — С. 132.

³⁹ *Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н.* Наскальные изображения хребта Каратау. — Алма-Ата, 1977. — С. 163.

⁴⁰ *Чередниченко Н.Н.* Указ. соч. — Рис. 5.

⁴¹ *Чилингарян С.* Орнаментированный кувшин, найденный в Ноембрыне // ИФЖ. — 1968. — № 2. — С. 232 (вірмен. мовою).

⁴² *Vizdal J.* Op. cit. — Fig. 1.

⁴³ *Пряхин А.Д.* Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы. — Воронеж, 1993. — Кн. 1. — Рис. 74, 3, 4.

⁴⁴ Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. — М., 1982. — С.24.

⁴⁵ Михайлов Б.Д. Указ. соч. — С. 164—166.

⁴⁶ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984. — Т.2. — С.726.

⁴⁷ Scheller M. Lat. *onus* und ai. *ánah* // Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung. — 1975. — Bd.89. — H.2. — S.193-197.

⁴⁸ Елизаренкова Т.Я., Сыркин А.Я. К анализу индийского свадебного гимна (Ригведа X.85) / Тр. по знаковым системам. — Тарту, 1965. — Вып. 2. — С.188.

⁴⁹ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Указ. соч. — С. 726.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Salonen A. Die Landfahrzeuge des Alten Mesopotamien. — Helsinki, 1951. — S. 38, 39, 60.

⁵² Цимиданов В.В. Еще раз о колесницах степной Евразии эпохи поздней бронзы // Северо-восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит, бронзовый век). — Донецк, 1996. — Ч.1. — С.126—128.

⁵³ Галкин Л.Л. Указ. соч. — С. 193, 195.

⁵⁴ Иванова С.В., Цимиданов В.В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической общности // Археол. альманах. — Донецк, 1993. — № 2. — С. 23—34.

⁵⁵ Mayrhofer M. Die Indo-Arier im Alten Vorderasien. — Wiesbaden, 1966; ibidem. Die Arier im Vorderen Orient — ein Mythos? — Wien, 1974; Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М., 1981. — С. 111—112.

⁵⁶ Евсюков В.В. Мифологический образ колесницы-микрокосма... — С. 42.

⁵⁷ Salonen A. Op.cit. — S. 34—35, 43, 58—60, 66—76.

⁵⁸ Ibid. — S.83—84.

Одержано 08.04.1998

М.С.Сергеева

МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ОБРАЗ КОЛЕСНИЦЫ В ГРАФИКЕ НАСЕЛЕНИЯ СТЕПЕЙ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ ЭПОХИ БРОНЗИ

В работе анализируются графические изображения колесного транспорта, относящиеся к периоду ранней бронзы и к срубному времени. За исключением единичного петроглифа из Каменной Могилы, все рисунки выполнены в плановом стиле, характерном для большей части Евразии, являющемся графическим выражением космической символики колесницы. Восточноевропейская стель относится к ареалу формирования этого стиля. Изображения колесных экипажей представлены разными типами повозок и колесницами. Ранние изображения представлены только повозками, в период поздней бронзы среди рисунков полностью доминируют колесницы, что может свидетельствовать о возрастающей роли колесницы в идеологии. Более высокий семиотический статус колесницы по сравнению с повозкой подтверждается данными ритуала и мифологий индоевропейского круга.

Основы колесничных мифов могли складываться на обширной территории от Ближнего Востока до евразийских степей. В их окончательном оформлении несомненна роль индоевропейцев.

M. S. Sergeeva

THE MYTHOLOGICAL IMAGE OF A CHARIOT IN THE GRAPHICS OF THE POPULATION OF THE EAST EUROPEAN STEPPE IN THE BRONZE AGE

The paper analyzes the graphical images of a wheel transport related to the Early Bronze Age and to the time of frames. Except for a single petroglyph from the Kam'yana Mohyla, all the drawings are accomplished in the plane style, which is characteristic of the most part of Eurasia and is a graphical expression of the cosmic symbolics of a chariot. The area of formation of this style is concerned with the East European steppe. Images of wheel carriages are presented by various vehicles and chariots. Early images include only vehicles. But among drawings of the Late Bronze Age, chariots dominate completely, which testifies to a growing role of chariots in the ideology. A higher semiotic status of chariots as compared with vehicles is confirmed by the data of the ritual and mythology of the Indo-European sphere.

The bases of the myths concerning chariots can be formed on the vast territory from the Middle East to Eurasian steppes. In their final formation, the role of the Indo-Europeans is unquestionable.

САРМАТСЬКИЙ КОМПЛЕКС ІЗ с. ЗАПРУДДЯ НА СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ

В статті розглядається комплекс речей, знайдений 1974 р. під час руйнування кургану біля с. Запруддя Рокитнянського р-ну Київської обл. Аналіз культурної належності та датування дозволяють пов'язати його з сарматами та віднести до 1 ст. н. е.

Влітку 1974 р. в колгоспі ім. Ватутіна у с. Запруддя Рокитнянського р-ну Київської обл. під час земляних робіт був зруйнований курган. Про цю подію тракторист В.Г. Краєвський повідомив Київське обласне товариство охорони пам'яток історії та культури. Через кілька днів експедиція Товариства і НМІУ (тоді ДІМ УРСР) провела дослідження залишків кургану, збирила речі, що розійшлися поміж мешканцями села, та з'ясувала умови, за яких вони були знайдені.

Курган був розташований в 2 км на захід від села, в східній частині двору тракторного стану 1-ї бригади колгоспу, на рівному полі правого берега р. Гороховатки, лівої притоки р. Рось. За розповіддю трактористів, насип був близько 1,5—1,8 м заввишки та 30—32 м діаметром. Під насипом знайдено чотири людські кістяки. Перший — в північно-західному секторі кургану на глибині 0,4 м. Речей біля нього не було. Інші кістяки знаходилися в центральній частині кургану на глибині 1,5—1,8 м на площі приблизно 6 × 6 м. Розповідають, що всі речі було виявлено біля одного — центрального — кістяка, який лежав випростаний на спині, головою на північ. Речі зберегли трактористи В.Г. Краєвський, П.А. Бурий та І.Г. Івашко.

На час приїзду експедиції насип кургану майже на всій площі був знесений та вивезений. В центрі кургану залишався тільки останець розміром 2,5 × 4 м, заввишки 1,8 см. Під час його дослідження на глибині 1,8 м від вершини виявлено рештки дерева від північно-східного кута дерев'яного склепу. Дерево фіксувалося під північною стінкою протягом 0,3 м, під східною стінкою — протягом 0,4 м. Товщина дерева 0,05—0,08 м.

Серед речей були виявлені: керамічні посудини (1—8), казан (9), намистини (10); сережки (11) та фрагмент гривни (12), дзвоник (13), каблучка (14), підвіска (15), фрагмент ключа від скриньки (16), вінця та ручка канфара (17), уламок теракоти (18), відерцеподібні підвіски (19), «олтарик» (20).

1. Червоноглиняний гончарний лагінос. Вінця загострені, прямі, профільовані зсередини, під прямим кутом переходять у вузьке конічне горло. Плічка горизонтальні, під прямим кутом переходять у тулуб, що звужується до денця. Піддон високий, в центрі кругле заглиблення діаметром 2,7 см. Ручка складного профілю — кругла в перетині біля вінець та лінзоподібна — в місці кріплення на плічко (втрачена). Лак жовтогарячий, вкриває всю посудину. Діаметр вінець 4,1, тулубу — 15, денця — 7,8 см, висота посудини 19,6 см (рис. 1, 3). НМІУ, інв. № Б7234/2.

2. Червоноглиняна гончарна чашка. Вінця загострені й трохи загнуті, стінки округлі, піддон кільцевий, конічний. Жовтогарячий лак вкриває всю посудину ззовні і всередині, від довгого використання чашки значно потертий. Діаметр вінець 8,8, денця — 4,6 см, висота посудини — 4,4 см (рис. 2, 4). НМІУ, інв. № Б7234/4.

3. Фрагменти двох червоноглиняних гончарних посудин:

а) арибал з відбитим горлом, сферичним тулубом, на кільцевому піддоні. Лак вкриває верхню частину посудини. Діаметр піддону 4,3 см, висота посудини — 6,4 см (рис. 3, 2). НМІУ, інв. № Б7234/8;

б) частина циліндричної шийки глека з гострим ребром. Лак невисокої якості (рис. 2, 3). НМІУ, інв. № Б7234/9.

4. Чернолощена гончарна ойнохоя. Вінця відтягнуті й різко відігнуті. Похилий злив сформований під прямим кутом з віскою ручки. Горло циліндричне, різко переходить у вузьку шийку. Тулуб сферичний, на кільцевому піддоні. Ручка стрічкова, перегин дещо підвищений над рівнем вінець. Основа шийки прикрашена подвійною

врізною лінією. У центрі піддону — подвійне концентричне коло. Діаметр вінець 3,7, денця — 4,8 см, висота посудини — 11,5 см (рис. 3, 1). НМІУ, інв. № Б7234/6.

5. Гончарний червоноглиняний глек. Вінця заокруглені, відігнуті, шийка циліндрична, тулуб яйцеподібний, піддон невисокий, конічний. Ручка стрічкова, пряма в перетині (фрагментована). Основа вінець підкреслена врізною лінією. Глек поспіль вкритий червоно-оранжевим ангобом. Діаметр вінець 9, піддону — 8,3 см, висота — 22,2 см (рис. 2, 1) НМІУ, інв. № Б7234/1.

6. Гончарний червоноглиняний глек. Вінця заокруглені, відігнуті, шийка ввігнуто-циліндрична, тулуб заокруглений, піддон невисокий, кільцевий. Ручка овальна в перетині. Центр піддону трохи опуклий, утворює коло діаметром 2 см, підкреслене врізною лінією. Діаметр вінець 5,5, тулуба — 8,7, піддону — 4,8 см, висота — 10,8 см (рис. 1, 1). НМІУ, інв. № Б7234/3.

7. Гончарний сіроглиняний глек. З лійчастим горлом, заокруглено-біконічним тулубом, на пласкому дні із закраїною. Ручка петлеподібна, стрічкова, з прямокутним виступом (стилізація під зооморфну). По обидва боки ручки на плічках два соскоподібних наліпи зі зрізаним верхом. На плічках орнаментальний фриз: по основі горла два невисоких валики, утворені вдавленими концентричними лініями і вкриті прокресленим зигзагом; така ж орнаментация по ребру; плічка орнаментовані зигзагом з потрійних прокреслених ліній. Діаметр вінець 8,8, тулуба — 20, денця — 9,5 см, висота — 18 см (рис. 2, 2). НМІУ, інв. № Б7234/7.

8. Гончарний сіролощений глек. З різко відігнутими загостреними вінцями, що загорнені у злегка піднятий злив, невисокою шийкою, заокругленим асиметрично-біконічним тулубом, на пласкому денці. Ручка в перетині прямокутна. По шийці два невисоких заокруглених ребра, утворених вдавленими лініями, по центру ручки —

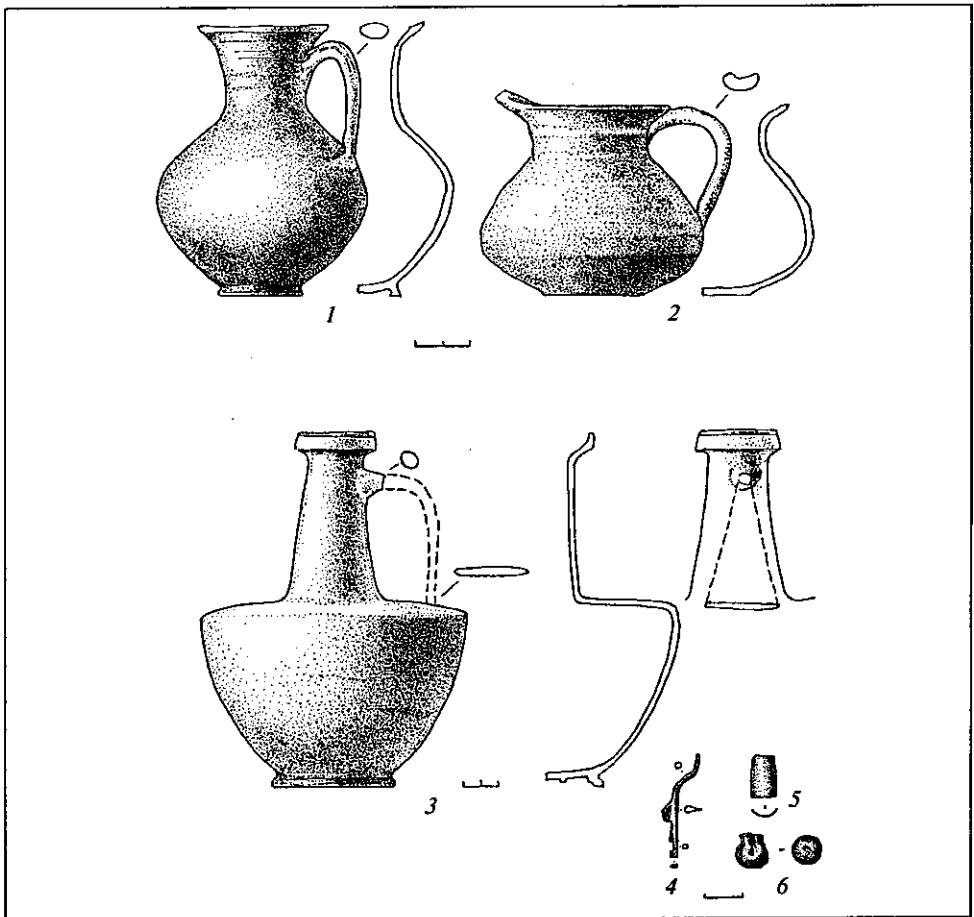

Рис. 1. Речі з Запруддя: 1 — червоноглиняний глек; 2 — сіролощений глек; 3 — лагінос; 4 — ключик від скриньки; 5 — відерцеподібна підвіска; 6 — намістина

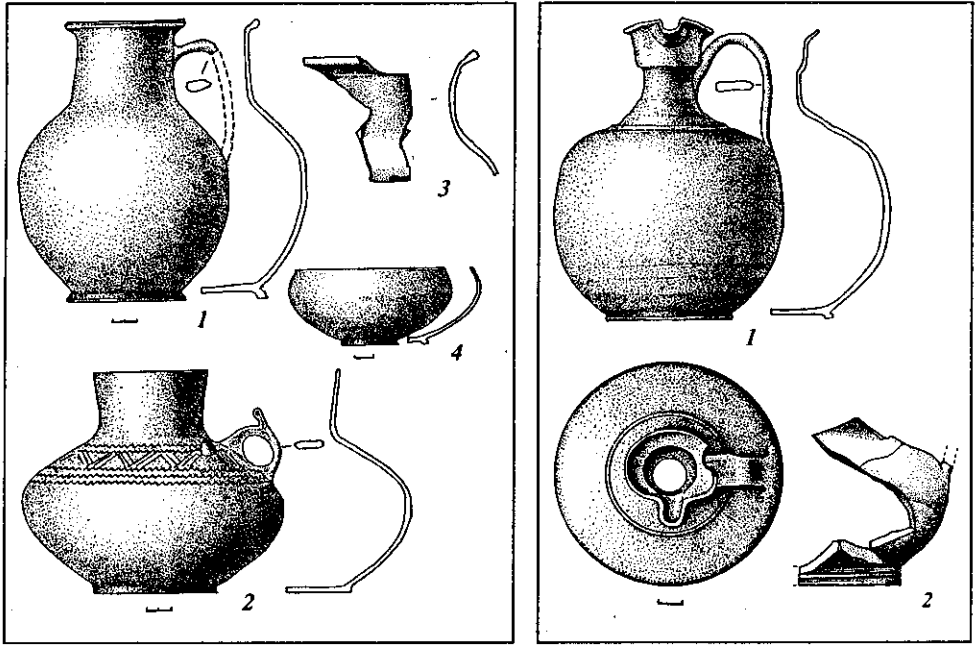

Рис. 2. Речі з Запруддя: 1 — червоноглиняний глек; 2 — сіролощений глек; 3 — вінця червонолакового глека; 4 — червонолакова чашка

Рис. 3. Речі з Запруддя: 1 — чорнолощена ойнохоя; 2 — червонолаковий арибал

канелюра. Діаметр вінця 6,5, тулуба — 9, денця — 4 см, висота — 8 см (рис. 1, 2). НМІУ, інв. № Б7234/5.

9. Фрагментований бронзовий литий казанок. Вінця прямі, трохи відігнуті. Тулуб сферичний, конічна ніжка припаяна до денця. Зберіглася ручка у вигляді фігурки цапа, передні ноги якого прикріплено до краю вінця, задні — на пшлічку. Фігурка майже не модельована, виділені лише голова і роги. Під прямим кутом з віссю ручки на краю вінця одна навпроти одної закріплені дві кільцевих прямовисних ручки (зберіглася одна) з трьома сферичними виступами. По верхній частині тулуба — зигзагоподібна лінія. По краю ніжки — чотири круглих ливарних раковини. Діаметр вінця 11,5, тулуба — бл. 12, ніжки — 7,1 см, висота ніжки — 6,7, казанка — 16 см (рис. 4). НМІУ, інв. № Б7234/11.

10. Намистини:

а) янтарні пропорційні короткоциліндричні (Алексеева 7) діаметром 1,1—1,7 см (3 екз.) і такі ж з виступаючим торцем (Алексеева 11) (8 екз.) діаметром 1—1,2 см (рис. 5, 9, 12—15). НМІУ, інв. № Б7234/22;

б) амфороподібні підвіски з перетяжкою біля денця і фігурно вирізаною верхньою частиною, з однібічним свердленням: три аметистові бузкові (Алексеева 76) розміром 1,3 × 0,7 см, по одній з гірського кришталю (Алексеева 19) розміром 1,8 × 0,7 см та сердоліку (Алексеева 26) розміром 1,7 × 0,7 см (рис. 5, 14, 16—18). НМІУ, інв. № Б7234/19;

в) короткоциліндричні з глухого світло-зеленого скла (Алексеева 9) діаметром 0,7 см — 8 екз. (рис. 5, 10). НМІУ, інв. № Б7234/18;

г) заокруглена поперечно-здавлена з глухого палевого скла діаметром 1 см (рис. 5, 11);

д) заокруглена поперечно-здавлена з жовтуватого скла, з металевою прокладкою діаметром 1,4 см;

е) заокруглена пропорційна з білого скла, з металевою прокладкою, з трьома виступаючими вічками діаметром 1,3 см (рис. 5, 8);

ж) видовжена джкоподібна пронизь з глухого червоного скла з двома рядами вічок (по трое в кожному) по краях. У вічках центральний диск з білого скла, із золотою підкладкою, оточений синім кільцем (Алексеева 87а). Розмір 2,6 × 1,1 см (рис. 5, 4);

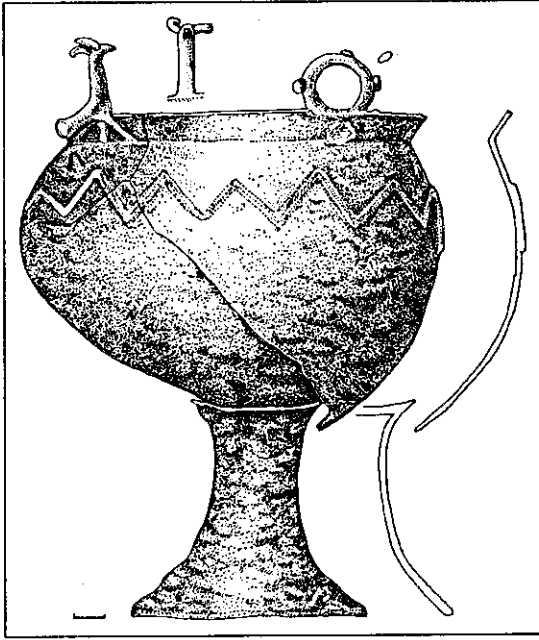

Рис. 4. Бронзовий казанок з Запруддя

11. **Дві золоті підвіски.** Основу виробу складає кругла сердоликова намистина діаметром 0,8 см. Її полюси забрані золотими напівсферами із зубчастим краєм. До верхньої напівсфери припаяний циліндр заввишки 1 см та діаметром 0,3 см, оточений шістьма S-подібними перевитими дротинками завдовжки 1 см, одним кінцем припаяними до нього, другим — до напівсфери. У нижніх завитках дротинко рухомо закріплені шість ланцюжків завдовжки 3,5 см з подвійних ланок. До останньої ланки кожного ланцюжка на дротяній петельці прикріплена намистина з двох неспаяних напівсфер діаметром 0,2 см. Верхній циліндр увінчаний пласкою круглою петелькою діаметром та завширшки 0,3 см. До нижньої напівсфери припаяний такий самий циліндр, що закінчується ширшим циліндром діаметром 0,5, заввишки 0,4 см з рельєфними закраїнами навколо основ. На нижній основі кругла дротяна петля діаметром 0,2 см. В ній рухомо закріплені ланцюжок завдовжки 1,3 см з намистиною на кінці, аналогічний ланцюжкам на корпусі. Загальна довжина корпусу підвісок 3,7 см (рис. 6, 1; 9). НМІУ, інв. № ДРА 1335, 1336.

12. **Круглий в перетин деформований золотий прутко.** Довжина 14,2 см та перетин 0,25 см (рис. 6, 2). Можливо, фрагмент гривні. НМІУ, інв. № ДРА 1337.

13. **Бронзовий конічний дзвоник.** На вершині круглий отвір, язичок втрачений. Діаметр — 1,8 см, висота — 1,9 см (рис. 7, 3). НМІУ, інв. № Б7234/13.

14. **Бронзовий перстень.** З тонкою кільцевою шинкою, що розширюється до овальної жуковини. У неї вставлено камею з матового скла — жіноча голівка напівоберта праворуч. Діаметр шинки — 1,1 см, розміри жуковини — 0,8 × 0,6 см (рис. 7, 4). НМІУ, інв. № Б7234/14.

15. **Бронзова підвіска у вигляді фігурки зайця.** Маленька голівка з довгими вухами посаджена на тонку ший, що переходить у масивний округлий тулуб з роздутими боками. Він закінчується маленьким заломленим догори хвостом. Від підборіддя до основи ший проходить петля для підвішування, яка створює враження передніх лап. Тулуб вкритий дугоподібними врізними лініями, що повторюють його абрис. Під черевом промодельовані підібгані задні лапи. Розміри підвіски 3 × 1,4 см (рис. 7, 5). НМІУ, інв. № Б7234/20.

16. **Фрагмент бронзового ключа від туалетної скриньки.** У вигляді зігнутого стрижня з борідкою з трьох зубчиків. Довжина 3 см (рис. 1, 4). НМІУ, інв. № БД 7234.

17. **Фрагменти срібного канфару.** Збереглася значна частина вінець та верхня платівка однієї з ручок з атташем. Верхній край вінець плаский, навісає над внутрішньою поверхнею посудини. По зовнішньому краю врізана на токарному верстаті лінія,

з) заокруглена з глухого блакитного скла, з пояском мозаїчного орнаменту, в якому білі, зелені й жовті ромби розділені по центру і краях червоною смугою (близька Алексєєва 402). Діаметр 2 см (рис. 5, 1);

и) заокруглено-гранена з глухого світло-коричневого скла. Діаметр 1,5 см (рис. 5, 5);

і) заокруглена з глухого червоного скла, прикрашена шістьма синьо-білими вічками (Алексєєва 47а). Діаметр 1,4 см (рис. 5, 3);

к) така ж (фрагментована), із золото-біло-синіми вічками. Діаметр 1,8 см (рис. 5, 2);

л) пласка ромбічна пронизь з поліхромним брунатно-біло-жовто-зелено-блакитним орнаментом (близька Алексєєва 254). Розмір 1,9 × 1,7 см (рис. 5, 6);

м) заокруглена ребриста з глухого червоного скла (Алексєєва 143). Діаметр 1,3 см (рис. 5, 7);

г) — м) — НМІУ, інв. № Б7234/17.

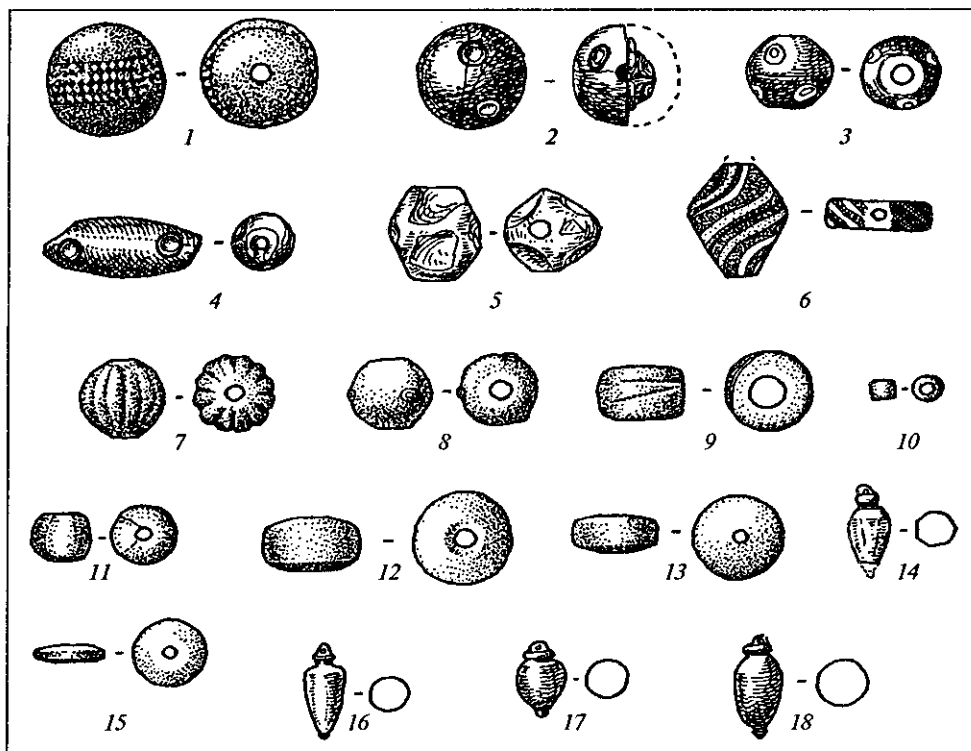

Рис. 5. Намистини з Запруддя

на 0,4 см нижче неї — ще одна. Діаметр вінець близько 12 см. Від ручки зберігся верхній горизонтальний трапецієподібний виступ, окантований рельєфним бортиком, і половина атташа з волютою, що кріпив ручку до вінець. Довжина — 3,7 см, ширина — 1,4 см (рис. 6, 3). НМІУ, інв. № ДРА ; Б7234/16.

18. **Фрагмент теракотової статуетки, що зображає Амура (?) з гусаком.** Збереглася фігурка птаха, звернутого до втраченої фігури Амура. Добре промодельовані шия, тулуб з крилом і хвостом, зігнуті лапи. Висота — 8,5 см, ширина — 4,7—5 см (рис. 7, 1). НМІУ, інв. № Б7234/10.

19. **Бронзова відерцеподібна підвіска у вигляді спарених циліндриків.** Фрагментована. Висота — 1,2 см, діаметр — 0,8 см (рис. 1, 5). НМІУ, інв. № БД 7234.

20. **Фрагмент прямокутного алебастрового олтарака з наскрізним вертикальним отвором.** Розміри основи 1,6 × 1,4 см, висота — 3,2 см (рис. 7, 3). НМІУ, інв. № Б7234/15.

Дослідження поховального звичаю ускладнене внаслідок майже повної руйнації пам'ятки на час прибуття археологів. Знахідка решток дерев'яної конструкції на рівні давнього горизонту (виходячи з уявної висоти насипу) побічно свідчить про рівень дна могильної ями. Головне питання, що постає: було це основне чи впускне поховання? Для визнання його першим є суттєві перешкоди. По-перше, основні поховання сарматів не менш як на 1 м заглиблені в материк, поховання на давньому горизонті у них невідомі. По-друге, серед більш як 30 відомих на Середній Наддніпрянщині сарматських пам'яток ¹ основними були тільки поховання в Яблунівці (розкопки Д.Я. Самоквасова), проте й ці дані вельми сумнівні. Скоріш за все поховання в Запрудді було впускне на рівень давнього горизонту. Оформлення могильної ями деревом типове як взагалі для сарматів, так і для досліджуваного регіону ².

Друге питання, викликане станом пам'ятки, — кількість поховань, що були зруйновані. Як вже йшлося, на глибині залягання головної маси речей робітнички знайшли три кістяки. Проте деякі обставини свідчать, що це навряд чи була одна могила. Хоча в сарматів відомі групні поховання, найчастіше вони парні (жінка з дитиною, два підлітки, рідше — чоловік та жінка). Потрійне поховання трапилось одного разу (Новополипівка, не видані розкопки В.М. Даниленка перед війною ³). Крім того, чисельність начиння незвичайна навіть для багатих сарматських поховань. Скоріш за все

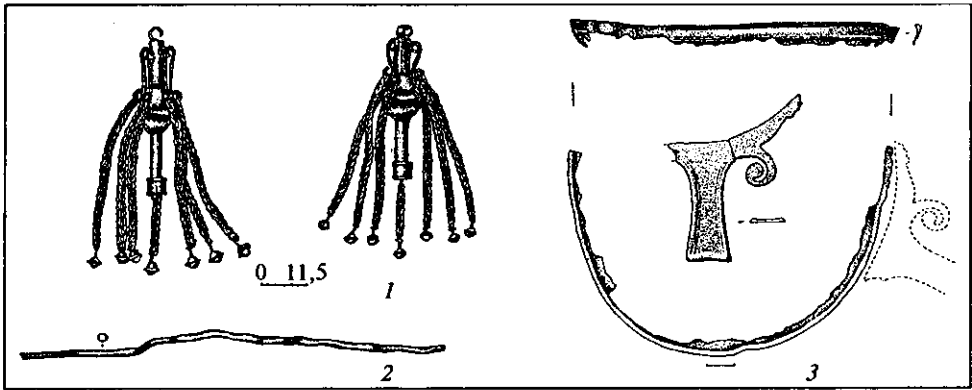

Рис. 6. Речі з Запруддя: 1 — золоті підвіски; 2 — золотий дріт; 3 — фрагменти срібного канфару

в кургані біля Запруддя було зруйновано одне парне (з речами) та поодинокі впускні поховання, зроблені приблизно на одному рівні.

Поховальне начиння типове для сарматських могил і дає змогу досить вузько проdatувати пам'ятку. Численна кераміка репрезентована двома категоріями — античні (їх більшість) та власне сарматські посудини. Два червоноглиняні глеки належать типам, добре відомим як в античних, так і в сарматських пам'ятках Північного Причорномор'я I—II ст. н. е.⁴, та виготовлені, скоріш за все, на Боспорі. Поширені в сарматських пам'ятках і червонолакові чашки, аналогічні запруднянській. Загострені вінця обмежують дату виробу I першою половиною II ст. н. е. — на більш пізніх зразках такого посуду вінця потовщені⁵. На досліджуваній території подібні чашки знайдені в Баштетках⁶, Журівці⁷, Грищенцях⁸ — всі пам'ятки I ст. н. е.

Червонолакові лагіноси запруднянського типу трапляються в сарматських могилах дуже рідко. Це типовий зразок пізньоелліністичного посуду малоазійського походження. Такі посудини в Греції та Малій Азії трапляються переважно в комплексах I ст. до н. е.⁹.

Також рідкісною для сарматських могил є чорнолощена ойнохоя. Єдина аналогія їй в Північному Причорномор'ї — червонолакова посудина такого ж типу з Соколовського кургану біля м. Пологи Запорозької обл.¹⁰ Чорне матове покриття запруднянської посудини, склад та технологію якого візуально визначити важко, може бути наслідком порушення технології випалу або хімічного складу червоного лаку. Подібні посудини відомі в Томах та некрополі Золоте, де датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е.¹¹. Ойнохоя з боковим зливом походить з сиракського поховання середини I ст. до н. е. на Прикубанні¹². Поховання в Пологах не старіше за середину I ст. н. е.

Аналогії сіроглиняному глеку із зооморфною ручкою добре відомі в сарматських пам'ятках Дону та Поволжя, куди надходили з меотських майстерень Нижнього Подоння та Кубані. Тотожну форму та орнаментацию мають посудини з поховань другої половини I — середини II ст. н. е. Калиновського (к. 55, п. 8) та Бережновського (к. 17, п. 3) могильників Нижнього Поволжя¹³.

В керамічному комплексі з Запруддя з раннім лагіносом поєднані більш пізні посудини. З урахуванням дати аналогій найвірогідніший час його складання — друга половина I ст. н. е.

Вельми важливими для визначення хронології пам'ятки є металеві посудини — бронзовий казанок та срібний канфар. Перший належить типові ритуальних посудин, що з'являються в I ст. н. е. в Азіатській Сарматії, та, як вважають, є етнографічною ознакою зновприйдешньої середньосарматської культури аланів¹⁴. Казанки цього типу знайдені в сарматських похованнях понизь Дону (13-й Багаєвський та 3-й Соколовський кургани, могильники Височино-VII, к. 28 та Новий, к. 43)¹⁵. У Північному Причорномор'ї вони відомі в похованнях Орель-Самарського межиріччя (Терни, Вербки)¹⁶, півдня (Давидів Брод), Середньої Наддніпрянщини (Ярошівка)¹⁷. Дата їх, свого часу запропонована М.А. Боковенком¹⁸, — I ст. до н. е. — I ст. н. е. — базувалася на тогочасному датуванні середньосарматської культури взагалі. Тепер її хронологічні межі звужені до I — середини II ст. н. е.¹⁹. Проте саме такі казанки невідомі в комплексах, пізніших за кінець I — початок II ст. н. е.

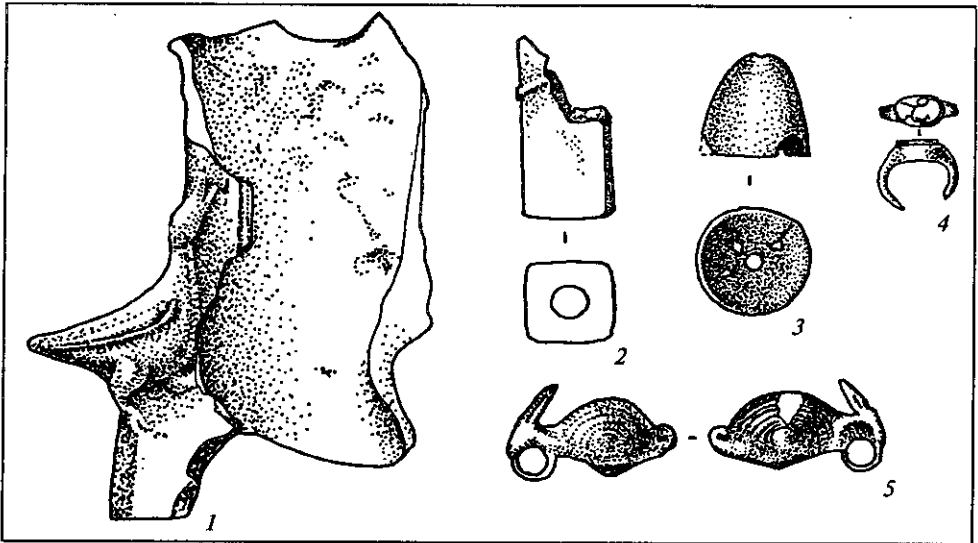

Рис. 7. Речі з Запруддя

Рештки срібного канфару дозволяють віднести його до типу Еггерс 168 або 169 (на жаль, така типовизначальна ознака, як тулуб, не збереглася). Такі коштовні посудини знайдені лише у похованнях найвищих верств сарматського суспільства (Хохляч, Жутово, к. 28)²⁰. Екземпляр з останньої пам'ятки дуже близький до запруднянського за оформленням атгаша ручки (рис. 8). Форма 168 датована Х.Ю. Еггерсом ступенем В1²¹, тобто 0—70 рр. за сучасною хронологією. Проте датування ним канфарів 169 (ступінь С, не раніше другої половини II ст. н. е.), на думку Б.А. Раєва, завишене²². В усякому разі, подібні посудини відомі в Європі ще в комплексах I ст. до н. е.²³ та I ст. н. е.²⁴. Сарматські кургани Хохляч та 28 Жутовського могильника з такими канфарами датуються: перший — останнім десятиріччям I ст. н. е.²⁵, другий — I ст. н. е.²⁶. Єдиний в Північному Причорномор'ї срібний канфар схожого типу знайдений в похованні «цариці-чаклунки» середини I ст. н. е. в Соколовій Могилі²⁷.

Виразними в хронологічному відношенні та досить рідкісними для сарматських поховань типами репрезентовані в Запрудді намистини. За типологією Є.М. Алексєєвої, бурштинові належать до типів 7 та 11, що виникають в I ст. н. е. та побутують до IV ст.²⁸. Амфороподібні підвіски типів 76 (аметист), 19а (гірський криштал) та 26 (сердолик) побутують, головним чином, в I ст. н. е.²⁹. Складні з металевою прокладкою намистини типу 1а були найпопулярніші за доби еллінізму, але носилися й в римський час³⁰. Намистина з мозаїчним орнаментом близька типові 402, датується рубежем I ст. н. е.³¹. До I ст. н. е. відносять червону ребристу намистину Алексєєва 143³². Вічкові намистини типів 87а (пронизка) та 476 відомі з недатованих знахідок³³, проте їх знаходження в Запрудді з намистинами, що, на нашу думку, складала єдиний комплекс у I ст. н. е., дозволяє відтепер залучати й ці типи для датування.

З особистих прикрас, крім намистин, знайдені золоті поліхромні підвіски та уламок гривні або кулону. Схема підвісок досить поширена в античній ювелірній справі римського часу. Як найближчу аналогію можна назвати майже однотипні вироби з Давидового Броду на Херсонщині³⁴ та Сладковського могильника на Нижньому Дні³⁵. Обидва комплекси датуються I ст. н. е. (до речі, в Давидовому Броді знайдений однотипний нашому казанок).

Численні аналогії каблучці (теж, безсумнівно, античного походження) є в матеріалах пізньоскіфських пам'яток Криму³⁶. Звідти ж, а також з античних пам'яток відомі деталі туалетних скриньок та ключі від них, подібні до знайденого в Запрудді. Такі знахідки датуються I — першою половиною III ст. н. е. Треба наголосити, що каблучки і шкатулки походять з поховань заможних сарматів.

До античних виробів належить теракота з зображенням Амура з гускою. Це пізньоелліністичний тип теракот, який був поширений в перші століття нової ери в античних містах та пізньоскіфському осередку. Такі вироби відомі в Пантікапеї³⁷,

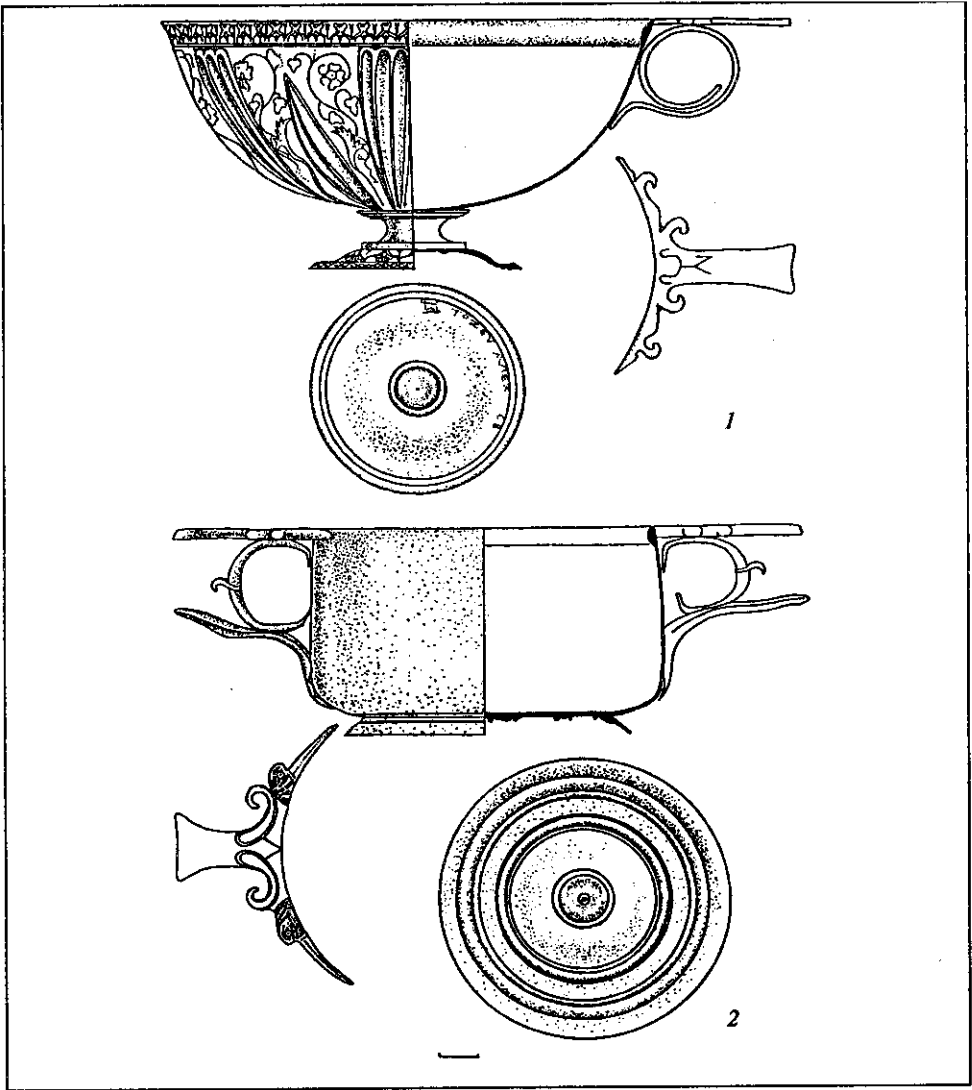

Рис. 8. Срібні канфари з Жутова, к. 28 (за В.І. Мордвінцевою): 1 — Еггерс 168; 2 — Еггерс 169

Херсонесі³⁸, Золотій Балці³⁹, де вони датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е. Вироблялися подібні теракоти, скоріш за все, в Пантікапеї⁴⁰.

Поки що невідомі аналогії бронзовій підвісці у вигляді зайця (за винятком дещо інакше трактованої фігурки зайця з гірського кришталю, знайденої в Херсонесі в склепі I—III ст. н. е.⁴¹). Навпаки, спаровані підвіски-«відерця» — настільки поширений в сарматських пам'ятках тип амулетів-ладанок, що наводити аналогії їм недоречно з метою заощадження місця. Зауважимо, що в сарматських пам'ятках, пізніших за середину II ст. н. е., вони невідомі.

Таким чином, хронологічний аналіз комплексу з Запруддя дозволяє датувати його, найвірогідніше, другою половиною — кінцем I ст. н. е. Він являє собою залишки поховання представниці заможної верстви сарматського населення, яке мало жваві торговельні відносини з античними центрами та пізньоскіфським світом півдня сучасної України, звідки походить переважна більшість речей комплексу. Східні за походженням речі (сіроглиняний донський глек, казанок) свідчать про належність цієї пам'ятки колу поховань другої половини I — початку II ст. н. е., залишених мігрантами з Нижнього Дону — Поволжя. Саме в цих пам'ятках Північного Причорномор'я трапляються згадані східні етнографічні показники.

Комплекс з Запруддя входить до масиву територіально компактних сарматських пам'яток басейнів Росі, Росави, Тясмину та земель на захід від них. Нині тут відомо

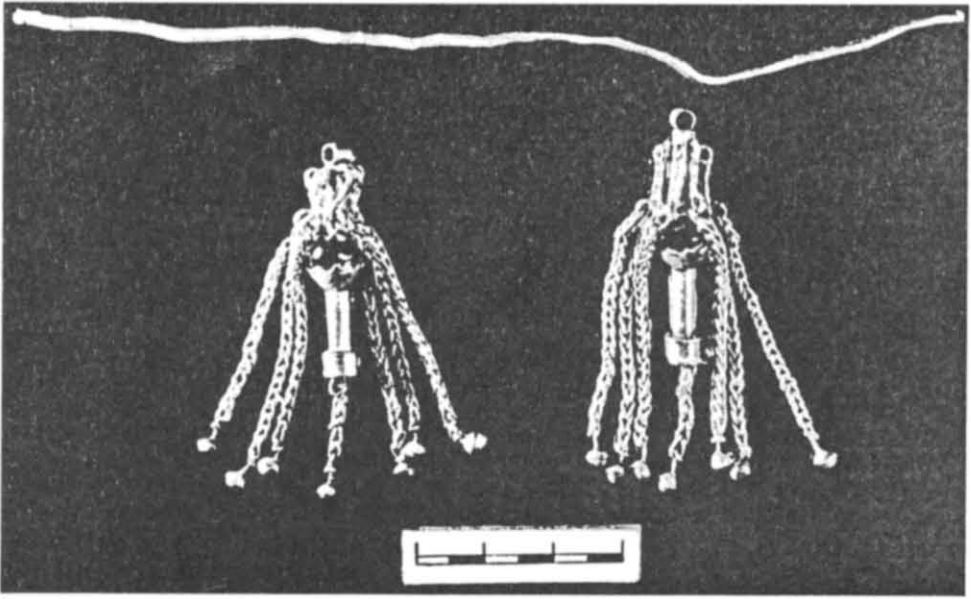

Рис. 9. Золоті прикраси з поховання

62 пункти, де знайдені поховання або речі сарматської культури. Сарматські пам'ятки Середньої Наддніпрянщини складають одну хронологічну групу (друга половина I — початок II ст. н. е.) та залишені певним кочовим об'єднанням, що мешкало тут. Проте сармати почали з'являтися на Середній Наддніпрянщині набагато раніше, наприкінці II — I ст. до н. е. Про це свідчать дві обставини: знахідки зарубинецьких речей того часу в сарматських могилах півдня України та сліди нападів сарматів на зарубинецькі городища. Пряме фізичне переселення сарматів у межі Середньої Наддніпрянщини відбулося в середині — третій чверті I ст. н. е., про що свідчить поява тут сарматських поховань того часу. Постійний тиск з боку степовиків змусив зарубинецьке населення спочатку переселитися з мисових городищ до неукріплених селищ у заплаві Дніпра, а потім взагалі відійти на Лівобережжя, в Подесення.

Східний вигляд сарматських пам'яток Середньої Наддніпрянщини та їх хронологія дозволяють розглядати появу тут сарматів у контексті переселення численної орди з районів Поволжя — Подоння в середині I ст. н. е., що її дослідники пов'язують з аорсами та аланами⁴².

¹ *Симоненко А.В.* Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С. 54.

² *Там же.* — С. 56.

³ *Особиста інформація В.М. Даниленка.*

⁴ *Вязьмитина М.И.* Сарматские погребения у с. Новофилипповка // ВССА. — М., 1954. — С. 234.

⁵ *Силантьева Л.В.* Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА. — 1958. — № 85. — С. 287—300.

⁶ *Артеменко И.И., Левченко Б.М.* Сарматское погребение у с. Башгечки Черкасской области // СА. — 1983. — № 2. — С. 144.

⁷ *Симоненко А.В.* Указ. соч. — С. 63.

⁸ *Кропоткин В.В.* Римские импортные изделия в Восточной Европе // САИ. Д1-27. — М., 1970. — С. 83.

⁹ *Enciclopedia dell'arte antica. Classica e orientale.* — Rome, 1930. — Т. 2. — Tab. IX, 3. — P. 42—43; *McFadden G. A.* Tomb of the Necropolis of Ayios Ermoeyenis at Kourion // AJA. — 1946. — Vol. L. — No. 3. — Pl. XXXVII, 21, 22; XLI, 52, 53, 55.

¹⁰ *Попандопуло З.Х.* Курган «Соколовский» у города Пологи // ДСПК. — Вып. 2. — Запорожье, 1991. — С. 75.

¹¹ *Корпусова В.Н.* Некрополь Золотое. — К., 1985. — С. 37—38.

¹² *Марченко И.И.* Сираки Кубани. — Краснодар, 1996. — С. 89. — Рис. 112, 5.

¹³ *Синицын И.В.* Археологические исследования Заволжского отряда // МИА. — 1959. — № 60. — С. 75. — Рис. 18, 9; *Шилов В.П.* Калиновский курганный могильник // Там же. — С. 483. — Рис. 55, 6.

- ¹⁴ Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии, периодизации и этнополитической истории. : Науч. докл. докт. ист. наук. — М., 1992. — С. 28.
- ¹⁵ Raev V.A. Roman Imports in the Lower Don Basin // BAR International Series 278. — Oxford, 1986. — P. 39, 42, 70, 71.
- ¹⁶ Мухомад С.Е. Сарматские погребения с бронзовыми котлами в Орель-Самарском междуречье // ПАП. — Вып. 3. — Днепропетровск, 1986. — С. 138—139.
- ¹⁷ Симоненко А.В. Указ. соч. — С. 64.
- ¹⁸ Божовенко Н.А. Типология бронзовых котлов сарматского времени в Восточной Европе // СА. — 1977. — № 4. — С. 228—235.
- ¹⁹ Скрипкин А.С. Указ. соч. — С. 17.
- ²⁰ Мордвинцева В.И. Набор серебряной посуды из сарматского могильника Жутово // РА. — 2000. — № 1. — С. 149.
- ²¹ Eggers H.J. Der Römische Import in Freien Germanien. — Hamburg, 1951. — S. 179.
- ²² Raev V.A. Op. cit. — P. 16.
- ²³ Strong D.E. Greek and Roman Gold and Silver Plate. — London, 1966. — P. 134.
- ²⁴ Künzl E. Romanisierung am Rhein — Germanische Fürstengraber als Document des römischen Einflusses nach der gescheiterten Expansionspolitik // Kaiser August und die verlorene Republik. — Berlin, 1988. — S. 571. — No. 397.
- ²⁵ Raev V.A. Op. cit. — P. 53
- ²⁶ Мордвинцева В.И. Указ. соч. — С. 152.
- ²⁷ Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986. — С. 56—57.
- ²⁸ Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. Г1-12. — М., 1978. — С. 24.
- ²⁹ Там же. — 1982. — С. 10—11, 18.
- ³⁰ Там же. — 1978. — С. 29.
- ³¹ Там же. — 1982. — С. 39.
- ³² Там же. — 1978. — С. 71.
- ³³ Там же. — 1975. — С. 64, 69.
- ³⁴ Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993. — С. 62.
- ³⁵ Розкопки В.Е. Максименка. Материал не виданий.
- ³⁶ Богданова Н.А. Могильник первых веков н. э. у с. Заветное // Тр. ГИМ. — 1989. — Вып. 70. — С. 42.
- ³⁷ Силантьева И.Ф. Терракоты Пантикапея // САИ. Г1-11. — М., 1974. — № 144, 146, 150, 168.
- ³⁸ Белов Г.Д. Терракоты из Херсонеса // САИ. Г1-11. — М., 1970. — С. 50, 76.
- ³⁹ Вязьмитина М.И. Терракотовые статуэтки из с. Золотая Балка // САИ. Г1-11. — М., 1970. — С. 58.
- ⁴⁰ Кобылина М.М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. — М., 1961. — С. 126.
- ⁴¹ Пятышева Н.В. Ювелирные изделия Херсонеса. — М., 1956. — С. 75.
- ⁴² Шукин М.Б. Царство Фарзоя. Эпизод из истории Северного Причерноморья // СГЭ. — Вып. 47. — Л., 1982. — С. 35; Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991. — С. 75.

Одержано 14.06.1999

Л.Н. Романюк, А.В. Симоненко

САРМАТСКИЙ КОМПЛЕКС ИЗ С. ЗАПРУДЬЕ В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

В 1974 г. при разрушении кургана близ с. Запрудье Рокитнянского р-на Киевской обл. был найден комплекс вещей, включавший в себя два красноглиняных кувшина, краснолаковые арибалл, лагинос и чашку, чернолощеную ойнохою, два серолощенных кувшина, бронзовый котелок, фрагменты серебряного канфара, янтарные, аметистовые, сердоликовые, хрустальные и стеклянные бусы, золотые подвески, бронзовый перстень с геммой, амулеты, обломок терракотовой статуэтки. Аналогии вещам позволили датировать комплекс I в. н. э. и связать его с впускным захоронением (или несколькими синхронными захоронениями) сарматов.

Л.М. Романюк, О.В. Симоненко

A SARMATIC COMPLEX FROM THE VILLAGE OF ZAPRUDDYA ON THE MID DNIEPER REGION

In 1974, the complex of things including two red-clay jugs, an aryballos, lagynos, and cup (all are red-lacquered), a red-polished oinochoe, two grey-polished jugs, a bronze pot, fragments of a silver kanphar, amber, amethyst, carnelian, cut-glass, and glass beads, gold pendants, a bronze ring with gem, amulets, the fragment of a terra-cotta statuette was found on destroying a barrow near the village of Zapruddya of the Rokutnyans'kyi district of the Kyiv region. The things' analogs allow us to date the complex to the I century AD and to consider it as an intake burial (or several synchronous burials) of the Sarmatians.

ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ СІМ'Ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел)

Розглядається питання методики підрахунку чисельного складу середньостатистичної сім'ї на основі реконструкції статево-вікової структури давньоруського населення.

Питання кількісного складу пересічної сім'ї Давньої Русі досі залишається дискусійним у вітчизняній історіографії. В.Й. Довженок, орієнтуючись на дані статистики Російської імперії XVIII—XIX ст., визначив чисельність малої сім'ї в 6—7 осіб¹. П.П. Толочко в своїх палеодемографічних розрахунках кількості мешканців давнього Києва та всієї Русі спирається на запропоновану статистиками цифру 6². Деякі автори в своїх підрахунках використовують кількість членів сім'ї — 5 осіб³. На перший погляд, різниця в цифрах не суттєва. Але вона стає відчутною, коли ці дані використовуються в палеодемографічних і, ширше, палеоекономічних розрахунках та моделюваннях. Визначення кількості населення великих поселень, міст, окремих регіонів та князівств, розрахунки його щільності, спроби визначення військового потенціалу і, нарешті, дослідження взаємозв'язку між людськими ресурсами та певними типами агрокультури — все це вимагає використання конкретних цифр.

На нашу думку, предметно, з залученням конкретних цифр та значень, питанням чисельного складу давньоруської сім'ї науковці не займалися з двох причин. По-перше, це абсолютна невизначеність структури сім'ї X—XIII ст. В історичній, археологічній та етнографічній літературі висловлюються різні думки з цього приводу. Деякі дослідники, спираючись на археологічні (!?) матеріали, появу малих сімей відносять до VI ст.⁴ Інші визнають панівну роль малої сім'ї з паралельним існуванням інших форм сімейної організації⁵. Треті взагалі не йдуть далі констатування побутування в зазначений час різних форм сім'ї⁶. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що дискусія навколо форм давньоруської сім'ї не має прямого (якщо не сказати — жодного) відношення до засобів вирішення поставленої в статті проблеми. Іншими словами, головне завдання цієї розвідки — вирахувати можливу кількість людей, що мешкали разом в одному житлі. Чи була це мала (нуклеарна) сім'я, чи частина складнішої сімейної організації — великої, складної, нероздільної тощо, не має значення, оскільки для наших розрахунків розташування малої сім'ї в одному житлі чи великої в кількох не принципове, адже ми намагаємось визначити число мешканців, що жили під одним дахом, а не кількість сімей.

Друга складність пов'язується з існуванням мінімально достатньої джерельної бази та методики її використання. Тільки нині у нас з'явилась можливість залучити до вирішення питання статево-вікові дані поховань з розкопок ґрунтових могильників Середнього Подніпров'я. На жаль, до останнього часу в антропологічних дослідженнях середньовічного населення Русі переважало вивчення його фізичного типу, без подачі статево-вікових характеристик, що збіднювало вивчення різних аспектів палеодемографії. Крім того, для успішного вирішення проблеми необхідне залучення письмових джерел, адже археологічний матеріал поки що не може заповнити деякі позиції (скажімо, рівень смертності серед дітей, процентне відношення бездітних до загальної кількості дорослих тощо), важливі для розрахунків кількісного складу сім'ї. Ці та інші матеріали можна знайти після ретельного аналізу генеалогії давньоруських князівських родів та синхронних джерел із Західної Європи⁷. Щодо використання генеалогії, то, крім притаманної для неї неповноти та суперечливості окремих позицій, треба зважати й на незбіжність демографічних характеристик (тривалість життя, рівень смертності серед дорослих та малолітніх Рюриковичів, рівень шлюбності та її династичний характер, що впливав на вік їх укладання) представників найвищої верстви суспільства з пересічним, переважно

Таблиця 1. Таблиця смертності похованих з Козаровичів

X	Dx(m)	d _x	l _x
15—19	—	0	100
20—29	2	25	100
30—39	3	37,5	75
40—49	1	12,5	37,5
50—59	2	25	25
60 і більше	—	0	0
	8	100	—

Таблиця 2. Таблиця смертності похованих з Григорівки

X	Dx		d _x		l _x	
	m	f	m	f	m	f
15—19	3	—	25	0	100	100
20—29	4	5	33,3	55,6	75	100
30—39	2	3	16,7	33,3	41,7	44,4
40—49	1	1	8,3	11,1	25	11,1
50—59	2	—	16,7	0	16,7	0
60 і більше	—	—	0	0	0	—
	12	9	100	100	—	—

сільським, населенням. Натомість в західноєвропейських джерелах демографічні аспекти життя середньовічного селянства знайшли своє відображення, але тут постає питання наукової коректності під час їх використання.

Підрахунки було проведено у двох напрямках. Перший з них — статистичне опрацювання наявного антропологічного матеріалу та складання на його основі таблиць смертності, завдяки яким, у свою чергу, вдалося в цілому окреслити статево-вікову структуру давньоруського суспільства. Інший напрям — спроба на основі письмових джерел та історико-демографічних розробок визначити конкретні показники (вік покоління, рівень шлюбності та бездітності, чисельність простого відтворення та приросту населення тощо), необхідні для проведення розрахунків.

Базу цих підрахунків складають антропологічні матеріали, одержані з ґрунтових могильників, досліджених біля сіл Козаровичі (кінець 1960-х років)⁸, Григорівка (1986—1988)⁹, Бучак (1987—1991, 1997) та на г. Щекавиця в Києві (1995)¹⁰. Вони були опрацьовані С.І. Круц, О.Д. Козак та В.Д. Дяченко. Дані з пам'яток зведено нами в окремі таблиці. При цьому враховано тільки дорослі поховання, які подано окремо для чоловіків та жінок (табл. 1—5). ** Зазначимо, що бучацький комплекс — найбільший з відомих нам опрацьованих антропологами сільських могильників Південної Русі.

Тривалість життя давньоруського пересічного населення можна встановити за антропологічними матеріалами могильників. Деяка строкатість їх значень обумовлена конкретними фізичними та соціальними умовами життя. Як видно із запропонованих матеріалів, середній вік смертності серед чоловіків становив 36,75, серед жінок — 33,1 року (табл. 6). Дещо вирізняється на загальному тлі показник чоловічої смертності населення Григорівського поселення. На цю величину вплинули відсутність похованих найстаршої вікової групи та найвищий (25 %) відсоток померлих дорослих у віці до 20 років (табл. 2). Можливо, це пов'язано з недостатньо представницькою вибіркою

* Автор висловлює ширю подяку авторам розкопок В.О. Петрашенко, І.І. Мовчану та Я.Є. Боровському за надану можливість використати матеріали з цих пам'яток

** Під час підрахунків ми користувались більш розширеною (поділеною на більшу кількість вікових груп) інформацією, тому середній вік смертності в табл. 1—5 та поданий нами (табл. 6) трохи різняться.

Таблиця 3. Таблиця смертності похованих з Бучака

X	Dx		d _x		l _x	
	m	f	m	f	m	f
15—19	6	2	17,15	18,2	100	100
20—29	6	3	17,15	27,2	82,85	81,8
30—39	10	1	28,6	9,1	65,7	54,6
40—49	9	1	25,7	9,1	37,1	45,5
50—59	3	2	8,6	18,2	11,4	36,4
60 і більше	1	2	2,8	18,2	2,8	18,2
	35	11	100	100	0	0

Таблиця 4. Таблиця смертності похованих з Кисва (Щекавиця)

X	Dx		d _x		l _x	
	m	f	m	f	m	f
15—19	2	—	4,65	0	100	100
20—29	7	9	16,3	50	95,35	100
30—39	11	8	25,6	44,44	79,05	50
40—49	8	1	18,6	5,56	53,45	5,56
50—59	13	—	30,2	0	34,85	0
60 і більше	2	—	4,65	0	4,65	0
	43	18	100	100	0	0

Таблиця 5. Сумарна таблиця показників

X	Dx		d _x *		l _x	
	m	f	m	f	m	f
15—19	11	2	11,45	5,67	100	100
20—29	19	17	21,15	44,5	88,55	94,325
30—39	26	9	26,8	23,55	67,4	49,8
40—49	19	6	17,85	14,95	40,6	26,275
50—59	20	2	20,25	5,67	22,75	11,325
60 і більше	3	2	2,5	5,67	2,5	5,65
	28	38	100	100	0	0

* Показник d_x є середньоарифметичним між d_x , вирахованим за сумарним показником Dx, та середнім d_x по 4 могильниках.

або якимись подіями, що вплинули на мешканців поселення. Можна припустити й інше пояснення цього факту, а саме: відсутність людей похилого віку та відносно велика частка померлих у зовсім молодому віці — ознаки характеру самого поселення¹¹. На незвичність цієї пам'ятки (наявність стіни-огорожі, «міський» набір знахідок) вже зверталась увага в літературі¹². Якщо припустити, що Григорівське поселення — приватновласницьке, що виконувало й певні адміністративні функції, то цей статус повинен був позначитись на статево-віковій характеристиці його населення. Останнє, будучи особисто залежним, підлягало деякій ротації. Саме ці заміни могли створити штучність структури мешканців поселення, що й знайшло своє відображення в характеристиці могильника. Якщо наші припущення вірні, особливості складу могильників у майбутньому можуть стати одним з критеріїв, за яким вдасться відрізнити поселення вільних селян від приватновласницьких¹³.

Поки що передчасно стверджувати, що населення великих міст жило довше за сільське. З накопиченням матеріалу це питання буде вирішене. Одержаний середній

вік смертності серед дорослих: чоловіків — близький до відомих нам аналогічних підрахунків¹⁴; жіночий — дещо менший за серію з Чернігівщини¹⁵.

В Генеалогії є 46 князів з датами народження та смерті, які померли в дорослому віці. З них принаймні десятеро померли не своєю смертю. Викладку цих даних наведено в табл. 7. Середній вік життя Рюриковичів становив 42,6 роки. Якщо врахувати ще 154 князів, чий вік встановлюється приблизно за додатковими ознаками (порядок старшинства в сім'ї, дата одруження чи появи першої дитини тощо), то середній вік 200 дорослих представників князівського роду становив 43,6 роки.

Серед князів, чий вік відомий абсолютно точно, найбільше прожив Володимир Мономах — 72 роки, ще 4 князі — понад 60 років. Якщо додати князів, чий вік визначено приблизно, то буде ще 9 осіб у віці 70 та більше років (серед них такі відомі, як Ярослав Мудрий, Святослав Всеволодович, Рюрик Ростиславович та Лев Данилович) та ще 16 князів, що прожили 60 та більше років. Найбільше серед осіб, згаданих в джерелах, прожили чернець Печерського монастиря Ієремія, якому було понад 90 років, та Янь Вишатич, київський тисяцький, що помер у віці 90 років¹⁶. Серед жінок також траплялися довгожителки. Незнана за іменем ігуменя київського (?) Лазарєвого монастиря прожила 92 роки¹⁷, а дружина мінського князя Гліба Всеславича Анастасія (дочка Ярополка Ізяславича) — 85 років. Понад 70 років прожили княгині Ольга, Марія-Добронєга (сестра Ярослава Мудрого) та дружина Ізяслава Ярославича Гертруда. Наведені приклади показують, що навіть у середовищі тогочасного нобілітету та чернецтва людей досить похилого віку було обмаль.

Різниця середнього віку представників соціальної верхівки та пересічних громадян становила, як виходить з підрахунків, близько 7 років для чоловіків. Вона відображає відмінність умов проживання (харчування, медичне обслуговування, комфортність житла, рід занять) цих груп. Князі також, як і прості люди, топилися в річках або вмирали від пошесті, але ніколи причиною їхньої смерті не було переохолодження або недоїдання.

Ризик смерті пересічної людини був вищим: «Если кто-либо упадет с дерева и уьется или сторит на пожаре, или будет раздавлен возом, утонет, или будет разорван зверем, или еще каким-либо образом умрет по собственной неосторожности от своего же деяния...», — перераховує смертельні небезпеки тогочасного життя документ початку XVI ст.

Рівень дитячої смертності є показником, який важко визначити за конкретними матеріалами. На давньоруських могильниках частка дитячих поховань дуже рідко долає

Таблиця 6. Середній вік смертності на давньоруських могильниках Середнього Подніпров'я (дорослі поховання)

Могильники	m	f	Середній	
			m	f
Козаровичі	38,9	—	—	—
Григорівка	31,625	30,2	36,75	33,1
Бучак	35,6	39	—	—
Київ (Щекавиця)	40,0	30,1	—	—

Таблиця 7. Таблиця смертності Рюриковичів за даними генеалогії

X	Dx(m)	d _x	l _x
15—19	1	2,2	100
20—29	7	15,2	97,8
30—39	12	26,1	82,6
40—49	10	21,7	56,5
50—59	11	23,9	34,8
60 і більше	5	10,9	10,9
	46	100	0

тридцятивідсотковий рубіж. У Григорівці цей показник становить 34,1 % (14 з 41), в Козаровичах — 21,95 % (9 з 41), в Києві — 15,8 % (12 з 76) та в Бучаку — 13,1 % (8 з 61). На жаль, нічого не прояснює і Генеалогія князів, за якою тільки 5,7 % князів (12 з 212) не дожило до 15 років. Західноєвропейські письмові джерела (матеріали з кінця I тис. н. е. до XV ст.) дають рівень смертності дітей понад 50 %¹⁸. За статистичними даними XIX—XX ст., цей показник у деяких країнах Європи та в Росії в окремі періоди перевищував 70 %¹⁹. Як видно, рівень дитячої смертності є досить рухливим і залежним від дії багатьох чинників. Прийняття в розрахунках рівня 50 % смертності для довготривалих хронологічних відрізків здається нам досить виваженим²⁰. Натомість використання невеликих значень цього показника для складання таблиць смертності, розрахунків репродуктивності, рівня народжуваності, середньої тривалості життя відчутно спотворює реконструкцію демографічної ситуації.

За вибіркою, використаною нами, середній вік тривалості життя чоловіків, з урахуванням дитячої смертності, становив 19,8 років, жінок — 16,3 років, загальний — 18,4 років. В дійсності він був ще нижчим, адже для підрахунків у нас не було можливості використати дані таблиці смертності з інтервалом в 1 рік, що точніше відображає динаміку дитячої смертності у перші роки життя.

Постає питання, чому в могильниках число дитячих поховань значно нижче від прогнозованого рівня? Поганою збереженістю дитячих кісток не пояснити цю розбіжність. Можна припустити, що більшість дітей найменшої вікової групи (0—6 років), частка яких найбільша серед тих, хто не дожив до дорослого віку, не ховали на кладовищах через те, що вони не були охрещені. Можливо, що пояснення цього явища буде знайдено в фольклорному матеріалі.

Розглянемо дуже цікаву проблему, а саме — кількісне співвідношення дорослих чоловіків до жінок у давньоруському суспільстві. Мова йде про так зване явище маскулінізації, тобто значне переважання кількості чоловіків над жінками. За нашими матеріалами, ця пропорція становить: в Григорівці — 1,33:1, в Києві — 2,38:1, в Бучаку — 3,27:1. Якщо в останній з наведених серій до жіночих зарахувати ще 6 поховань, стать яких визначена непевно, то співвідношення стане 2,11:1. За матеріалами Подесення, таке співвідношення там становить 1,5:1²¹. Аналогічну картину ми спостерігаємо й на інших землях Давньої Русі²². Все це свідчить про невідповідний характер цього дисбалансу. Зазначимо, що явище маскулінізації характерне для давнього населення України в більшості історичних періодів (неоліт-бронза, скіфи, пізні кочовики) з співвідношенням 1,5—2:1²³. Схожа ситуація спостерігається і в середньовічній Європі, але з поступовим зменшенням цієї диспропорції²⁴.

Пояснення цього явища меншою збереженістю саме жіночих кістяків не є вичерпним, а деякими дослідниками відкидається зовсім. Інколи воно пов'язується з меншою тривалістю життя жінок²⁵, але ця точка зору помилкова, оскільки більша смертність дає більшу кількість похованих, а не навпаки*.

На нашу думку, існують два фактори, які впливають на співвідношення кількості чоловічих та жіночих поховань. Перший з них — суб'єктивний, пов'язаний з визначенням статі. В кожній представницькій антропологічній серії є кілька кістяків, визначення статі яких непевне. Особливо це стосується неповного набору кісток, поганої збереженості черепа, коли визначення статі неможливо перевірити за кількома ознаками. При зарахуванні таких поховань до жіночих дисбаланс стає меншим. Інша причина — втрата частини жіночого населення через набіги кочовиків. Мається на увазі та обставина, що під час проведення військових дій потерпає насамперед цивільне населення, особливо жінки й діти, які стають частиною воєнної здобичі: «... мужи иссекоша, а жены и дети поимаша», — зазначає літописець, наводячи результат військового зіткнення²⁶. За нашими підрахунками, в період з 1061 до 1235 років у південноруських князівствах (Київському, Чернігівському та Переяславському) літопис понад 40 разів фіксує напади половців або їх безпосередню участь в міжусобних зіткненнях, які супроводжувались значними господарськими, майновими чи людськими втратами окремих територій. Загальні цифри полону, який виводився до степу, визначити важко, але дві літописні згадки про його чисельність (зима 1159/60 р. — більше 10 тис. осіб та 1173 р. — 400 людей²⁷) вказують, що

* Наприклад, за тими показниками, якими ми користуємося (середня тривалість життя жінок — 33,1 року, різниця з аналогічним чоловічим показником — 3,65 року), кількість жіночих дорослих поховань мала б бути на 10,3 % більшою за чоловічу.

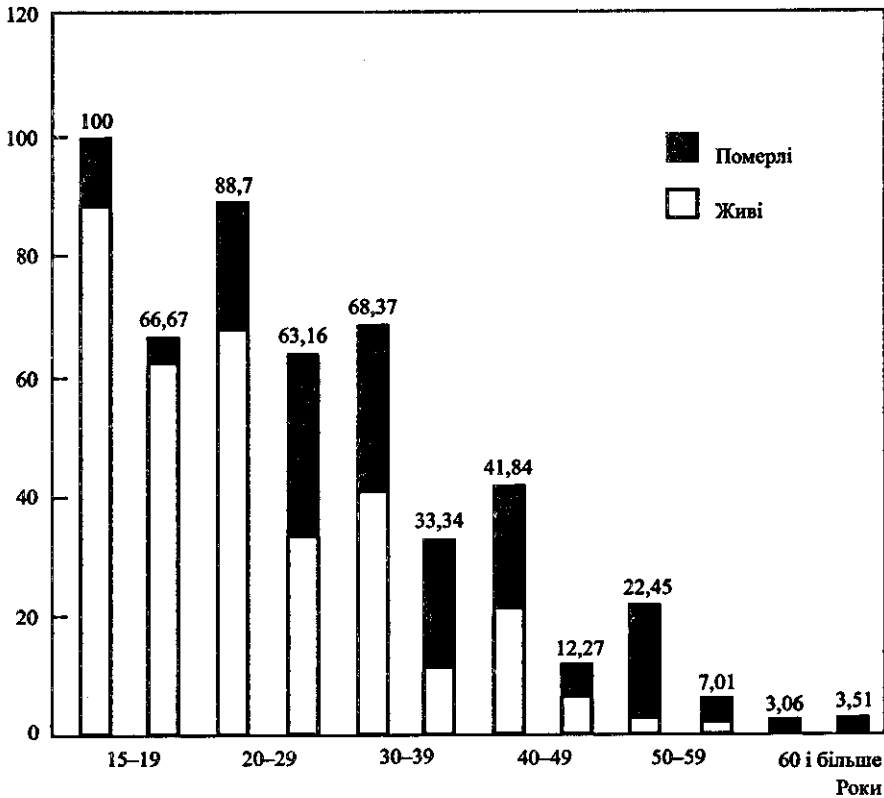

Рис. 1. Співвідношення чисельності (в %) чоловіків та жінок серед дорослого населення за віковими групами

демографічні втрати були суттєвими. Зазначимо, що іноді в результаті успішних військових дій (1152, 1170, 1180 рр.) полонених вдавалось звільняти, але, ймовірно, це була лише частина бранців. На нашу думку, наведені факти пояснюють випадки значного (понад 2:1) переважання чоловічої статі над жіночою в могильниках південноруських земель. Для наших розрахунків ми прийняли пропорцію для 15-літнього віку 1,5:1, яка здається нам виваженою.

Враховуючи обрані нами орієнтири (дитяча смертність до 15 років для хлопчиків 40 %, для дівчат — 60 %), на основі сумарної таблиці смертності ми одержали пропорцію кількості мешканців за окремими віковими групами (табл. 8). Перевівши її у відсотки, ми дістаємо статеві-вікову структуру давньоруського суспільства (табл. 9).

Вік вступу до шлюбу, за сучасними мірками, був досить раннім. Це явище характерне для всього середньовіччя. В поученні митрополита Петра (перша чверть XIV ст.) забороняється вінчати дівчат, яким менше 12 років²⁸. Аналогічний вік шлюбу називає митрополит Фотій в посланні до новгородського архієпископа (1410 р.)²⁹. Такий же шлюбний вік було визначено канонічним правом у Західній Європі: для дівчат — з 12—13 років, для хлопців — з 14 років; заручини для дівчат — з 7 років^{* 30}.

Аналіз Генеалогії показує досить ранній вік шлюбу князів. З 27 випадків, коли цей вік точно відомий, в 12 вік нареченого становив до 18 років: 15 років — 4 випадки, 14 років — 3 випадки, 10 та 17 років — по 2 випадки, 16 років — 1 випадок. Ще в 11 випадках вік наречених становив 18—19 років, у 3 випадках — 23 роки, в 1 випадку — 32 роки. Серед жінок відомо всього 5 випадків, коли вік шлюбу названо точно: Верхуслава, дочка Всеволода Велике Гніздо, була видана за Ростислава Рюриковича у віці 8 років; Софія, правнучка Мстислава Великого, вийшла за короля Данії Волдемара I в 13 років; дружині Всеволода Черного було 15 років; онучка

* Про ранні шлюби свідчить археологічний матеріал. Зокрема, в камерному похованні, дослідженому експедицією Г.Ю. Івакіна 1998 р. на Софійській площі в Києві, яке за усіма ознаками було парним, була похована дівчинка 6—7 років з жіночими прикрасами — скроневими кільцями та намистом з сердолику. Сумнівно, що для такого поховання було б вбито наложницю-дитину.

Олега Святославича, Марія, вийшла заміж у 17 років; Володимир Святий одружився з грецькою царівною Анною, якій було 26 років. Княгиня Ольга була видана за Ігоря, коли їй було всього кілька років.

Для суспільств, у яких дорослих жінок було менше, ніж чоловіків, кількість людей поза шлюбом треба вираховувати окремо за статями. При цьому, природно, чим більшою була різниця у співвідношенні чоловіки — жінки, тим чисельнішою ставала верства холостяків.

У давньоруському суспільстві зменшення впливу цієї різниці на відтворення населення відбувалося за двома напрямками. Перший з них — різниця між віком одруження чоловіків та жінок, яка є традиційною для європейської культури³¹. Як виходить з даних, одержаних нами, кількість чоловіків та жінок майже однакова, якщо різниця їх віку становить десять років (рис. 1). Цей засіб регулювання не міг повністю компенсувати різницю, й тому спочатку на звичаєвому, а пізніше й на законодавчому рівнях стимулювалось скоріше одруження жінок. На нашу думку, саме в цьому полягає значення статті Уставу князя Ярослава Володимировича (пространної редакції): «Аще девка засядеть великихъ боярь митрополиту 5 гривень золота, а меньшихъ боярь митрополиту гривна золота, а нарочитыхъ людей митрополиту 12 гривень, а простои чади гривна серебра»³². Як видно, штрафи за безшлюбність жінок накладались на усі соціальні верстви суспільства³³.

Ймовірно, жінок, які жодного разу не були одружені, було надзвичайно мало. Причиною цього могли бути психічні або фізичні хвороби, каліцтво, занепащення. Кілька статей (№ 4, 7, 13, 21) короткої редакції Уставу Ярослава Володимировича передбачають як санкцію за порушення норм суспільної моралі (позашлюбні зв'язки, позашлюбна дитина тощо) насильницьке відправлення жінок до монастиря.

Таблиця 8. Реконструкція статеві-вікової структури давньоруського суспільства

X	I _X		L _X	
	m	f	m	f
0—4	100	100	410,75	375
5—9	64,3	50	315,75	237,5
10—14	62	45	305	212,5
15—19	60	40	283,175	194,75
20—24	53,27	37,90	249,525	165,8
25—29	46,54	28,42	218,9	121,05
30—34	41,02	20,00	185,2	89,475
35—39	33,06	15,79	145,4	57,875
40—44	25,10	7,36	102,55	31,55
45—49	15,92	5,26	73,475	23,675
50—54	13,47	4,21	42,85	15,775
55—59	3,67	2,10	13,775	10,5
60—64	1,84	2,10	6,125	5,25
65 та більше	0,61	0	1,525	0
	0	—	—	3897,7

Таблиця 9. Реконструкція статеві-вікової структури давньоруського суспільства

X	L _X , %	
	m	f
0—9	18,65	15,73
10—19	15,10	10,46
20—29	12,03	7,37
30—39	8,49	3,78
40—49	4,52	1,42
50—59	1,45	0,67
60 і більше	0,2	0,13

Визначення їх кількості навіть на досить широкому колі західноєвропейських матеріалів у більшості випадків закінчується загальним спостереженням про меншу, порівняно з чоловіками, кількість неодружених жінок³⁴. За підрахунками П.Ш. Габдрахманова, заміжніх жінок було 91 %, вдів — 6 %, незаміжніх — 3 %³⁵. Ми вважаємо, що прояснити це питання допоможе статистика кількості чоловічих та жіночих монастирів, оскільки, на нашу думку, між кількістю неодруженого населення й монастирів є певний зв'язок. Він не абсолютний, але залежність кількісного росту монастирів від числа людей, які з тієї чи іншої причини не мали сім'ї, свого дому, рідних, здається логічною. В монастирях та при них жили люди, обділені долею. В Уставі Володимира Святославича серед церковних людей, що підлягали юрисдикції митрополита, названо каліку, хромця та сліпця³⁶. Частина цих людей ніколи не була одружена, а церковна юрисдикція вказує на те, що й одружені вже були поза сім'ями.

У Києві до середини XIII ст. було близько двох десятків монастирів, з яких 4 — жіночі. Пропорція їх співвідношення — 5:1. Така ж пропорція залишається, якщо ми залучимо до підрахунків кількість усіх давньоруських монастирів, яких відомо 154 (з них 29 — жіночі)³⁷. Це вказує на нижню межу співвідношення; оскільки в чоловічих монастирях, ймовірно, було більше мешканців, пропорція мала бути близько 7—8:1. Спираючись на запропоноване нами на початку статті співвідношення чоловіків до жінок (1,5:1) та вирахуване вище аналогічне співвідношення неодружених*, можемо припустити, що їх кількість серед жінок мала становити близько 7—8 %, а чоловіків — 38—39 %.

За Генеалогією, серед Рюриковичів з початку XI ст. відомо 128 шлюбів, в яких у 97 випадках згадано про одну дружину, в 27 — про двох і в 4 випадках — про трьох. Як видно, 24,2 % князів одружувались більше одного разу. Втім це не повна характеристика, оскільки в 104 випадках, коли князі мали потомство, про їх одруження нічого не відомо. Серед них були князі, що мали 8 дітей (1 випадок), по 7 та 6 дітей (по 3 випадки). Можливо, й серед них були випадки з повторним одруженням.

Репродуктивність дружин князів була дуже високою, оскільки для них створювались всі умови для успішного протікання вагітності, пологів та виховання дітей. Марія, перша дружина Всеволода Велике Гніздо, народила 12 дітей (з них 3 вмерли малими) за 20 років, тобто народження в середньому відбувалося через кожні 20,6 місяців. Друга дружина Ярослава Мудрого, Індігерда-Ірина, народила 9 дітей за 17—18 років.

Дослідники, які займаються історичною демографією, одностайні в тому, що через обставини тогочасного життя дітородний період жінок середньовіччя не перевищував 20 років³⁸. Не виключено, що іноді жінки народжували дітей у віці 40 і більше років (наприклад, княгиня Ольга, народивши Святослава), але це було надзвичайно рідкісним явищем, адже до свого 40-ліття, за нашими підрахунками, доживала всього чверть жінок. Якщо підрахувати середній дітородний вік жінок за матеріалами залучених нами могилишників, враховуючи 40 років як верхній рубіж цього віку, виходить 30,27 років (Бучак — 31,55; Київ — 29,81; Григорівка — 29,44). Таким чином, у середньому жінки за своє життя мали близько 7 пологів.

Визначення рівня бездітності для сімейних пар — досить складна проблема, оскільки нечисельність і строкатість свідчень навіть на більш вивчених матеріалах Західної Європи призводить дослідників до оцінок, які дуже різняться між собою. В дослідженнях називаються цифри від 5 до 40 %³⁹.

Навіть у сучасному світі, в умовах високих медичної культури та можливостей лікування, 10—15 % шлюбів безплідні абсолютно та ще стільки ж — відносно⁴⁰.

За нашими підрахунками, на 200 князівських дітних сімей припадає 28 сімейних пар, про потомство яких нічого не відомо, і ще 2 пари, в яких діти помирали малими. Ці дані дають нам цифру 13,04 % бездітних сімей. Наскільки ця цифра відповідає дійсності? З одного боку, в джерелах не завжди згадувались всі діти (особливо дівчата), до того ж у більшості випадків молодші князі, особливо у великих родинах, були осторонь політичних подій і їх приватне життя не цікавило літописців. З іншого боку, брак інформації знижує реальну кількість сімейних пар, яких повинно було бути

* Відомо, що до монастирів іноді приходили люди, які були одружені й мали дітей (як то Микола Святоша), або ченцями ставали князі перед смертю, а черницями — княжни-вдови або розлучені, але їх питома вага не була значною.

більше. Цілком природно, що серед князів відсоток неодружених був дуже низьким, адже вони завжди мали вибір. Виходячи з цих міркувань, можемо припустити, що рівень бездітності в князівському середовищі, мабуть, був близький до наведеної вище цифри. Серед пересічного населення рівень бездітності сімейних пар вагомий, оскільки головні чинники бездітності — безпліддя, дитяча смертність — були вищими. Більша тривалість життя (як чоловіків, так і жінок) та різні можливості повторного одруження також впливали на різницю рівнів бездітності верхньої соціальної верстви та широкого загалу населення. Показник в 20 % бездітності для сільського, в основній своїй масі, населення здається нам досить реальним.

Цікаві результати дало обчислення кількості дітей за Генеалогією. За нашими підрахунками, з початку XI до рубежу XIII—XIV ст. у джерелах згадується 200 сімей, в яких діти досягли дорослого віку (табл. 10). У цих сім'ях виховано 584 нащадки. Як видно з пропорції чоловіки — жінки (3:1), літописи не досить прискіпливо відзначали жіноче потомство, що видно й з переважної анонімності дружин та дочок князів. З наведених цифр виходить, що в середньому на князівську дітну сім'ю припадало по 2,9 дорослих дітей. Проте очевидно, що пропорція чоловіки — жінки не відображає дійсної цифри. Якщо взяти запропоновану нами пропорцію 1,5:1 і гіпотетично збільшити кількість князівських нащадків по жіночій лінії, вийде 3,7 дітей на сім'ю, що здається нам більш відповідним дійсності. Зробити це дозволяє та обставина, що в 104 випадках, коли князі мали дітей, ім'я дружин взагалі невідоме. Більшість цих жінок, безумовно, були князівського роду.

Розмір покоління — показник, який сильно варіює залежно від змісту, який в нього вкладають дослідники. В.П. Алексеев вважає його тотожним середній тривалості життя (з урахуванням дітей) і визначає його трохи більшим за 20 років⁴¹. Багато дослідників у своїх реконструкціях використовують показник 25—26 років⁴². Один з авторів довжину покоління визначив навіть у 30 років, прирівнюючи її фактично до середнього показника тривалості життя жінок у давні часи⁴³. Нам близька точка зору В.Ф. Шукайла, за яким довжина покоління — середній вік матерів, що народили живих дівчат-первісток⁴⁴. Оскільки це формулювання підходить тільки для досліджень, що оперують повними статистичними даними, для історико-демографічних реконструкцій більш прийнятне визначення, за яким розмір покоління — сума віку статевого дозрівання та середнього показника дітородного періоду, причому в останньому треба враховувати зменшення з віком дітородної функції. Це призводить до пониження середнього показника дітородного періоду від його середньоарифметичного значення. За нашими матеріалами, розмір покоління становив близько 20 років і складався з суми названих вище складових — відповідно 15 та 5 років.

Згідно з нашою реконструкцією вікової структури давньоруського населення (рис. 2),

Таблиця 10. Кількість дітей в родинях Рюриковичів

Кількість дітей * в сім'ї	Кількість сімей	Загальна кількість дітей	Чоловіки	Жінки
1	69	69	56	13
2	42	84	74	10
3	29	87	71	16
4	24	96	73	23
5	10	50	34	16
6	11	66	39	27
7	6	42	33	9
8	4	32	22	10
9	1	9	6	3
10	1	10	7	3
11	1	11	8	3
14	2	28	14	14
Всього	200	584	437	147

* Що дожили до дорослого віку.

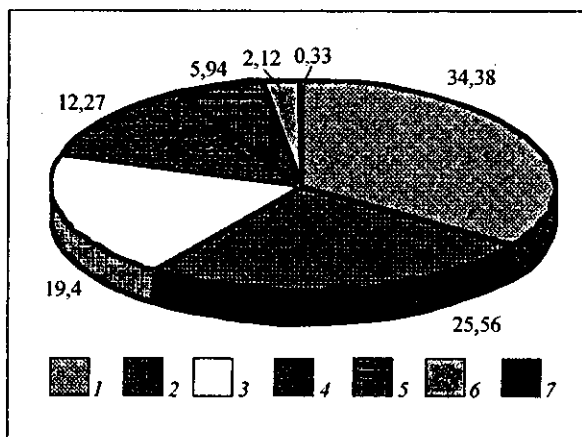

Рис. 2. Реконструкція вікової структури (в %) давньоруського населення (1 — 0—9 років; 2 — 10—19; 3 — 20—29; 4 — 30—39; 5 — 40—49; 6 — 50—59; 7 — 60 та більше років)

від'ємним. Нарешті, знижували показник приросту воєнні дії. Не маючи достовірних загальних цифр по європейських країнах, дослідники оперують оціночними показниками, які коливаються від 0,1 до 0,7 % за рік⁴⁵.

Для з'ясування показника річного приросту населення спочатку треба вирахувати показник простого відтворення, тобто нульового приросту. Для цього ми використовуємо показник загальної кількості людей у віці 20—39 років (батьківське покоління), одержаний раніше (табл. 9). Оскільки в групі 10—19 років присутні особи, що вже одружені й навіть мають дітей, їх частку також треба додати до батьківського покоління. Під час обчислення цієї одруженої частки 15—19-літніх треба враховувати, з одного боку, динаміку щорічного зменшення кількості осіб, а з іншого — щорічне збільшення частки одружених. Не подаючи повністю ці обчислення, зазначимо лише, що для чоловіків ми вибрали збільшення частки одружених у віці 15—19 років з 0 до 30 %, для жінок — з 50 до 85 %. Таким чином ми отримали частки обох груп, які було додано до батьківського покоління (табл. 11). Далі було вираховано частку неодружених жінок*, після віднімання якої ми й дізнаємося про кількість одружених жінок, а з неї — дітних та бездітних. Після отримання показників батьківського покоління залишається лише скласти пропорцію, за якою кількість батьків (батько + мати) пріврівнюється до 2. Таким чином отримано показники, які вказують кількісне заміщення наступним поколінням не тільки батьків, а й дорослих з їх покоління, які не мали свого потомства. Їх загальна сума (3,37) і є показником простого відтворення населення для дітних сімей. Для всіх сімей (дітних та бездітних) цей показник буде на 20 % нижчим (оскільки бездітні сім'ї становлять в наших розрахунках саме 20 % усіх сімей) — 2,7 дітей, а у разі врахування кількості всіх неодружених дорослих — 2,0 дітей.

Виходячи з наших підрахунків, показник приросту населення в Давній Русі XI—XII ст. у середньому становив близько 0,2 % за рік. Його отримано з різниці між вирахуванням вище показником максимальної середньої кількості дітей, які доживали до дорослого віку (3,5), та рівнем простого відтворення (3,37 осіб), що становить 0,13, або 3,86 %. Ця цифра є показником кількісного переважання наступного покоління перед попереднім. За середнього розміру покоління близько 20 років столітній приріст населення становитиме 19—20 %, або 0,19—0,2 % за рік.

Для підрахунку чисельності складу середньостатистичної давньоруської сім'ї ми використали метод, аналогічний описаному вище обчисленню розміру простого відтворення. В одержану за таблицею смертності пропорцію різних вікових груп (табл. 9) вносяться зміни, пов'язані із зарахуванням до наступної вікової групи частини 15—19-літніх, що вже одружилися (див. вище). Потім усі 7 вікових груп об'єднуються в 3 основні — особи до 20 років (за вирахуванням одружених), середнє (батьківське) покоління (з доданням одружених до 20 років) та найстарші. Для зручності підрахунку одержані показники діляться на 10 (табл. 12). Сумарний дитячий

* Обрахування 8 % неодружених жінок треба проводити тільки за загальною кількістю жінок 20—39 років (11,15), оскільки додана частка 3,12 є кількістю одружених жінок.

суспільство було в цілому дуже молодим. Частка дітей віком до 10 років становила понад 34 % чисельності всього населення, а до 20 років — майже 60 %. Людей старшого покоління (40 та більше років) було менше 8,5 %, з них людей похилого віку (60 та більше років) — всього 0,33 %.

Розмір річного приросту населення — один з показників, який в середньовіччі дуже сильно коливався залежно від конкретних умов. Несприятлива погода призводила до неврожайів, що спричиняло голодування і збільшення смертності. Різні хвороби — епідемії, пандемії та епізоотії — також знижували приріст або робили його

Таблиця 11. Кількісний склад давньоруської сім'ї (просте відтворення)

Склад	m	f	m	f
Всього батьків	21,85 (20,52+1,33)	14,27 (11,15+3,12)	—	—
Одружені	13,38	13,38	—	—
в тому числі дітні	10,7	10,7	1	1
бездітні	2,68	2,68	0,25	0,25
Неодружені	8,47	0,89	0,79	0,08
	—	—	2,04	1,33

Таблиця 12. Середньостатистична давньоруська сім'я

Роки	m	f	m + f	(m + f)/k ₁	(m + f)/k ₂	(m + f)/k ₃
До 20	3,242	2,307	5,549	3,5	2,8	2,07
20—39	2,185	1,427	3,612	2,28	1,82	1,35
40 та більше	0,617	0,222	0,839	0,53	0,42	0,31
				6,31	5,04	3,73

$$k_1 = 1,5854285; k_2 = 1,9814285; k_3 = 2,6806763.$$

показник (5,549) ми пропонуємо порівняти до 3,5 — кількості дітей, які доживають до дорослого віку за використаними нами показниками рівнів дитячої смертності, репродуктивності жінок та тривалості дітородного періоду. Отриманий коефіцієнт ($k_1 = 5,549/3,5$) перетворює числове співвідношення різних вікових груп в кількість людей в окремій родині (табл. 12). Це й дало число 6,31 — показник середньостатистичного розміру дітної сім'ї. За аналогічною схемою проводяться розрахунки для всіх сімей (дітні + бездітні) та для дорослого населення. Останній показник враховує неодружених і дає фактичну кількість людей на житло за умови, що всі дорослі неодружені живуть кожний окремо. В дійсності тільки певна частка (ймовірно, значно менше половини) дорослих неодружених жила окремо, й тому середній показник кількості мешканців одного житла був тільки дещо менший за показник кількості людей в сім'ї.

Одержаний кінцевий результат пов'язаний з багатьма показниками, серед яких найголовнішими є рівень дитячої смертності, тривалість життя жінок, кількісне співвідношення чоловіки — жінки. Всі вони впливають на реконструкцію статевовікової структури давньоруського населення, і зміна кожного з них позначається як на інших показниках, так і на кінцевому результаті. Масштабна статистична перевірка різних кількісних демографічних показників як за окремими позиціями, так і за певними співвідношеннями дозволить у майбутньому визначити діапазон коливання цих показників і виділити статистично найвірогідніший варіант.

Нагадаємо, що вирахований середній показник чисельності давньоруської сім'ї є умовним. Його можна використовувати лише для підрахунків населення, кількість якого становить десятки й більше тисяч (найбільші міста, населення регіонів, князівств, загальна кількість населення Русі). Оскільки Південна Русь, і Київська земля зокрема, як видно з кількості розташування пам'яток на одиницю площі, були найбільш залюдненими в XI — початку XIII ст., демографічні показники, одержані з місцевих могильників, мають найближче значення до уявних загальнодержавних. В історико-демографічних реконструкціях конкретних пам'яток треба спиратись на місцевий матеріал, адже, як видно із зіставлення наявних поруч григорівського та бучацького комплексів (відстань між ними — 6 км), навіть розташовані поруч поселення могли мати різні демографічні характеристики. Це підтверджує висновок дослідників про виключну строкатість дійсності в середньовічну добу⁴⁶.

Запропонована стаття, за задумом автора, має не стільки вирішити питання чисельності середньостатистичної давньоруської сім'ї, скільки поставити питання щодо методики її обчислення та реальності кількісної характеристики окремих демографічних показників, які було використано в дослідженні.

¹ Довженко В.Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. — К., 1961. — С. 185, 189.

² Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — С. 89.

³ Петрашенко В.О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 74; Тамашевський А.П. Райковецький археологічний комплекс та перспективи сучасних науково-інформаційних підходів // Бердичівська земля в контексті історії України. — Житомир, 1999. — С. 58.

⁴ Данилова Л.В. Роль сельской общины в социально-демографических процессах (по материалам средневековой Руси) // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI—начало XX в.). — Таллин, 1986. — С. 20.

⁵ Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 95.

⁶ Александров В.А. Сельская община // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — М., 1987. — С. 373.

⁷ Джерелом, за яким нами було виконано демографічну статистику династії Рюриковичів, є довідник Л.В. Войтовича «Генеалогія династії Рюриковичів» (К., 1990). До статистики були залучені свідчення про князівські роди від початку XI до рубежу XIII—XIV ст. Далі в тексті це джерело названо Генеалогією без додаткових посилань на нього.

⁸ Степаненко Л.Я., Блажевич Н.В. Поселення та могильник XI—XIII ст. поблизу с. Козарович на Дніпрі // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 151—163.

⁹ Козак О.Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 67—80. Через плуганину в інвентарних номерах авторкою випадково до григорівської серії було додано кілька поховань з Бучака.

¹⁰ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Климівський С.І. Звіт Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ про розкопки на горі Щекавиці у м. Києві // НА ІА НАНУ, ф. 1995/7.

¹¹ Козак О.Д. Вказ. праця. — С. 68, 69, 77.

¹² Петрашенко В.О. Поселення Канівського Подніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — С. 142—143.

¹³ Куза А.В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 97, 102.

¹⁴ Алексеев В.П. Палеодемография СССР // СА. — 1972. — № 1. — С. 16—17; Покас П.М. Средневековое население Среднего Подесенья — по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 122.

¹⁵ Покас П.М. Вказ. праця. — С. 122.

¹⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — СПб., 1908. — Стб. 180, 257.

¹⁷ Там же. — Стб. 276.

¹⁸ Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. — М., 1991. — С. 48—49; Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе. — [М.], 1941. — С. 110.

¹⁹ Кислый А.Е., Каприцын И.И. Палеодемография. Теория и методика, проблемы и решения. — Запорожье, 1994. — С. 78, 79; Птуха М.В. Вибрані праці. — К., 1971. — С. 293; Урланис Б.Ц. Эволюция продолжительности жизни. — М., 1978. — С. 24.

²⁰ Кислый А.Е., Каприцын И.И. Вказ. праця. — С. 77.

²¹ Покас П.М. Вказ. праця. — С. 120, 121. — Табл. 1, 2.

²² Алексеев В.П. Вказ. праця. — С. 17.

²³ Кислый А.Е., Каприцын И.И. Вказ. праця. — С. 78, 79.

²⁴ Бессмертный Ю.Л. Вказ. праця. — С. 52, 53, 69 (прим. 112), 100; Габдрахманов П.Ш. О режиме демографического воспроизводства крестьянства Северной Франции в XI—XII вв. (по данным «крестьянских генеалогий») // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: Проблемы и исследования. — М., 1988. — С. 121, прим. 14.

²⁵ Бессмертный Ю.Л. Вказ. праця. — С. 52; Кислый А.Е., Каприцын И.И. Вказ. праця. — С. 79.

²⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 545, 565.

²⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 508, 563.

²⁸ Аристов Н.Я. Хрестоматия по русской истории для изучения древнерусской жизни, письменности и литературы, от начала письменности до XVI в. — Варшава, 1870. — Стб. 880.

²⁹ Вишневский А.Г. Ранние этапы становления нового типа рождаемости в России // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. — М., 1977. — С. 113.

³⁰ Бессмертный Ю.Л. Вказ. праця. — С. 31, 39, 83, 85; Луцицкая С.И. Историко-демографические данные Иерусалимских ассиз // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: Проблемы и исследования. — М., 1988. — С. 146, 148.

³¹ Хаджжал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. — М., 1979. — С. 58.

³² Памятники права Киевского государства X—XII вв. // Памятники русского права. — М., 1952. — Вып. 1. — С. 267.

³³ В літературі трапляється інше тлумачення підгрунтя цієї статті — її поява пояснюється економічними причинами, а саме — турботою громади про влаштування особистого життя жінок, щоб у випадку їх неодруження не брати на себе тягар догляду за ними (див. Щанов Я.Н. Княжеские

уставы и церковь в Древней Руси. — М., 1972. — С. 286—287; *Він же*: Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. — М., 1989. — С. 109). Це пояснення суперечить змісту самої цитованої статті Уставу Ярослава Володимировича, адже за статтею протранної редакції Руської Правди («О заднице боярьстен и о дружиннист») боярські дочки мали право на наслідування, якщо не мали братів, а на частку майна мали право взагалі всі неосдружені жінки (стаття «Аже смердь умреть»).

³⁴ *Бессмертный Ю.Л.* Вказ. праця. — С. 41.

³⁵ *Габдрахманов П.Ш.* О достоверности источников в современных историко-демографических исследованиях по раннему западноевропейскому средневековью (к постановке вопроса) // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы (период феодализма и капитализма). — Кишинев, 1991. — С. 20.

³⁶ *Памятника права Киевского государства....* — С. 238.

³⁷ *Загальну кількість монастирів на Русі взято з: Водарский Я.Е.* Землевладение русской православной церкви и ее хозяйственно-экономическая деятельность (XI—начало XX в.) // Русское православие: веки истории. — М., 1989. — С. 506—507. — Табл. 1.

³⁸ *Бессмертный Ю.Л.* Вказ. праця. — С. 39, 40, 47.

³⁹ *Бессмертный Ю.Л.* Вказ. праця. — С. 45, 47, 50, 96, 97; *Габдрахманов П.Ш.* О режиме.... — С. 115, 123; *Він же.* О достоверности.... — С. 20.

⁴⁰ *Демографический энциклопедический словарь.* — М., 1985. — С. 38.

⁴¹ *Алексеев В.П.* Вказ. праця. — С. 20.

⁴² *Бессмертный Ю.Л.* Вказ. праця. — С. 50, 96; *Бужилова А.П.* Вятичи Московские: комплексный антропологический анализ // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы. — М., 1993. — С. 101.

⁴³ *Никитенко В.В.* Демографический анализ поколений. — М., 1979. — С. 75, 76. Цю цифру в своїх розрахунках використує й П.Ш. Габдрахманов (*Габдрахманов П.Ш.* О режиме.... — С. 116).

⁴⁴ *Шукайло В.Ф.* Оценка темпа воспроизводства стабильного населения // Демографические тетради. Вып. IV—V. — К., 1972. — С. 207.

⁴⁵ *Бессмертный Ю.Л.* Вказ. праця. — С. 50, 72, 98; *Габдрахманов П.Ш.* О режиме.... — С. 111, 116; *Урлианс Б.Ц.* Рост населения.... — С. 28, 43, 61; *Авербух М.С.* Законы народонаселения докапиталистических формаций (опыт исследования). — М., 1967. — С. 162.

⁴⁶ *Бессмертный Ю.Л.* Актуальные проблемы исторической демографии раннего западноевропейского средневековья // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы (период феодализма и капитализма). — Кишинев, 1991. — С. 10—11.

Одержано 15.01.2001

В.К. Козюба

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДРЕВНЕРУССКОЙ СЕМЬИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ИСТОРИЧЕСКИХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ)

Работа посвящена различным аспектам исторической демографии населения Древней Руси XI—XIII в. На основе анализа антропологического материала из грунтовых сельских могильников правого берега Днестра и могильников на г. Щекавица в Киеве сделана реконструкция поло-возрастной структуры средневекового населения. Привлечение данных генеалогий древнерусских княжеских родов, а также в качестве аналогий сведений западноевропейских источников позволили определить уровни брачности, бездетности населения, репродуктивности женщин и некоторые другие показатели, важные для демографической реконструкции.

Анализ материала показал, что в древнерусском обществе по численности мужчины значительно преобладали над женщинами, что, по мнению автора, нашло свое выражение в юридическом документе XI в. — Уставе Ярослава Владимировича. Получены важные характеристики древнерусского общества — средней продолжительности жизни обоих полов, уровня прироста населения, возраста поколений и, наконец, количественного состава среднестатистической семьи.

В.К. Козюба

HISTORIC-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTIC OF AN OLD RUSSIAN FAMILY (BY MATERIALS OF HISTORIC AND ARCHAEOLOGICAL SOURCES)

The work is devoted to the various aspects of the historic demography of the Ancient Rus population in the XI-XIII centuries AD. Based on the analysis of anthropological materials from rural burial grounds on the right bank of the Dnieper and those on the Shechavytsya hill in Kyiv, the reconstruction of the sex-age structure of the medieval population is carried out. The attraction of the data from the genealogies of Ancient Russian prince's families and information from west-European sources as analogies allows us to determine the levels of nuptiality, childlessness of the population, female reproductive property, and some other indices which are important for demographic reconstruction. The analysis of materials shows that there was a significant predominance of the number of men over that of women. In author's opinion, this fact was reflected in the legal document «Russian Truth» of Yaroslav the Wise dated back to the XI century AD. The important characteristics of the Ancient Russian society such as the life span for both sexes, population's growth rate, ages of generations, and quantitative composition of a mid-statistical family are obtained.

КИЇВСЬКА РУСЬ: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ

Подальше вивчення історії Київської Русі вимагає повернення на сучасному рівні знань до теми формування державної території в перші століття її існування. Цей процес з самого початку мав динамічний характер, на нього впливали численні внутрішні та зовнішні фактори.

Подальше вивчення історії першої держави східних слов'ян викликає необхідність конкретного дослідження окремих аспектів цієї досить глобальної наукової проблеми. Серед них є і питання формування самої державної території країни. Нагадаємо, що «під державною територією слід розуміти територію, що являла собою власність організованого в державу експлуататорського класу, котрий за допомогою своїх органів влади встановлює на певній території своє адміністративне членування, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, присилює його до утримання державного апарату, натуральних повинностей й військової служби... подальший розвиток державної території істотно відрізняється від її генезису. Однак відмінності ці не носять принципового характеру»¹. Інакше кажучи, «державна територія росла шляхом поширення дані й суду»².

Розглянемо історико-географічний аспект формування давньоруської території, від початкової фази й до часів, коли кордони стабілізувалися, а нові суспільні процеси почали відбуватися у відносно постійній просторовій ситуації, а точніше — детальне картографування основних акцій тих часів. Це дасть змогу розглянути згаданий період історії Русі в його динамічному розвитку. Саме цьому аспекту проблеми, на нашу думку, ще не надано належної уваги, хоч попередники вже зробили досить багато.

Можна погодитись з думкою, що основною особливістю політичної системи нового державного утворення було те, що його функції виконувалися, головним чином, військовою організацією, у східнослов'янському варіанті — князівською дружиною. Саме вона створювала органи управління центральної великокнязівської влади та виконувала чисто військові функції (збір додаткового продукту та його перерозподіл, частково через контроль над зовнішньою торгівлею; підпорядкування нових територій та їх інтеграція в державну систему; охорона території, на яку поширюється центральна влада; організація походів на сусідів)³.

Як і з вищенаведеним поглядом О.О. Мельникової, слід погодитись також з думкою О.М. Насонова, що, «приступаючи до вивчення теми утворення території давньоруської держави, в першу чергу, на перше місце поставити... проблему вивчення території цієї держави, яка склалася на півдні, в Середньому Подніпров'ї, до утворення імперії Олега та Ігоря... цей термін («Руська земля», «Русь»), що отримав загальнооруське значення, спочатку відносили до території південноруської землі. Давня держава Середнього Подніпров'я, що мала назву «Руська земля», відійшла до складу Київської держави спочатку як територіально й політично пануюче ядро»⁴.

До цього додамо й висловлювання ще одного авторитетного дослідника цієї проблематики (не менш відомого за попереднього): «У процесі аналізу неясних і часом протирічних історичних джерел історик має виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, котра в нашому випадку проявляється чітко та контрастно. Ми зобов'язані ставитися з великою підозрою й недовірою до тих джерел, котрі будуть подавати Північ як місце зародження руської державності, і мусимо вияснити причини такої явної тенденційності»⁵.

У письмових джерелах термін «Руська земля» міг означати і етнічну спільність, і сукупність володінь Рюриковичів, а іноді навіть і військо. Проте у більшості випадків, як це стверджує В.О. Кучкін, цей термін означав саме землю, певний простір, територіальне ядро первісної Русі⁶. Її межі, на думку багатьох дослідників, вкладалися в регіон між Сулою, Россою, Случчю, Горинню, Прип'яттю, середньою течією Десни, верхів'ями Сейму та Псла, тобто в територію Середнього Подніпров'я (рис. 1)⁷.

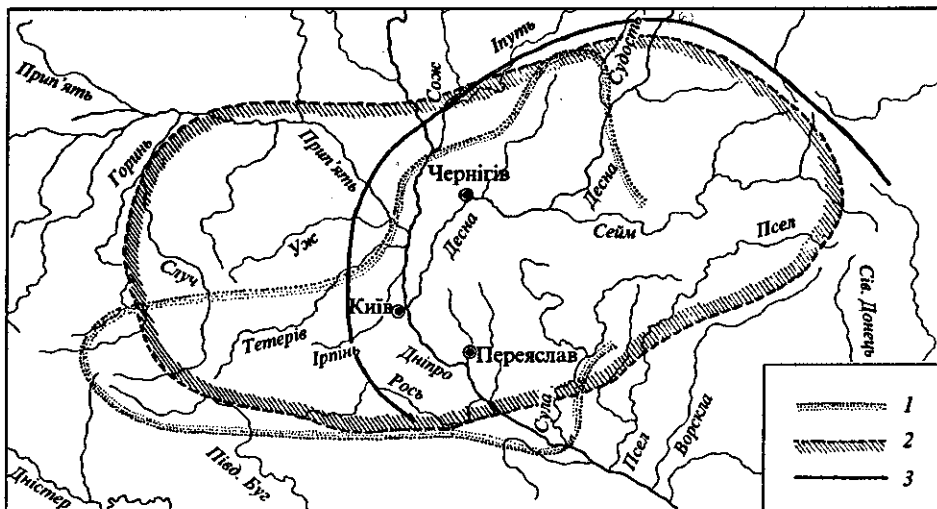

Рис. 1. «Руська земля» у вузькому значенні терміна: 1 — за П.П. Толочком; 2 — за О.М. Насоновим; 3 — за Б.О. Рибаківим

Однак, крім розглянутого вище центрального осередку майбутньої ранньослов'янської держави, в останній чверті I тис. н. е. існували й інші: дулібсько-волинянський — в басейні Західного Бугу, північна «Зовнішня Русь» (за висловом візантійського імператора Константина Багрянородного) — в районі Волхова, полоцький — в районі річок Полога й Західна Двіна, смоленський — на Верхньому Дніпрі та північно-східний — на Верхній Волзі (рис. 2)⁸.

Подальші події, що тою чи іншою мірою впливали на формування території давньоруської держави, можна згрупувати в кілька хронологічних блоків:

- часи князювання Аскольда, Діра, Олега (860—912);
- часи князювання Ігоря, Ольги, Святослава (912—972);
- часи князювання Володимира та Ярослава (980—1054);
- до середини XII ст., після чого на Русі розпочинається період феодальної роздробленості.

Всі основні події слід схематично картографувати, а інформація про них знаходиться на сторінках давньоруських та деяких іноземних джерел⁹. У зв'язку з неодноразовим вивченням цих письмових даних різними дослідниками, обмежимося переважно констатацією фактів.

Отже, перейдемо до розгляду подій першого із виділених періодів. У 852 р., як зазначає літописець, коли в Константинополі цесарем став Михаїл, з'явилась назва «Руська земля» (всі проблеми, пов'язані із самою назвою, тут не розглядаються)¹⁰. Через десятиліття, в 862 р., Рюрик сідає в Ладозі, а після смерті своїх братів у 864 р. стає володарем «Зовнішньої Русі» і ставить Новгород на Волхові. Майже через два десятки років (882 р.) Олег вирушає на південь і по дорозі садовить мужів своїх у Смоленську та Любечі.

На півдні останні представники династії Києвичів — Аскольд і Дір — організували в 809 й 866 рр. військові походи на Північний Кавказ та Константинополь проти суперників у цьому європейському регіоні — хозар та візантійців. Ця політика продовжувалась і за Олега, коли він сів на престол в «матері городів руських»: на Кавказ було організовано походи в 910 й 912 рр., а на столицю могутньої імперії — в 907 р. В результаті походів на древлян і сіверян, а також тиску на радимичів та зверхників інших племінних союзів Олег починає певною мірою контролювати конкретні мікрорегіони східнослов'янської території. Значною мірою це ще були епізодичні акції, що часто мали реальний ефект лише в часи збору данини, так званого полюддя (рис. 3)¹¹.

Отже, можемо констатувати, що протягом цього історичного періоду говорити про якусь цілісність держави ще дуже передчасно, а сама її територія більше нагадує цифру 8 і складається з двох половинок. Північний і південний райони «сходяться» на Верхньому Дніпрі (рис. 2).

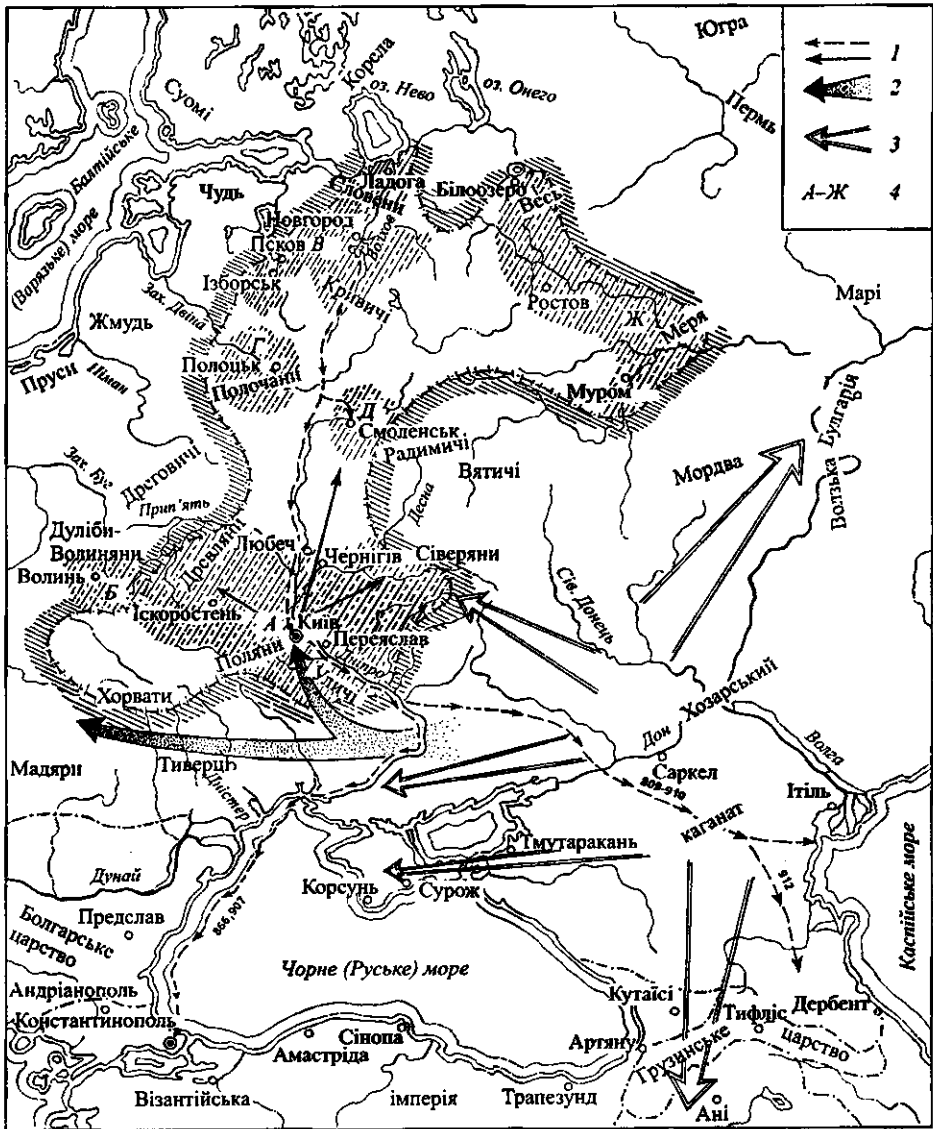

Рис. 2. Київська Русь за часів князювання Аскольда, Діра та Олега (860—912): 1 — маршрути зовнішніх і внутрішніх походів руських князів; 2 — перехід «старих мадяр» у Карпатську котловину; 3 — напрями хозарської експансії; 4 — осередки ранньослов'янської державності (за П.П. Толочком): А — середньодніпровська «Руська земля», Б — дулібсько-волинське утворення, В — північна «Зовнішня Русь», Г — полоцька агломерація, Ж — північно-східна агломерація

Швидко змінюється ситуація за часів князювання Ігоря, Ольги та Святослава (912—972). Тоді були укріплені основи тогочасного суспільства, а саме поняття великокнязівського роду вже почало означати лише сім'ю великого князя київського та його найближчих родичів. Проте і в той час продовжували займати вагомe місце військові походи за межі країни і на «внутрішні території», проти племінних сепаратистів. Тож звернемося до основних історичних подій.

У 914 р. Ігор іде походом на древлян та уличів, а вже в наступному — 915 р. — укладає договір з кочовими ордами печенігів, які відходять після цього до Дунаю. Згаданий князь в 941 р. здійснює невдалий похід на Константинополь, а через рік на Дунаї укладає вигідний для Русі мир з візантійцями. Похід у Закавказзя 944 р. був вдалим — захоплено Дербент, а потім і Бердаа. Та життя цього князя скінчилось безславно: під час спроби повторного отримання данини з древлян він був розірваний між двох дерев. Його дружина Ольга не лише жорстоко помстилася за свого чоловіка

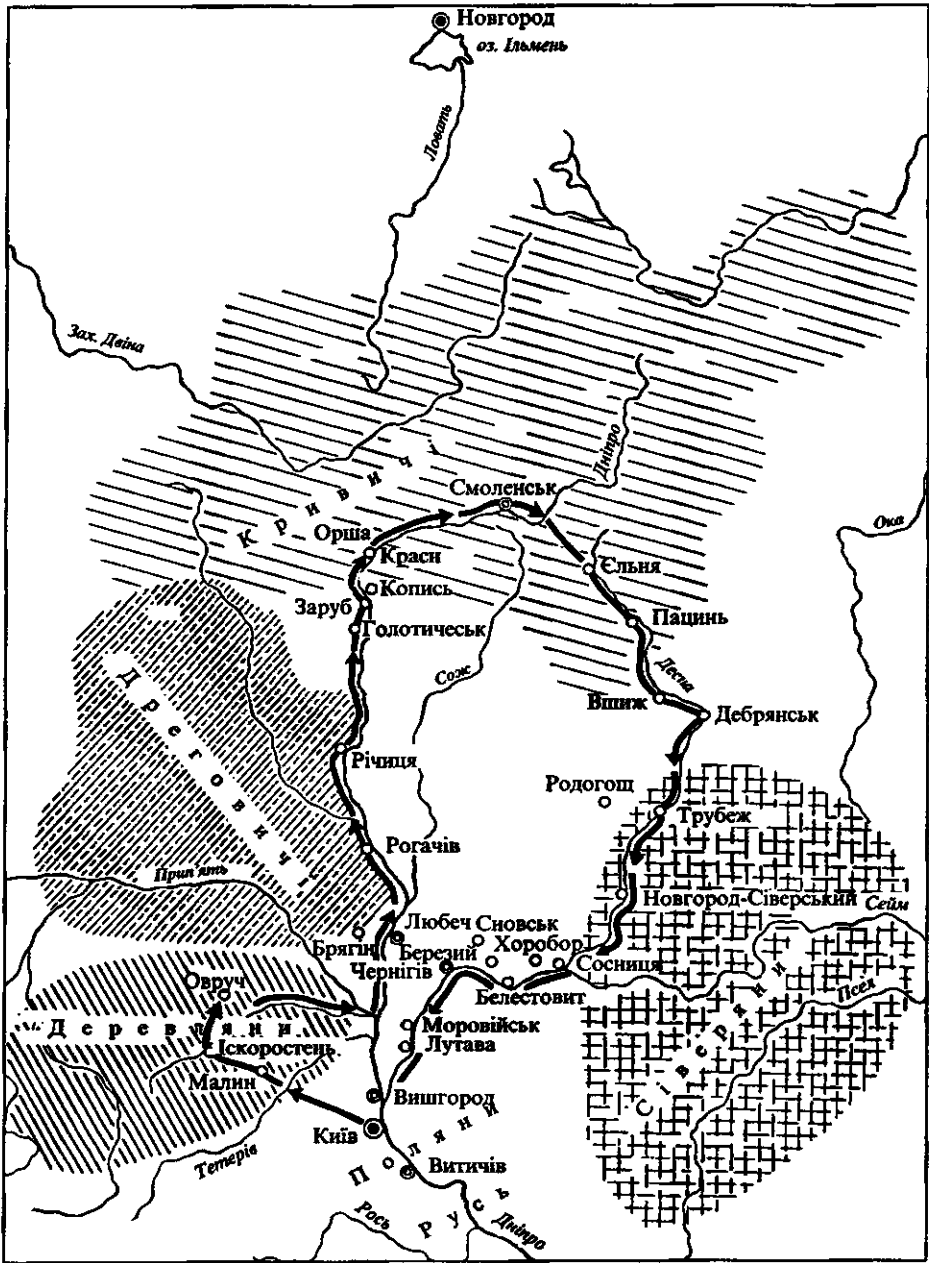

Рис. 3. Маршрут полюддя (за Б.О. Рибаківим)

за допомогою великокнязівської дружини, а й організувала «велике полюддя», що захопило і північні території східних слов'ян. Почалося створення доменіального князівського господарства. Крім того, княгиня в 955 р. їде до Візантії, де в столиці цієї країни приймає хрещення.

У часи князювання Святослава політика військової сили з боку Києва виходить на новий рівень. Під час проведення походів за межі країни цей славнозвісний воїн вирішував (одночасно) і деякі внутрішні проблеми. Його військова діяльність була зорієнтована у двох напрямках: волзько-каспійському (в основному проти хозар) та константинопольському (проти імперії). Спочатку в 964—966 рр. він здійснює похід на вятчів, а далі на Волгу — на столицю каганату Ітіль і розбиває в 965 р. хозарське військо. Далі — шлях русів пройшов через землі Північного Кавказу та Кубані. В результаті цього рейду були підкорені яси та касоги, а київські війська зупинилися на Таманському півострові, що в той час уже став давньоруською Тмутараканню. По

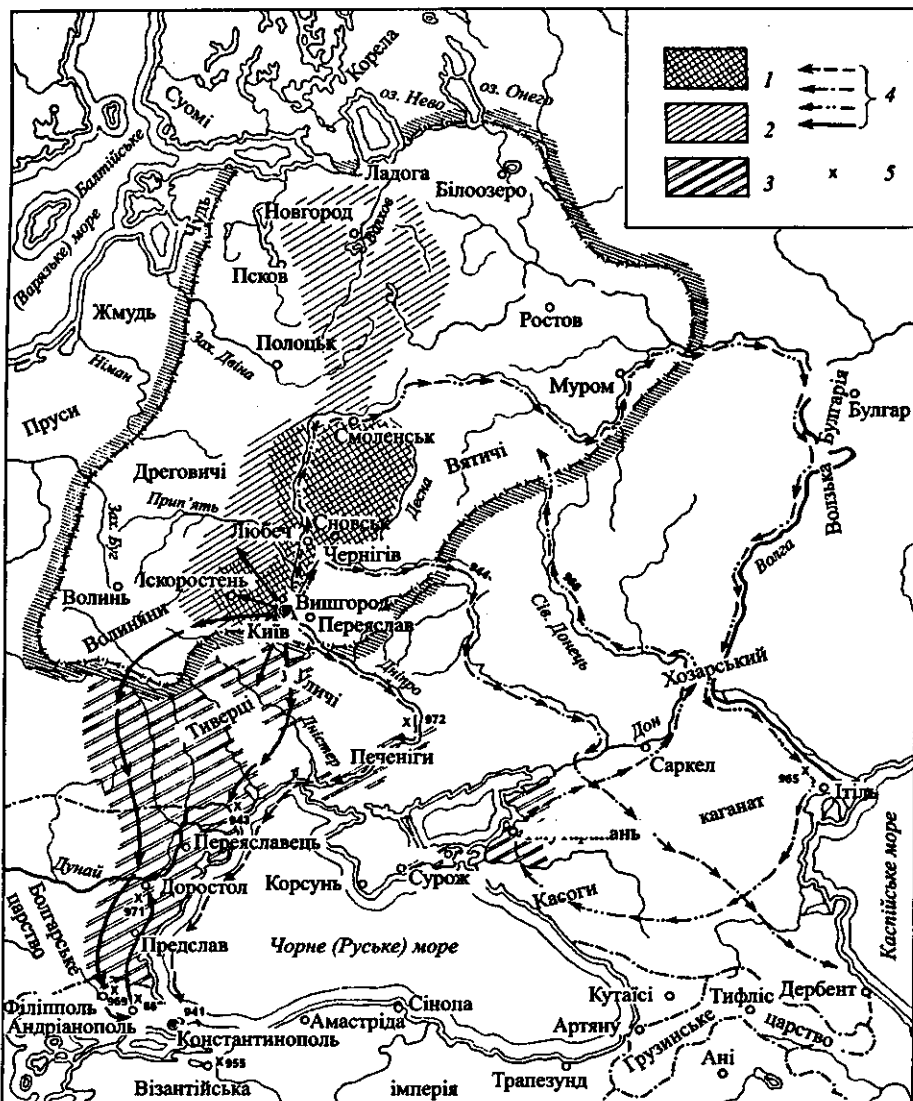

Рис. 4. Київська Русь за часів князювання Ігоря, Ольги, Святослава (912—972): 1 — територія, охоплена «малим полюддям» (за даними Константина Багрянородного); 2 — територія, охоплена «великим полюддям» за часів Ольги; 3 — анекси Святослава та інші тимчасові володіння Русі в X—XIII ст.; 4 — маршрути походів руських князів на Візантію, Болгарію, Хозарію та східнослов'янські угруповання; 5 — місця битв

дорозі додому взято місто Саркел, що стало, як і Корчів у Криму, форпостом Русі в південно-східному напрямку. На другому із вищезазначених стратегічних напрямків (візантійському) спочатку успіх теж був на боці війська київського князя. Внаслідок двох балканських кампаній 968—969 рр. руси майже дійшли до Константинополя, а значні території Балканського регіону перейшли під протекторат східнослов'янської держави. Правда, це тривало недовго, довелося відступати. Плани перенести центр Київської Русі на Дунай, а столицю зробити Переяславень на цій річці не здійснилися. Повертаючись до Києва, Святослав у 972 р. загинув у битві з печенігами на Дніпровських порогах.

З усього вищевикладеного випливає, що в третій чверті X ст. Русь у територіальному відношенні зросла найбільше в своїй історії. Проте низка об'єктивних і суб'єктивних причин не дозволила закріпити ці здобутки (рис. 4).

Після деяких династичних чвар, пов'язаних з боротьбою за київський престол, логічне завершення політика східнослов'янських верхників попередніх поколінь

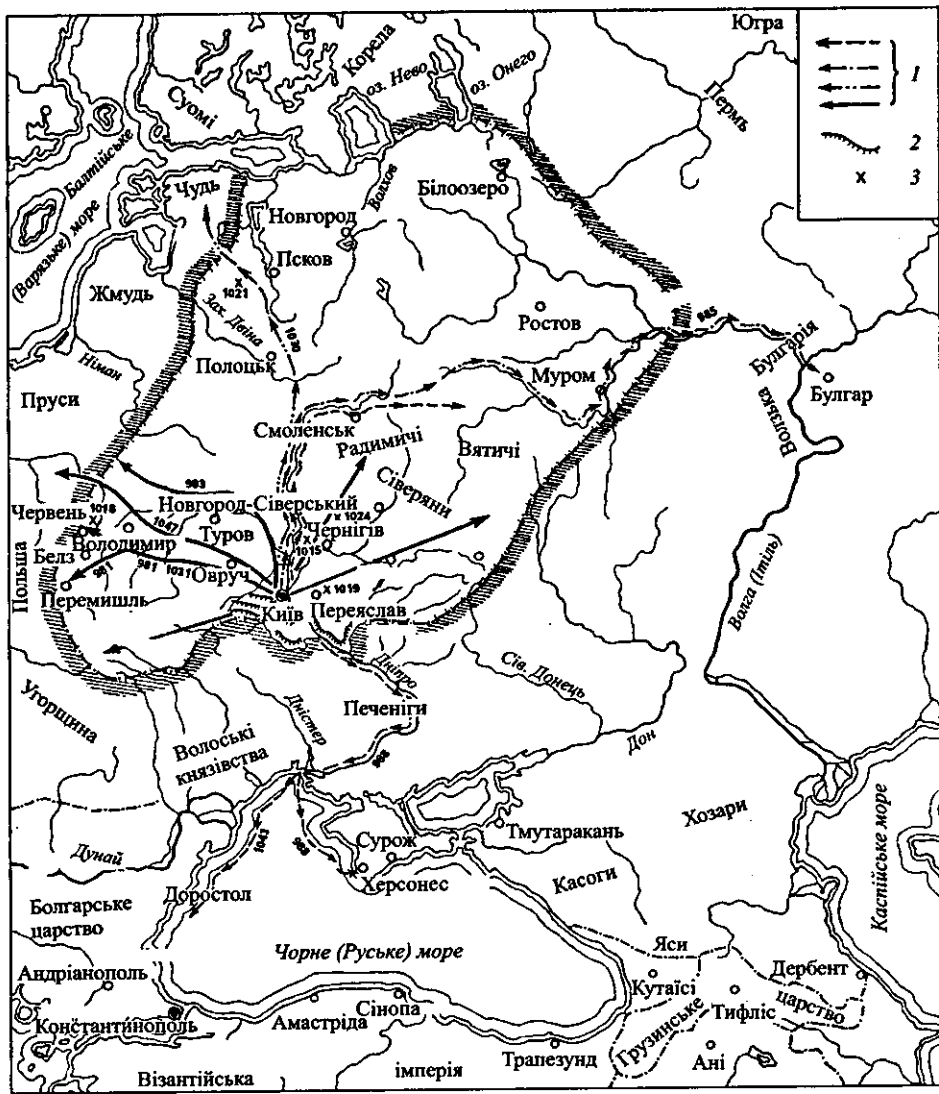

Рис. 5. Київська Русь за часів князювання Володимира та Ярослава (980—1054): 1 — маршрути походів руських князів на Волзьку Булгарію, Візантію, Польщу, чудь, східнослов'янські угруповання; 2 — Змієві вали; 3 — місця битв

отримала в часи Володимира, який в 980 р. «почав княжити в Києві один». Наприкінці X ст. у цілому завершився процес формування Київської держави, кордони якої проходили у верхів'ях Оки і Волги на сході; Сули, Сіверського Дінця, Росі — на південному сході та півдні; Дністра, Прута, Західного Бугу, Двіни й Неману, а також охоплювали Карпати — на заході; простягалися через Чудське озеро, Фінську затоку, Ладозьке й Онезьке озера — на півночі. У сфері політичного впливу Русі залишилися також окремі райони в Криму та Приазов'ї, про які мова вже йшла вище.

Такий викристалізації кордонів передувала низка подій, які проводила центральна влада. В 982—993 рр. були здійснені походи на ятвягів, вятичів, хорватів, радимичів та сіверян. Серед акцій, спрямованих на вирішення завдань політичної консолідації в країні, важливе значення мала адміністративна реформа, внаслідок якої місцеві князі були замінені синами великого князя київського для управління окремими регіонами. Цією акцією в основному було покінчено з автономізмом окремих земель і створено передумови для територіальної цілісності країни. У сфері зовнішньої політики пріоритетним напрямком стає південний. Продовжуються контакти з Візантією, а серед конкретних акцій, звичайно, слід виділити події 988 р., коли Володимир захоплює Херсонес (Корсунь) у Криму, домовляється з імператорами Василієм і

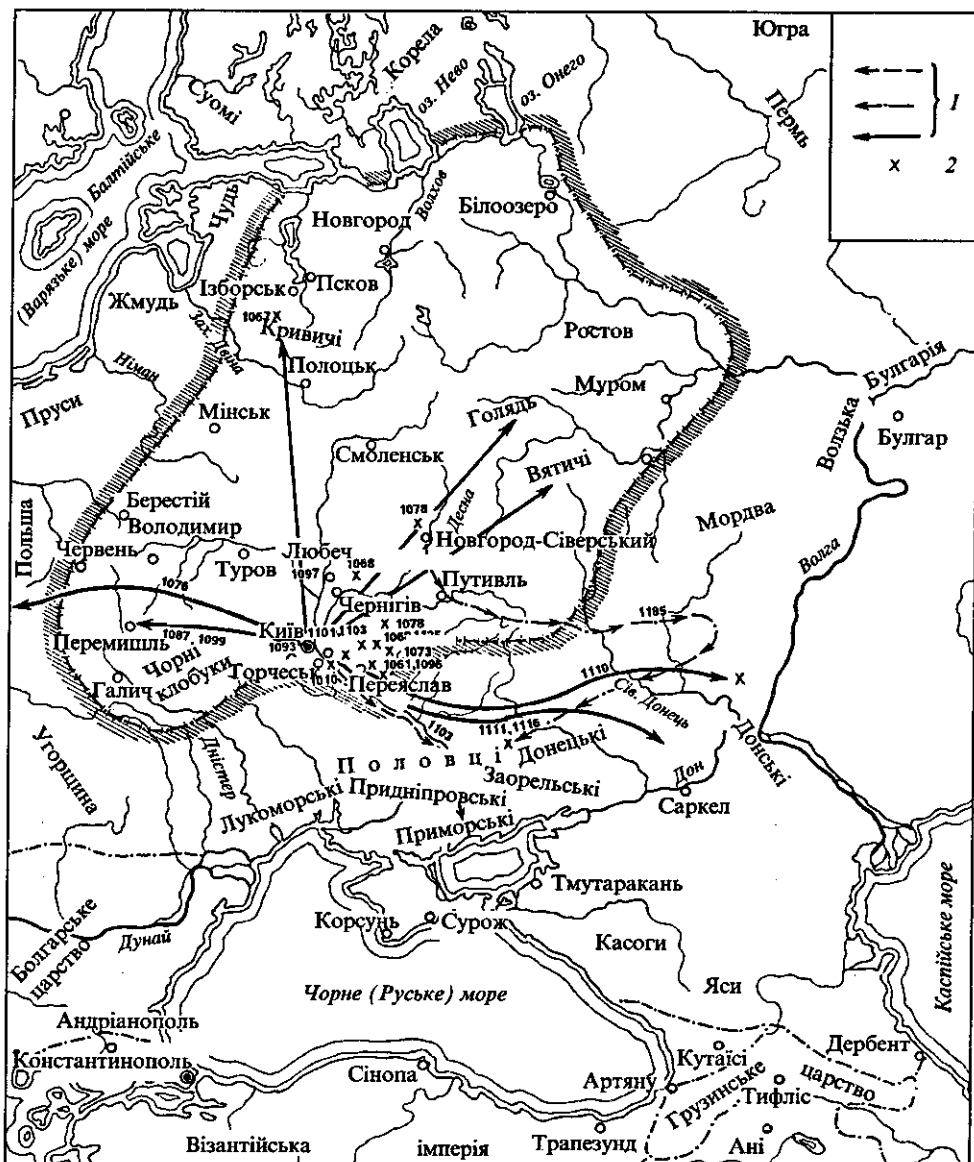

Рис. 6. Завершальний етап розвитку Київської держави (до середини XII ст.): 1 — маршрути походів руських князів на сепаратистів та зовнішніх супротивників, 2 — місця битв

Константином про шлюб з їхньою сестрою Анною, а потім хрестить Русь. А в «ближньому зарубіжжі» на півдні основна загроза виходила від печенігів. Тому в прикордонні почала створюватися система городищ і так званих Змієвих валів. Та викликав постійної уваги й західний напрямок — протистояння з Польщею за Червенські гради й «гірську країну Перемишльську», а на сході — з Волзькою Булгарією за поволзький регіон.

Чвари між синами Володимира почалися після його смерті. Одним з негативних наслідків цього стало те, що до Польщі відійшли вже згадані Червенські гради і, можливо, все Забужжя. Після протистояння та поділу Русі по Дніпру Ярослав і Мстислав здійснили самостійно або разом кілька походів на захід і північний захід: 1030 р. було повернуто Белз, і після перемоги над чуддю було засновано Юр'їв. Наступного року відвоювано Червенські гради і розпочато створення Пороської оборонної лінії проти кочовиків причорноморських степів. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав стає «єдиновласником Руської землі». Тоді ж під Києвом були остаточно розгромлені печеніги. Територія столиці держави збільшилась у 8 разів.

За часів правління Володимира та Ярослава кордони країни почали

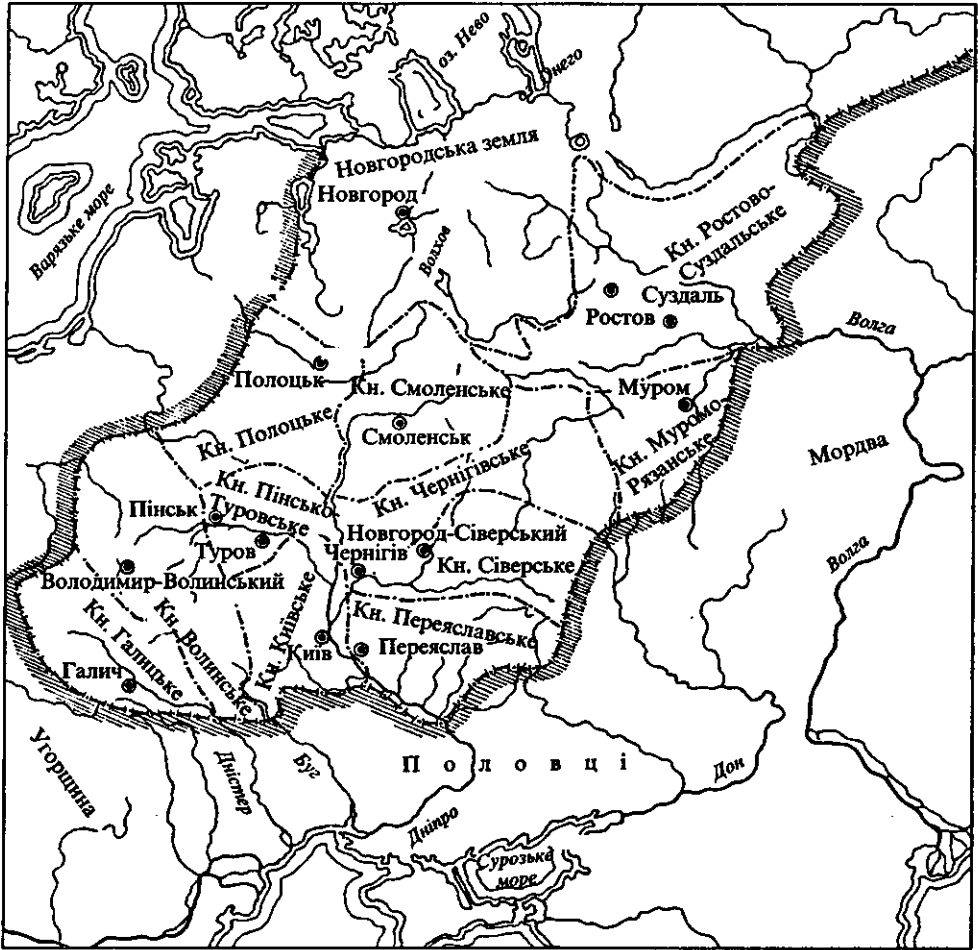

Рис. 7. Удільні князівства XII—XIII ст. (за П.П. Толочком)

стабілізуватись і, в основному, збігатися з етнічними межами розселення східних слов'ян. Окрім них, під владою Києва опинилися чудь, меря, весь, а пізніше й частина кочовиків — Чорні Клобуки в Пороссі та деякі угруповання на Дніпровському Лівобережжі. Західна орієнтація в політиці зробила Київську Русь повністю європейською державою (рис. 5).

Повна стабілізація кордонів держави відбулася вже після смерті Ярослава. Великим князем київським і верховним сюзереном став Ізяслав. Поділ на уділи між нащадками Ярослава відбувся на основі «колективного сюзеренітету» — вся держава належала всьому роду Рюриковичів¹². Конкретний князівський уділ не передавався до загального володіння. Тому часто новий володар здобував його через військове протистояння з родичами. Для цього окрім своїх військових формувань використовувались і кочові контингенти, зокрема половці, котрі з 60-х років XI ст. стають основним суперником слов'ян на півдні країни. Спочатку їхня перевага знаходила відображення і в самостійних успішних походах на Русь. Проте запропонована Володимиром Мономахом ідея активних атакуючих походів вглиб степу, на ворожі кочів'я, привела до того, що об'єднані війська русів у 1103—1111 рр. провели низку вдалих операцій. Така політика проводилась і надалі.

На західних кордонах іноді теж виникали конфлікти з сусідами, а всередині давньоруської території іноді ще проявлялись сепаратистські тенденції, які придушувались центром. Не вирішили до кінця проблему територіального устрою і князівські з'їзди, на яких розглядалися важливі загальнодержавні справи. Після смерті 1132 р. сина Мономаха Мстислава Великого об'єднанчі тенденції на Русі ще певний час домінували, але у зв'язку з розвитком окремих земель-князівств почалося їх поступове відходження від Києва (рис. 6).

Та процеси стабілізації зовнішніх кордонів на етапі ранньофеодальної монархії були настільки глибокими, що вони збереглися і в часи існування удільних князівств XII—XIII ст. (рис. 7). У той час навіть зберігається стара назва «Руська земля» в локальному значенні, під якою розуміли землі Київського, Чернігівського, Переяславського, Туровського та Пінського князівств (правда, для віднесення двох останніх до цієї історичної області в письмових джерелах немає достатніх свідчень)¹³.

І останнє. У свій час В. Липинський писав: «... завжди спочатку буває держава, а потім нація»¹⁴. Проте з нашого погляду, це цілком справедливе твердження охоплює вже пізніші історичні відрізки часу. Для епохи Київської Русі ще не можна говорити про реально сформовані три східнослов'янські народи, хоча предками кожного з них були нащадки конкретного літописного племені кінця I тис. н. е., котрі в IX—XIII ст. проживали в тому чи іншому регіоні східноєвропейської території. В давньоруську епоху єдність відчувала лише елітарна верхівка — князь та його оточення, а для більшості тогочасного суспільства, згідно з науковими поглядами сьогодення, її не було. Прості селяни під Галичем, Псковом чи Полоцьком не могли відчувати своєї реальної єдності — для цього не було об'єктивних передумов. Їх «світи» були набагато меншими, ніж східноєвропейський простір у цілому¹⁵. Ця складна проблема — тема інших досліджень.

¹ Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв. — М., 1984. — С. 6.

² Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. — М., 1951. — С. 217.

³ Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992—1993 годов. — М., 1995. — С. 22.

⁴ Насонов А.Н. Указ. соч. — С. 7.

⁵ Рыбаков Б.А. Мир истории. — М., 1984. — С. 39.

⁶ Древнейшие государства Восточной Европы. — С. 86.

⁷ Насонов А.Н. Указ. соч. — С. 29; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 71; Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 30.

⁸ Толочко П.П. Вказ. праця. — С. 32.

⁹ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. I, II.

¹⁰ Див., наприкл., «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі». — К., 1985. — С. 117—126.

¹¹ Рыбаков Б.А. Указ. соч. — С. 316—329.

¹² Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 35.

¹³ Древнейшие государства Восточной Европы. — С. 90, 95.

¹⁴ Литвинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Нью-Йорк, 1954. — С. 16.

¹⁵ Моця О.П. Росіяни і українці: початкові етапи формування народів // Кіровоградщина на зламі тисячоліть. — Кіровоград, 1999. — С. 195—197.

Одержано 04.12.2000

А.П. Моця

КИЕВСКАЯ РУСЬ: ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТЕРРИТОРИИ

В первые века существования древнерусского государства интенсивно проходили процессы формирования его территории. Вначале были объединены очаги государственности восточных славян на юге и севере (Олег). Затем (Игорь, Ольга, Святослав) началось интенсивное расширение территории во всех направлениях, особенно в юго-западном. Со времен княжения Владимира и Ярослава и до времен правления в Киеве Мономаха и Мстислава границы страны стабилизировались.

О.Р. Мотсуя

KYIV RUS: STAGES OF FORMATION OF THE STATE TERRITORY

The first centuries of existence of the ancient Russian state saw the intensive processes of formation of its territory. At the beginning, the centers of statehood of the eastern Slavs in the south and north were joined (Oleg). Then the intensive expansion of the territory began in all the directions (Igor, Olga, Svyatoslav), especially in the south-west one. From the time of the reign of Vladimir and Yaroslav and till those of Monomakh and Mstislav in Kyiv, the country's boundaries were stabilized.

М.А. Остапенко

ПАМ'ЯТКИ ОСІЛОСТІ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ОСТРОВІ ХОРТИЦЯ

У статті розглядаються основні напрями розвитку господарства скіфського населення, яке мешкало в VI—III ст. до н. е. на найбільшому дніпровському острові — Хортиці.

Степове Подніпров'я належить до території, де в скіфську добу співіснував кочовий спосіб ведення господарства з осілим або напівосілим. Осіле скіфське населення використовувало обмежену смугу родючих земель вздовж Дніпра. Подібний розподіл оточуючого простору сприяв виникненню низки особливостей розвитку первинної осілості в степу в V—IV ст. до н. е.¹

Проте якщо поселення підзони степового Подніпров'я (Великий Луг) репрезентовані численними селищами, стійбищами та городищами з центром навколо Кам'янсько-Нікопольської переправи², то район Дніпровських порогів до початку 90-х років XX ст. залишався маловивченим і був представлений лише окремими ґрунтовими похованнями VI—III ст. до н. е. з кам'яними закладами³, які, на нашу думку, можна, безперечно, відносити до пам'яток осілих скіфів⁴.

Характеристика господарства некочових скіфів степової смуги базувалася переважно на пам'ятках округи Кам'яньського городища, що лише частково висвітлювало розвиток осілого скіфського населення всього Нижньодніпровського регіону.

З 90-х років XX ст. на о-ві Хортиця в нижній частині Дніпровських порогів було відкрито та досліджено комплекс різнотипних пам'яток скіфської доби. Острів Хортиця займає винятково вигідне географічне положення. Він є закінченням смуги Дніпровських порогів і початком плавневої частини Дніпра — Великого Лугу, поєднуючи в собі ландшафтні особливості обох районів. Довжина острова 12 км, ширина — 2,5 км, максимальна висота від рівня Дніпра — 57 м. Північна та центральні частини Хортиці опоясані стрімкими скелями та кручами, які де-не-де розділені ярами та балками. В цій частині Хортиці переважала степова рослинність, хоча по балках росли досить густі байрачні ліси. Південна частина острова низька і майже вільна від скель. Вона перерізана численними затоками та озерами. В цій зоні існував значний масив байрачно-плавневого лісу. Чітка обмеженість території, на якій одночасно поєднувалися різноманітні ландшафтні зони, надавала острову привабливості з давніх часів.

Слід знати одну деталь, яка має величезне значення для повноцінного аналізу господарства давнього населення Хортиці. Відомо, що острів був місцем однієї з найзручніших переправ через Дніпро, зафіксованої в середньовічних джерелах як Протовчий брід⁵. Переправа, ймовірно, поєднувалася із судовою стоянкою, тому що ріка вище Хортиці була майже несудноплавною через пороги⁶.

Перші скіфські пам'ятки о-ва Хортиці були відкриті ще в середині — кінці XIX ст. Це були матеріали курганів у центральній частині острова. В цей же час з'являються повідомлення про підйомний матеріал скіфського часу в місцях можливих поселень⁷. Проте тільки в середині 80-х років XX ст. розпочинається більш-менш системна розробка цих матеріалів та нагромадження відомостей про перебування скіфів у межах Хортиці⁸.

З 1991 р. у зв'язку з широкомасштабними розвідками та розкопками число відомих скіфських пам'яток збільшилося в кілька разів. До підкурганних поховань додається ряд безкурганних могильників та культових споруд⁹. Найбільше було відкри-

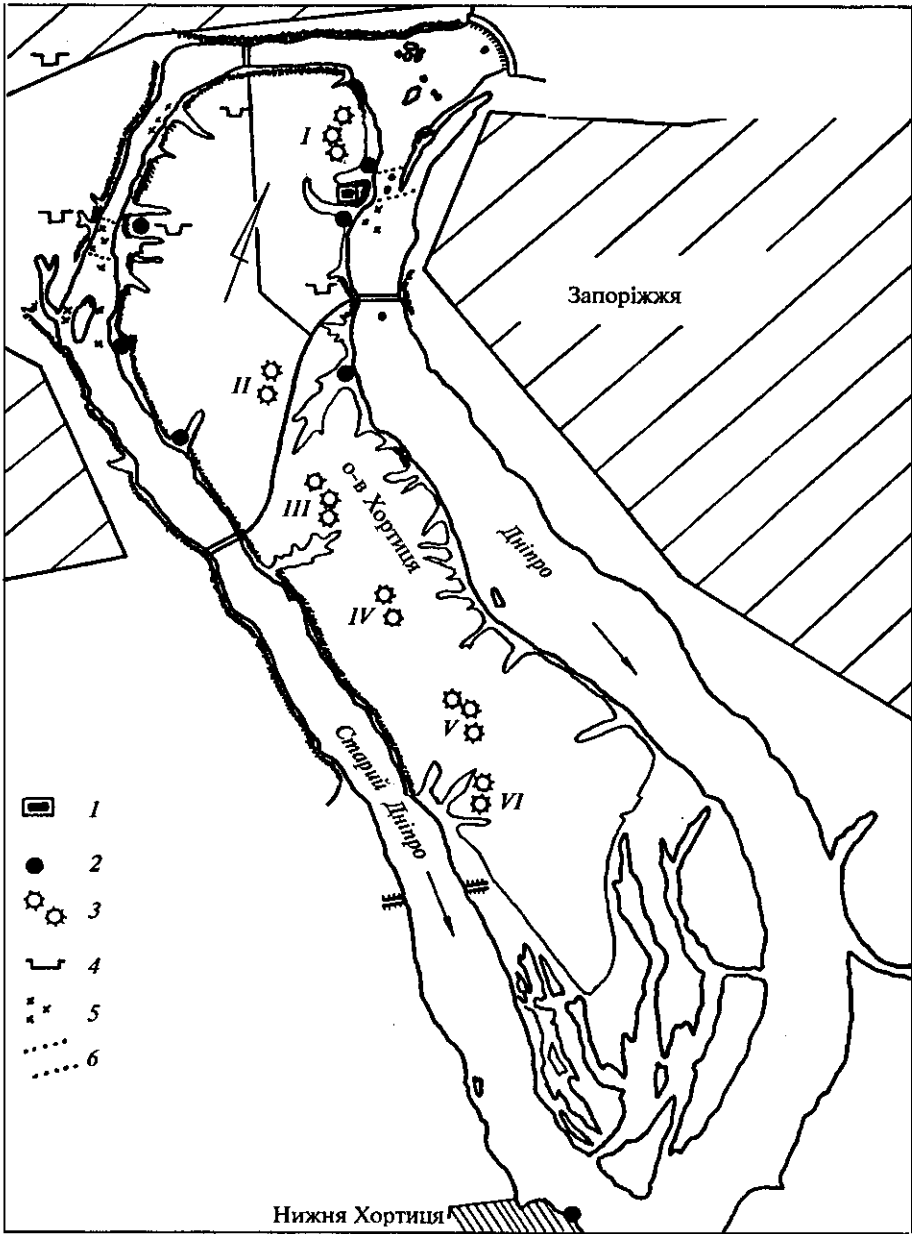

Рис. 1. План скіфських пам'яток о-ва Хортиця: 1 — городище; 2 — поселення; 3 — курганні групи; 4 — ґрунтові могильники; 5 — гідроархеологічні знахідки; 6 — ділянки переправ

то господарчо-житлових пам'яток скіфської доби. На 1996 р. — це городище та 7 поселень (рис. 1).

Завданням цієї роботи є введення до наукового обігу матеріалів пам'яток осілости та спроба простежити основні напрями розвитку господарства та побуту хортицьких скіфів.

Пам'ятки по руслу Нового Дніпра.

Совутинське городище розташоване в північній частині Хортиці на однойменній скелі, яка відділена від степу скельними урвищами. Відкрите в 1991—1993 рр. Н.Л. Козачок та автором. Територія об'єкту у XX ст. знаходилася під потужним антропогенним навантаженням (кар'єри, опори ЛЕП та ін.). Спираючись на інформацію XVIII—XIX ст., а також на одержані археологічні дані, можна стверджувати, що городище займало площу близько 30 000 м² та мало форму неправильного чотирикутника розміром 200 × 150 м. Оборонні споруди склалися з внутрішнього земляно-

го валу завширшки 6—10 м, укріпленого дерев'яними та плетеними конструкціями, в основі якого знаходилася саманна стіна до 2 м завширшки. Рів — шириною від 3 до 7 м за глибини від сучасної вершини валу 3,5—6 м, підтрикутної форми з крутизною схилу 5—10°. Рів, як правило, знаходився на схилах балок, які додатково ескарпувалися, завдяки чому кут схилу досягав 40°. Найбільш уразлива південна сторона городища була укріплена другим земляним валом, 8—10 м завширшки, на вершині якого фіксувалися залишки частоколу.

Досліджено дві наземні будівлі каркасного типу (?) та одна — підпрямокутної форми, заглиблена в материк на 0,2—0,3 м. Всі будівлі поєднувалися з ямами дзвоноподібної форми. Загалом досліджено 36 господарчих ям. Культурний шар городища товщиною до 0,7 м насичений різноманітними знахідками. Найбільшою кількістю (83 %) представлена ліпна кераміка; амфорна становить близько 16 %. Невеликий відсоток (1 %) становлять знахідки фрагментів червоно- та сіроглиняних, а також чорнолакових столових посудин. Виявлені вироби з каменю — точильні бруски з отворами, абразивні плити, розтирачі й т. п. Численні знахідки пастових намистин, залізні шила, пряслиця, фрагменти сережок і т. п. Із предметів озброєння знайдені ножі, пращові камені, вістря стріл — переважно IV ст. до н. е. Виявлені численні шматки шлаку.

Совутина II — поселення, розташоване на низькій надзаплавній терасі в гирлі балки Совутиної, в 70 м на північ від Совутинського городища. Відкрито в 1989—1991 рр. автором. У береговому розмиві трапляються численні фрагменти ліпної та амфорної кераміки. З цього пункту походять бронзовий браслет, дві коричневі пастові намистини з білими вічками та фрагмент тонкостінної посудини з графіті. В 1996 р. зафіксовано культурний шар 0,3—0,5 м. Площа дуже пошкоджена береговим урвищем та кар'єром.

Молодняга — поселення, розташоване на береговій терасі між скелею Совутиною та гирлом балки Велика Молодняга, в 100 м на південь від Совутинського городища. Відкрите та досліджувалося Н.Л. Козачок. Культурний шар частково порушений сучасними перекопами, потужність його — до 0,4—0,6 м. Розкопками досліджено розвал ліпного горщика, численні фрагменти ліпної та амфорної кераміки, лоцила, залізна проколка та фрагмент синьої пастової намистини з білими вічками.

Безпосередня близькість до укріплення пунктів Совутина II та Молодняга дозволяють поєднати їх у загальний комплекс — городище з передмістям.

Балка Ганнівка — поселення (?), розташоване на низькій надзаплавній терасі в 1,5 км на південь від Совутинського городища. Відкрито в 1989 р. З.Х. Попандуполо. В розмиві берега знайдено численні фрагменти ліпної скіфської кераміки та поодинокі фрагменти амфор. Знищено селищем та розмивом берега ¹⁰.

Пам'ятки по руслу Старого Дніпра.

Балка Наумова — поселення (?), розташоване на скельному підвищенні між балками Наумовою та Громушиною. Відкрито в 1996 р. автором. Потужність культурного шару 0,2—0,4 м. Виявлено господарчу яму дзвоноподібної форми. Знайдено кілька фрагментів ліпного та амфорного посуду. В межах поселення виявлено культуру кам'яну закладку скіфської доби. Пам'ятка пов'язана з стародавнім перевозом через Старий Дніпро, який досліджувався гідроархеологічними експедиціями.

Турпляж — поселення (?), розташоване на низькій береговій терасі в 500 м на південний схід від о-ва Байда. Відкрито на початку 90-х років ХХ ст. Ю.А. Віліновим. Знайдено кілька фрагментів амфор та ліпного посуду. Потужність культурного шару не з'ясована.

Генералка — поселення, розташоване в усті балки Генералки в 1,25 км на південний схід від о-ва Байда. Відкрито та шурфувалося Н.Л. Козачок у 1991 р. У розмиві берега фіксується кілька сильнопопелястих різночасових культурних шарів загальною потужністю до 1,7 м. Зачищено житло та господарчу яму дзвоноподібної форми. Скіфський матеріал представлений фрагментами амфор та ліпних посудин.

Нижня Хортиця — поселення, розташоване на мису правого берега Старого Дніпра проти південного кінця о-ва Хортиці. Мис утворено затокою Старого Дніпра та р. Нижня Хортиця. Відкрито в 1992 р. О.Г. Штепою та автором. У розмиві берега та на ораних ділянках сільських садиб разом з матеріалами доби бронзи та середньовіччя трапляються численні фрагменти амфор та ліпного скіфського посуду. Знайдено бронзове вістря V ст. до н. е. та свинцеве пряслице.

Вивчення описаних вище пам'яток дозволяє виявити деякі загальні риси матеріальної культури пам'яток Хортицького регіону.

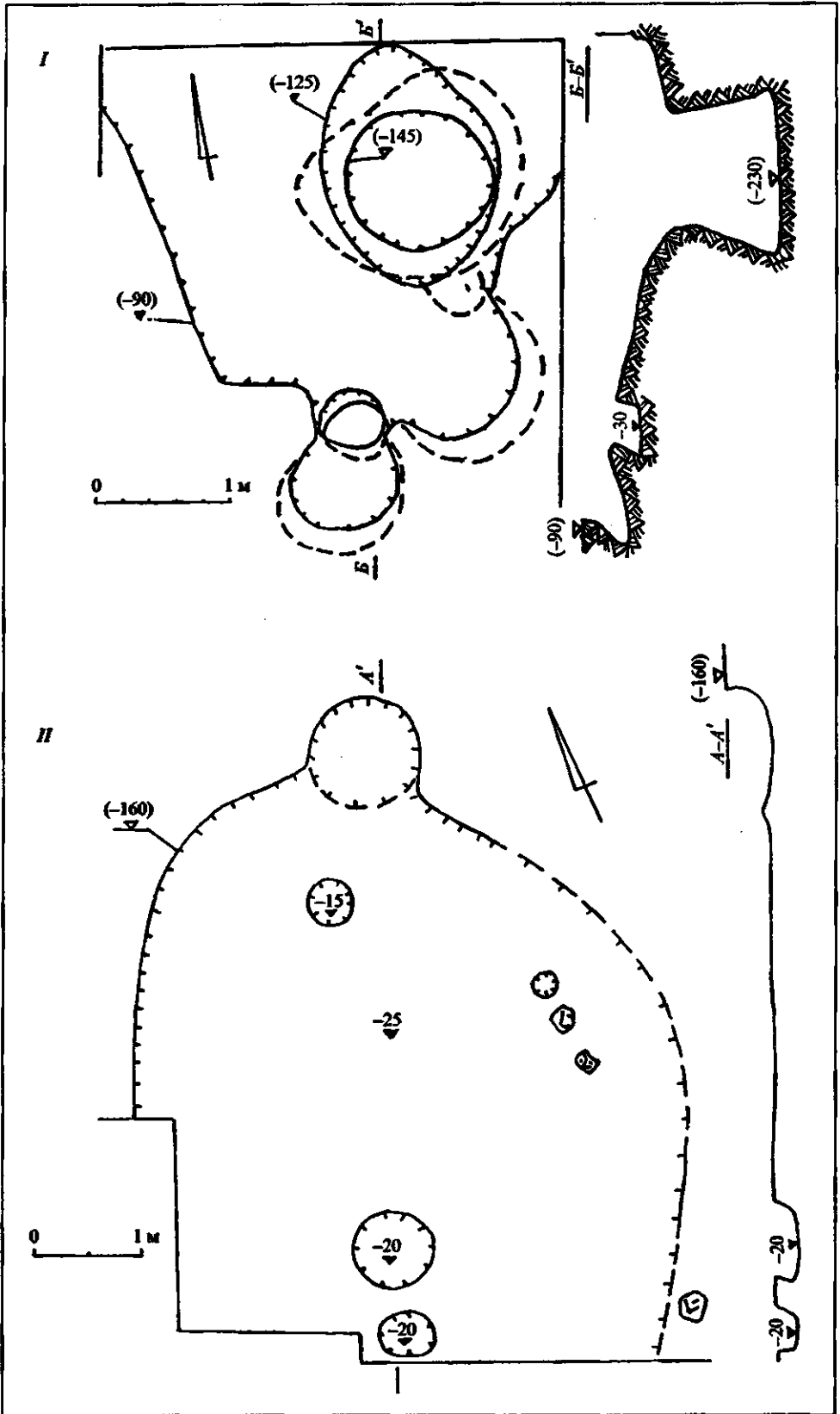

Рис. 2. Житлові конструкції: I — заглиблене житло з Совутинського городища; II — будівля з поселення Молодняга

Житлові конструкції простежено на трьох пам'ятках Хортиці. Заглиблена конструкція до 3 м завдовжки в поєднанні з господарчою ямою зачищена в береговому обриві поселення Генералка. Більша частина цього комплексу зруйнована, в зв'язку з чим дослідити його планіграфію не вдалося.

Заглиблене в культурний шар доби бронзи скіфське житло виявлено на поселенні Молодняга¹¹. За довжиною воно простежене на 6 м за ширини близько 5 м. Будівля була витягнута по лінії південь—північ, мала стовпову конструкцію, від якої зафіксовано чотири стовпові ями. З північного боку житла була влаштована неглибока ніша до 0,8 м у діаметрі (рис. 2, II). За типом ця споруда належить до III типу будівель степових скіфів. Проте на відміну від них житло з Молодняги доповнювалося стаціонарними опорами та господарчими нішами.

Заглиблене житло складної конструкції виявлено в 1996 р. на Совутинському городищі. Підлога приміщення заглиблена в материк на 0,35—0,4 м. З південного боку зафіксовано дві напівокруглі ніші та невеличку (стовпову?) яму. В середині житла розташована яма діаметром близько 1 м по горловині, заглиблена в материк до 1,5 м (рис. 2, I). За конструктивними особливостями досліджена житлова споруда практично ідентична землянці з розкопу поселення Первомайка II¹².

Дві наземні будівлі каркасного типу зафіксовані в розкопі № 1 Совутинського городища. Основою першої були дві ями діаметром 1,4 та 1,9 м за глибини відповідно 0,9 та 0,6 м. Ці ями об'єднані контуром у предматерику. По центру між ямами зафіксовано слід центрального опорного кілка. Діаметр всієї будівлі — близько 4,5 м (рис. 3, 1б). Скоріше за все, це залишки конічного куреня розвинутого типу, в якому простежується відділення верхньої його частини від нижньої із вдосконаленими стінами.

Подібна конструкція, що мала більш овальну форму і складалася з двох великих господарчих ям (рис. 3, 9), використовувалася як господарча споруда з переробки та зберігання риби. Про це свідчать як незначний обсяг будівлі, так і заповнення ям, що складалося переважно з прошарків луски та цілих скелетів риб, а також великих горщиків для переробки сировини.

Однією з особливостей хортицьких житлових споруд є відсутність вогнищ. Як останні могли використовуватися глибокі (0,2—0,4 м) та досить широкі ями, основне заповнення яких складалося з прошарків вугілля та попелу (рис. 3, 6, 7). Досить часто такі ями компонуються по 2—3, а інколи — до 8 в одному місці, що, можливо, посередньо свідчить про наявність тут кухонної зони під легкою повіткою-навісом. На Совутинському городищі поряд з такими зонами нерідко розташовувалися неглибокі (0,4—0,7 м) ями зі сходинкою. Вони трактуються нами як невеличкі льохи для зберігання обмеженої кількості харчів (рис. 3, 8, II).

Для зберігання великих обсягів збіжжя, риби і т. ін. влаштовувалися великі дзвоноподібні ями глибиною до 1,5 м (рис. 3, 1—3). Ями такої форми, але значно менших розмірів (рис. 3, 4, 5) могли також використовуватися для зберігання продуктів. Проте часто основним їх заповненням є попіл, дрібні кістки та кераміка, що свідчить про їх перетворення у сміттєві.

Матеріали, одержані під час розкопок та розвідок на скіфських пам'ятках Хортиці, безперечно, свідчать, що господарство скіфів тут було дуже різноплановим. Скотарство поєднувалось із землеробством, рибальством та полюванням, а домашнє виробництво — з торгівлею та бродництвом.

Скотарство займало винятково значне місце, що підтверджується величезною кількістю кісток коней, великої та дрібної рогатої худоби, свиней. Випасання худоби в умовах острова легко контролювалося. Під час зимової безкормиці для випасу худоби можна було використовувати плавневу зону Хортиці. Про те, що острів був дуже зручним для зимового утримання худоби, і насамперед коней, свідчать джерела більш пізнього часу¹³.

Крім продуктів харчування (м'ясо, молоко, сири і т. ін.), скотарство давало шкіру та кістку, які досить інтенсивно використовувалися скіфами. Для вичинки шкіри мешканці поселень застосовували, крім залізних знарядь праці, різноманітні скребла та лощила, виготовлені переважно з фрагментів амфор та інколи — ліпних посудин.

Скребла поділяються на два типи. До першого належать великі фрагменти амфор, в яких один або декілька зламів оброблені дрібними сколами (рис. 4, 18). До другого типу належать скребла, переважно дископодібних пропорцій, оброблені по всьому периметру досить грубою відбивкою.

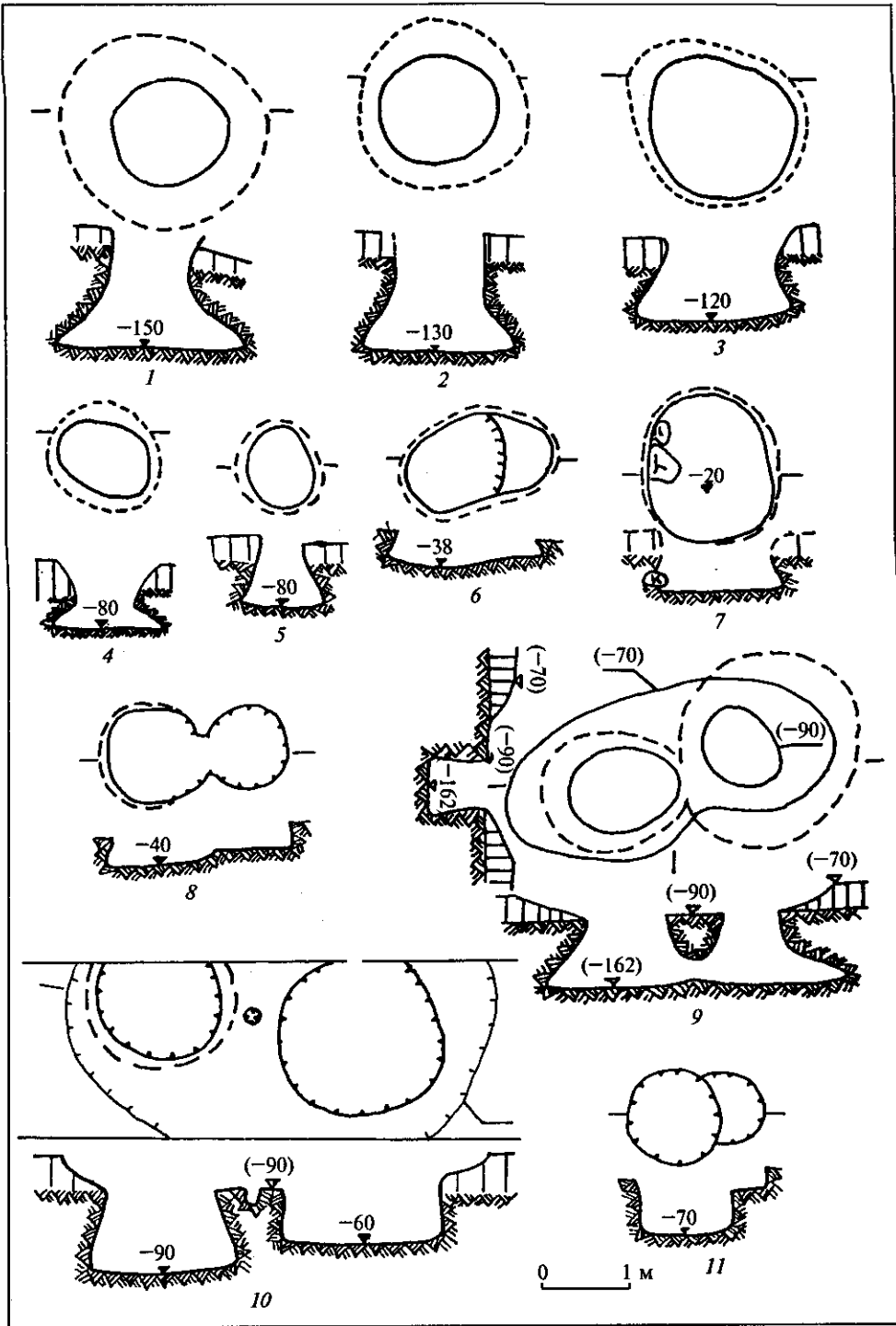

Рис. 3. Скіфські господарчі ями: 1–5 — зернові; 6–7 — сміттєві; 8, 11 — лощи (?); 9, 10 — ями в конструкції будівель

Лощица мають одну або кілька спрацьованих площин. Оброблені поверхні несуть сліди зносу, як правило, в одному напрямку. Форми лощиць дуже різноманітні — від дископодібних та овальних до прямокутних, але найбільш поширені знаряддя з підтримочною робочою частиною (рис. 4, 8—15, 19, 20). За морфологією та характеристикою матеріалу, який використано для виробництва цих знарядь праці, лощица та скребла дуже близькі до керамічних знарядь праці доби бронзи¹⁴. Як свідчать ек-

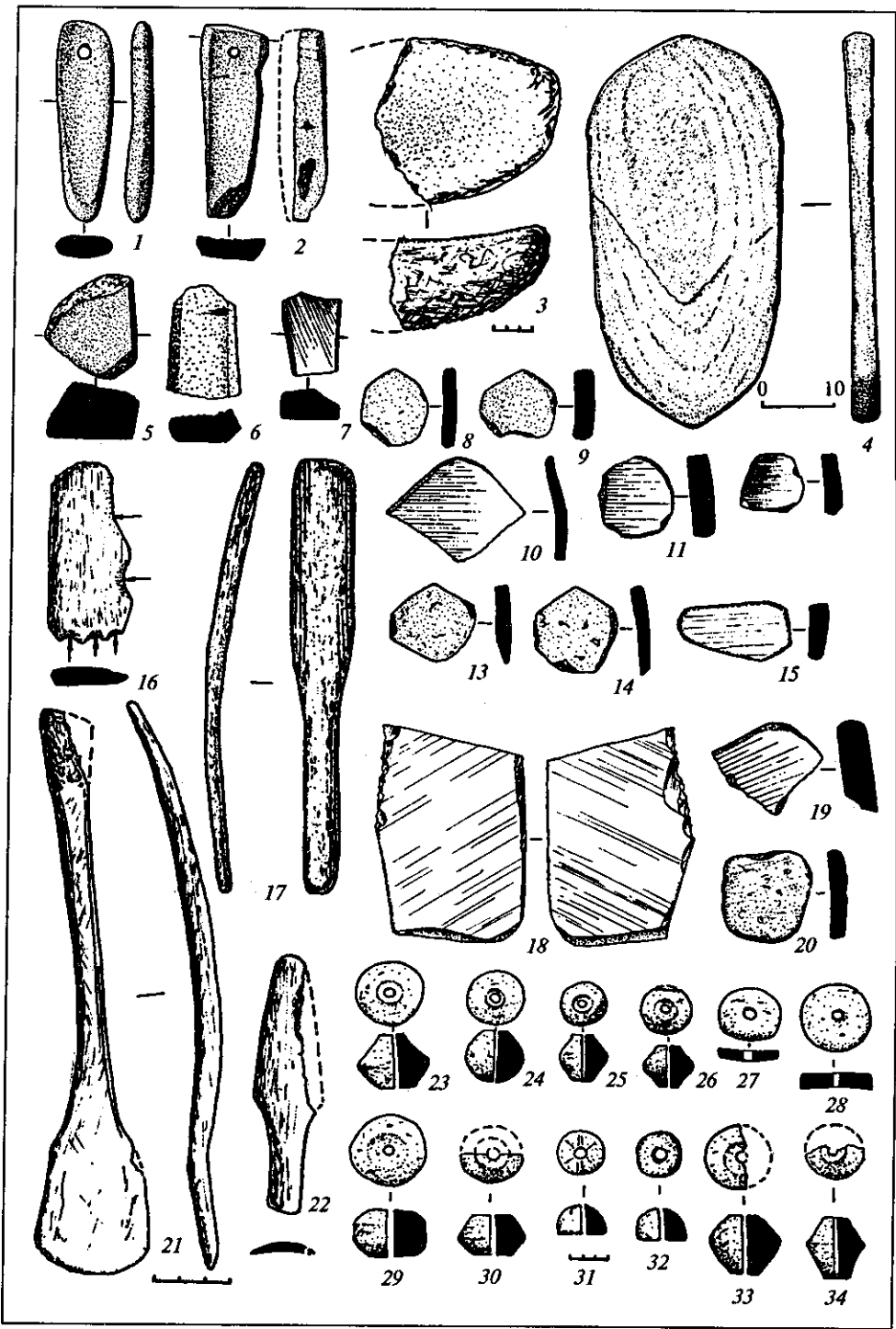

Рис. 4. Кам'яні, кістяні та керамічні вироби: 1—3, 5, 8—16, 18—29, 33, 34 — Совутинське городище; 4, 17 — Старий Дніпро; 6, 30 — пос. Совутина II; 7 — пос. Молодняга; 31 — пос. Нижня Хортиця; 32 — могильник Ушви́ва

сперименти, керамічні скребла використовувалися для мездрення шкіри, в той час як лоццями шкіра доводилася до стану замші¹⁵.

Чимало виявлено предметів з кісток тварин. Серед них слід назвати велику кістяну ложку (рис. 4, 21), «бабки» для гри і т. ін. З кістки виготовлялися платівки для складних луків. Загалом їх знайдено на Хортиці три — одна в приміщенні № 1

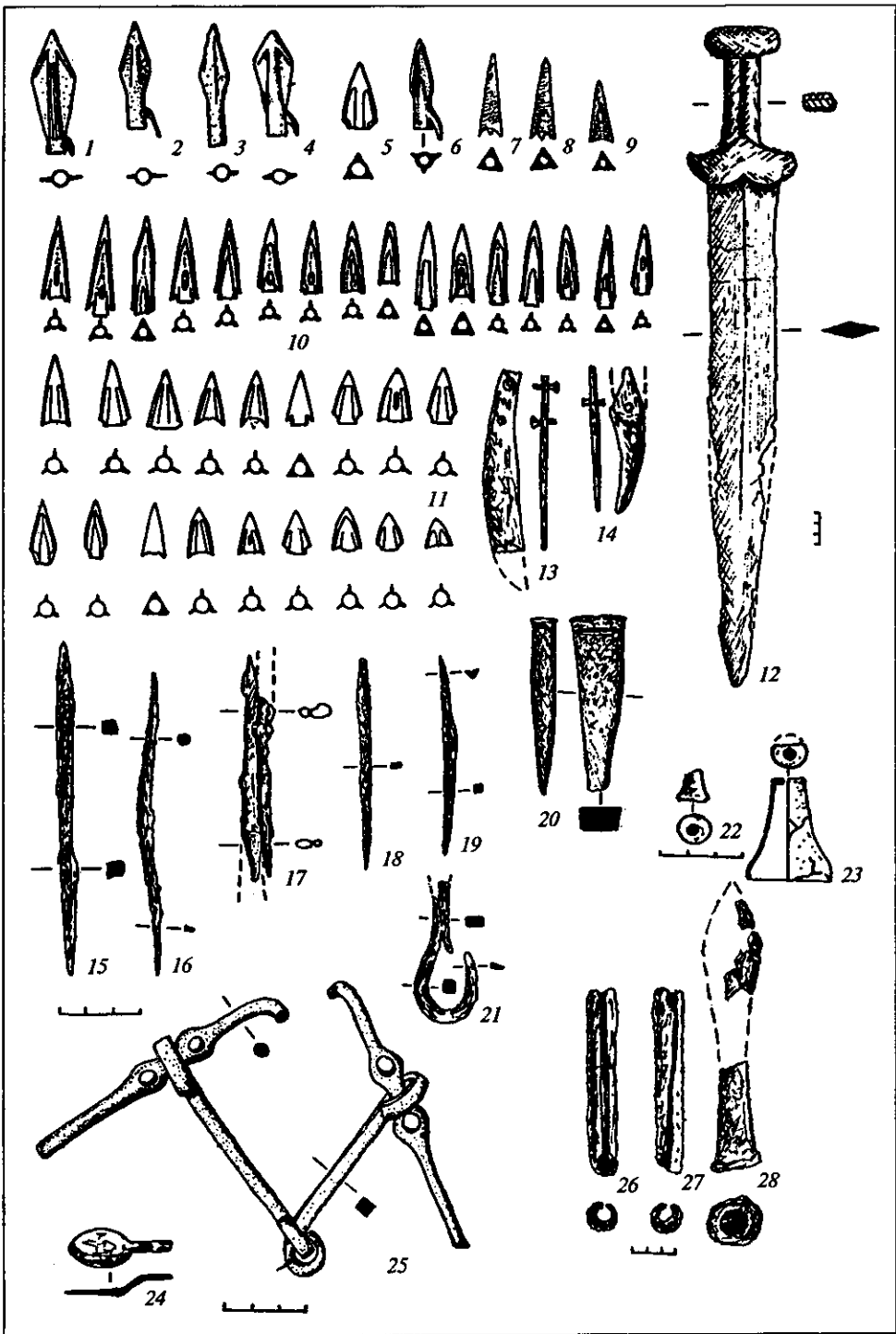

Рис. 5. Бронзові та залізні вироби: 1—3, 25 — Старий Дніпро; 4, 15 — пос. Молодняга; 5 — пос. Нижня Хортиця; 6—9, 13, 16, 18—21, 24 — Совутинське городище; 10, 12, 14, 17 — могильник Ушви́ва; 22, 23, 26—28 — могильник «Канфарка»; 11 — перша курганна група

Совутинського городища (рис. 4, 22), друга виявлена під час гідроархеологічних досліджень біля переправи через Старий Дніпро (рис. 4, 17) (16), третя накладка поганої збереженості знайдена у воїнському похованні скіфського ґрунтового могильника «Канфарка». Кістяні знаряддя використовувалися також як лошила-гладильники. Особливу увагу привертає кістяна платівка з напівокруглими вирізами

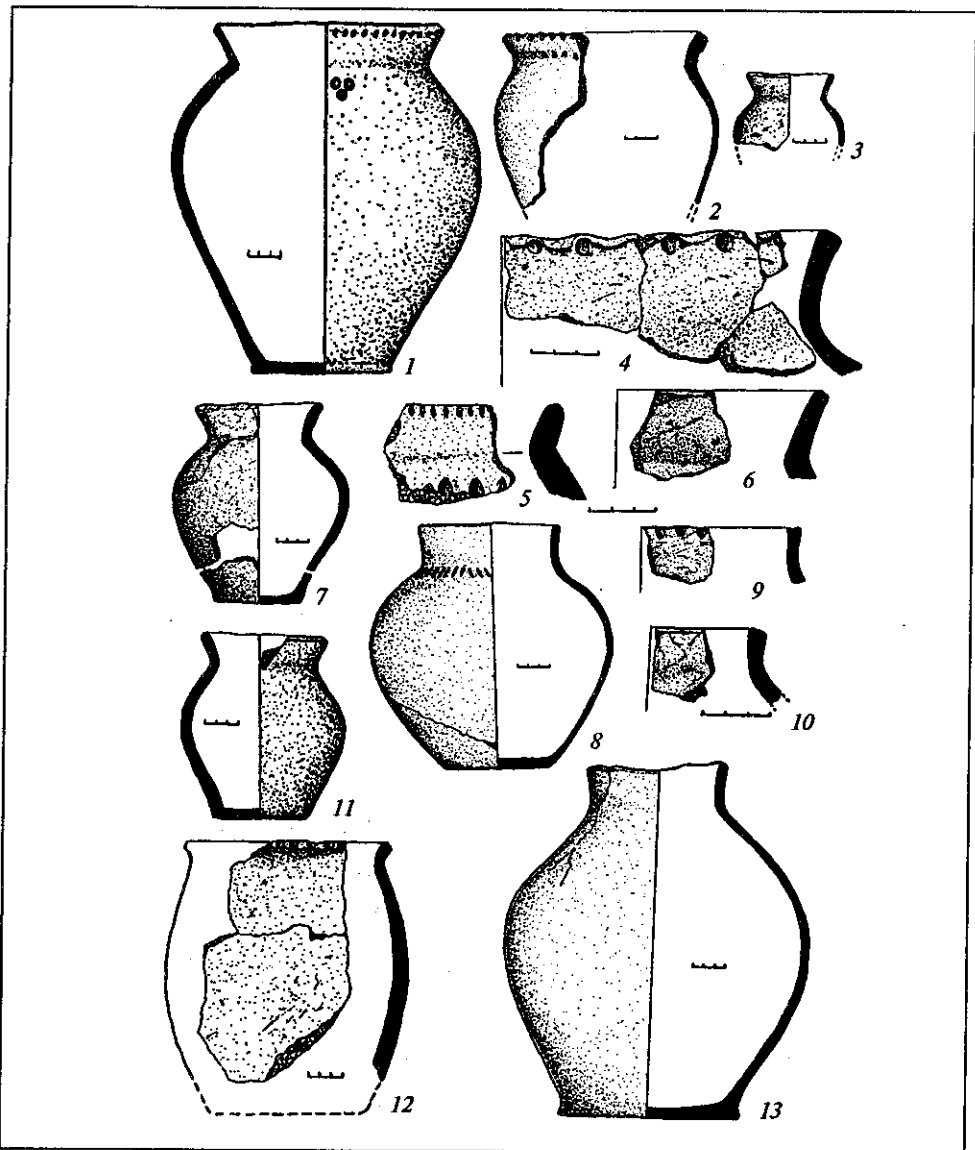

Рис. 6. Горщики з розтрубоподібними та прямими вінцями: 1, 2, 8, 11, 13 — Старий Дніпро; 3—7, 9, 10 — Совутинське городище; 12 — пос. Совутина II

різного діаметра, яка, можливо, застосовувалася для шліфування довгих округлих деталей (рис. 4, 16).

Крім скотарства, безперечно, велике значення в господарстві хортицьких скіфів відіграло *землеробство*. На всіх пам'ятках осілости, де проводилися розкопки, виявлено характерні конусо- та дзвоноподібні господарчі ями, які звичайно трактуються як зернові¹⁷. Із Совутинського городища походить велика кількість фрагментів ліпних посудин з відбитками зерна. Польові ландшафтно-геологічні дослідження, проведені на Хортиці, дають дані про використання у скіфську добу під орані ділянки, як правило, прибалкових та придолинних степових схилів до 10° нахилу¹⁸. Це підтверджує гіпотезу Н.О. Гаврилук про виникнення скіфських землеробських поселень і використання ораних ділянок лише по берегах малих річок та балок.

Полювання у скіфську добу мало скоріше характер розваги, ніж серйозний спосіб поповнення раціону харчування. Окремі частини черепів оленя та вепра знайдено у господарчих ямах Совутинського городища.

Те, що більша частина пам'яток осілости на Хортиці розташована біля Дніпра, підкреслює значення ріки для хортицьких скіфів. Матеріали Совутинського городи-

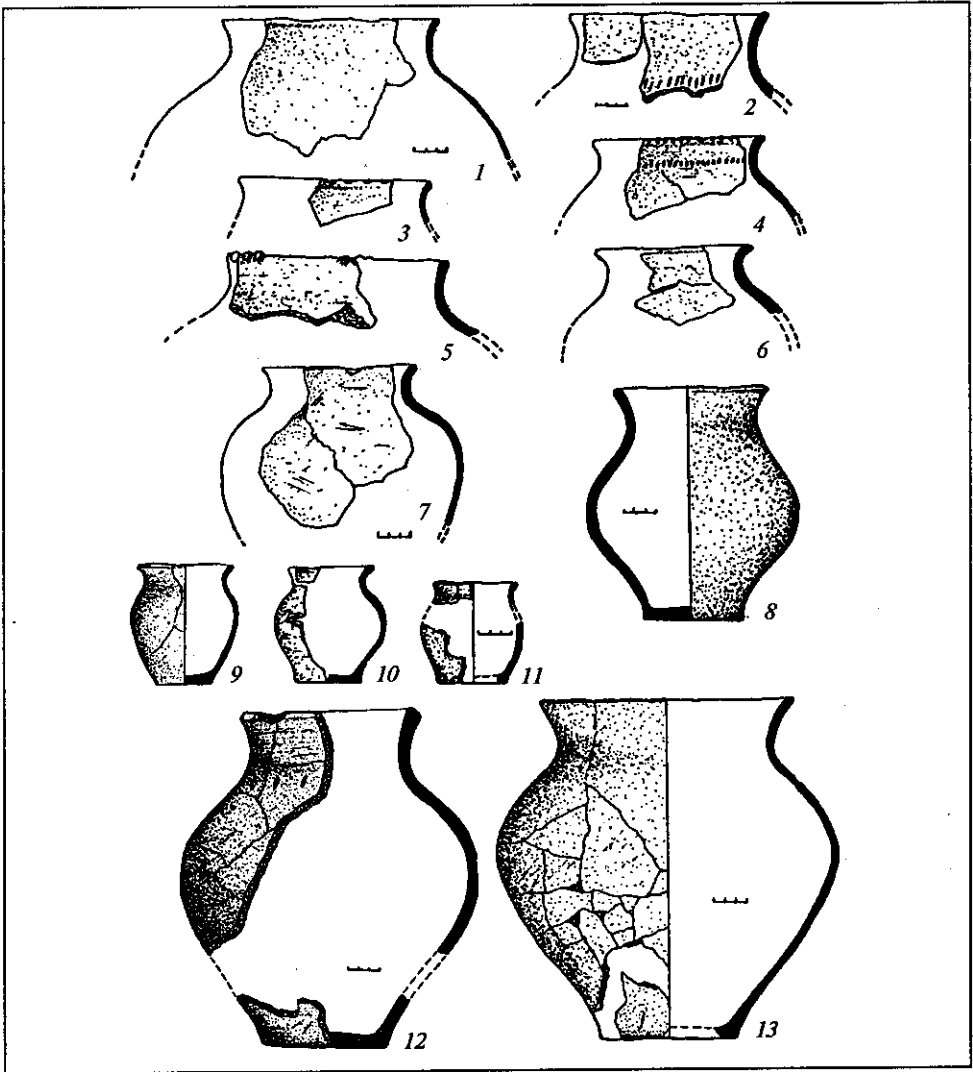

Рис. 7. Горщики з дугоподібною в розрізі шийкою: 1—5, 9—12 — Совутинське городище; 6, 7 — могильник «Канфарка»; 8 — Старий Дніпро; 13 — пос. Молодняга

ща свідчать про значний розвиток рибацтва. Окремі господарчі ями буквально забиті лускою, кістками, а подекуди й цілими скелетами річкових риб. Інколи ці прошарки досягають півметра і поєднуються з шарами попелу та вугілля, що відображає процес термічної обробки риби. Поряд з риб'ячими кістками та лускою в ямах, де зберігалася риба, трапляються панцири черепах та мушлі двостулкових молосків, які, безперечно, використовувалися для харчування.

Домашнє виробництво та ремесла відповідали загальному рівню розвитку напівосілого господарства і переважно були спрямовані для потреб місцевого населення. За археологічними матеріалами, знайденими на скіфських пам'ятках Хортиці, фіксуються залишки металообробки, обробки каменю, кістки та шкіри, гончарства, ткацтва. Безперечно, існувала ще обробка деревини, але залишки цього виробництва практично не фіксуються.

З усіх відомих скіфських пам'яток острова сліди металообробки виявлені лише на Совутинському городищі. Як правило, це фрагменти залізного шлаку, що трапляються в культурному шарі та окремих господарчих ямах. Більшість фрагментів досить дрібні, але траплялися шматки й більших розмірів. Фрагмент криці, подібний знахідкам на Кам'янському городищі²⁰, було виявлено у заповненні рову в 1995 р. Для первинної обробки залізних та бронзових предметів застосовувалося залізне зубильце (рис. 5, 20), знайдене на Совутиній скелі. Воно має точні аналоги у матеріалах Кам'ян-

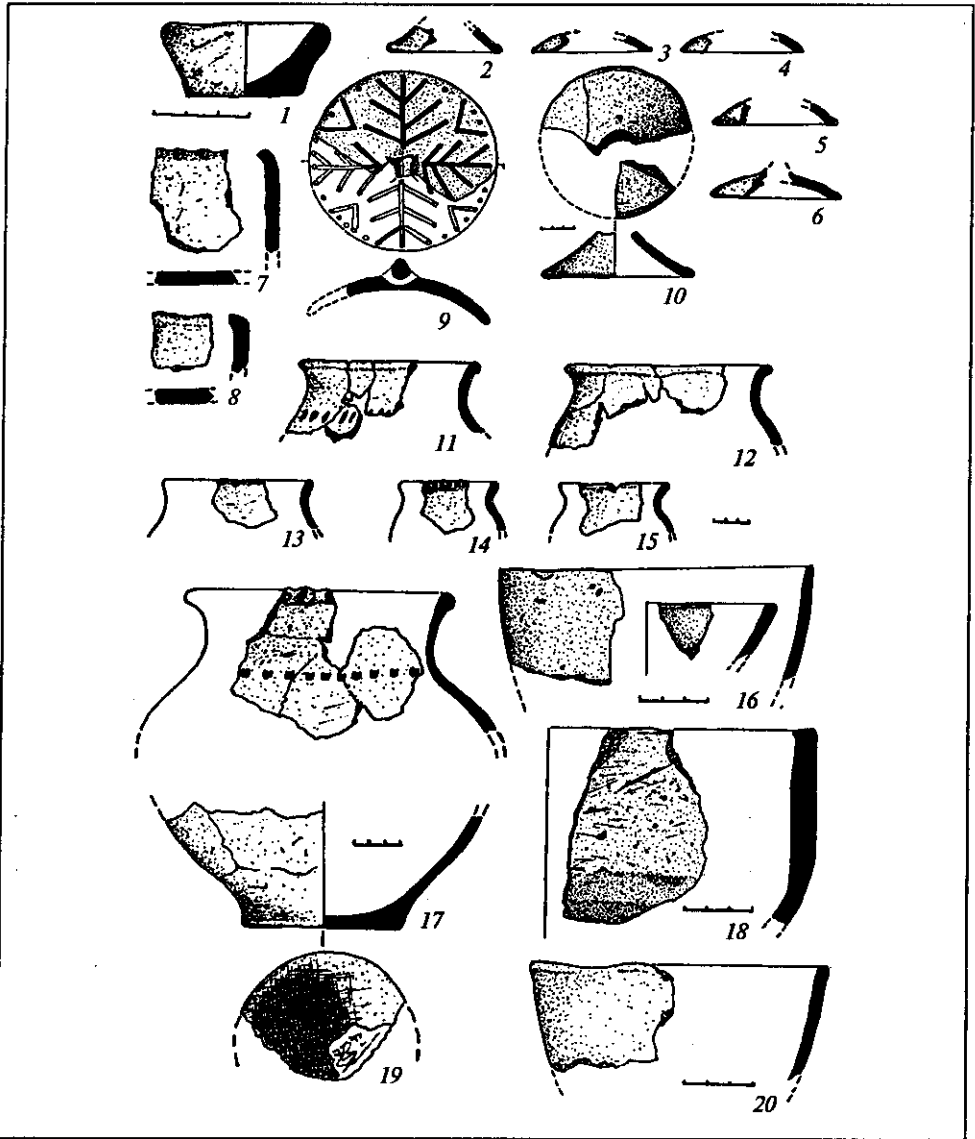

Рис. 8. Горщики з дугоподібною в розрізі шийкою, кришки, миски, жаровні з Совутинського городища

ських металообробних комплексів²¹. Зафіксовані різноманітні металеві предмети озброєння та побуту на пам'ятках Хортиці дають чітке уявлення про використання металів місцевим населенням. Мечі, списи, наконечники стріл, шила, гачки (рис. 5), псалії і т. п., знайдені у могильниках, поселеннях та на місцях переправ, безумовно, могли бути виготовлені місцевими майстрами, які вміли проводити найскладнішу технологічну операцію первинної виплавки металу.

Для лаштування зброї та обробки металевих виробів використовувалися різноманітні абразивні плитки та камені (рис. 4, 1—7). Для виготовлення цих предметів застосовувалися абразивні породи — пісковик, сланець, габро — переважно немісцевого походження. З хортицьких гранітів виготовлялися розтирачі та пестики для обробки зерна (рис. 4, 3).

Особливу увагу привертає традиція використання місцевої дрібнозернистої породи зеленувато-чорного кольору для виготовлення пращових куль. Як правило, це округлі камінці 2—5 см у діаметрі, які відомі практично на всій території острова на пам'ятках пізньої бронзи — раннього заліза. Значна їх частка має пошкодження від сильних ударів. Кілька битих пращових каменів такого типу знайдено у рові Совутинського городища. Ймовірно, виробництво цього виду зброї існувало в районі по-

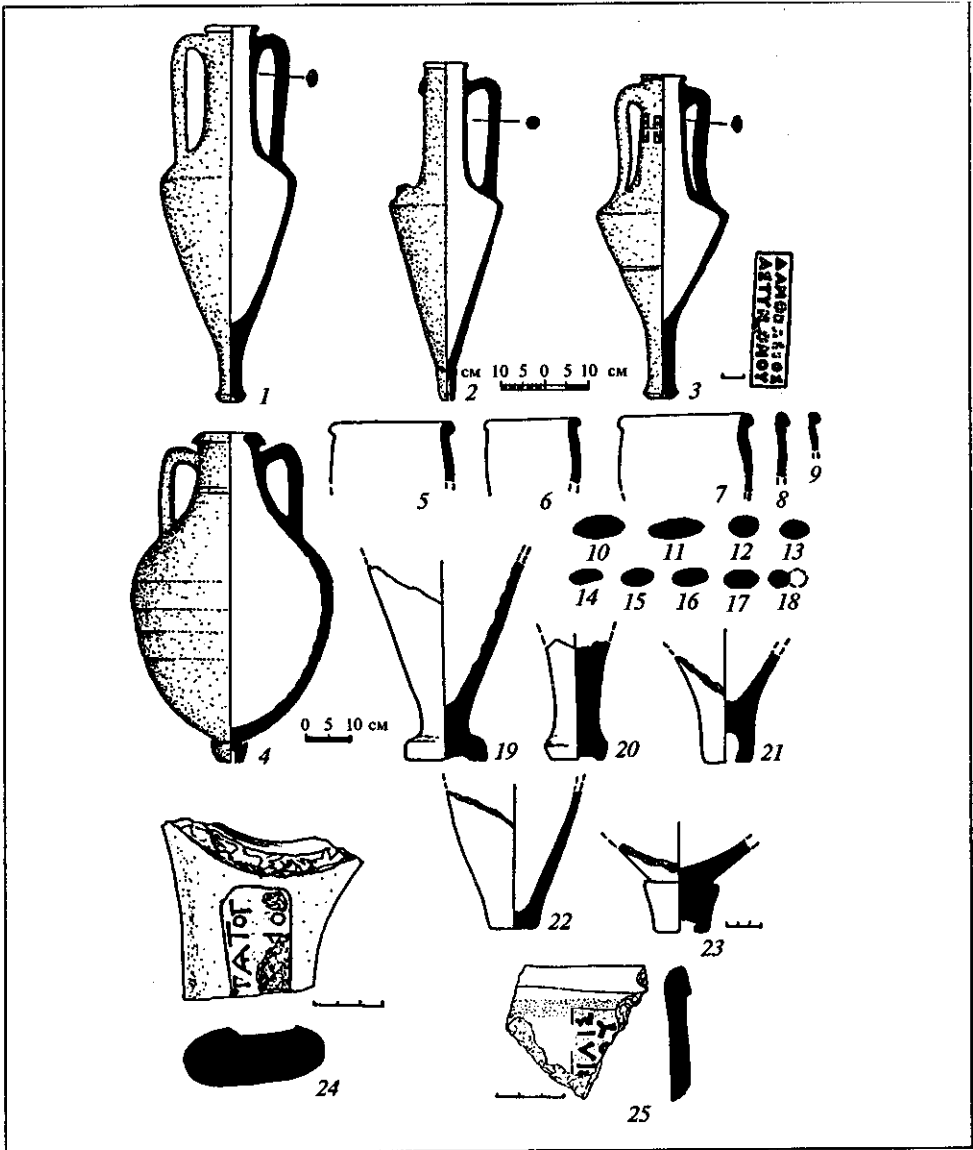

Рис. 9. Амфорна тара: 1—4, 15, 18, 20, 21 — Старий Дніпро; 5—12, 22—25 — Совутинське городище; 19 — пос. Молодняга; 13 — могильник Ушви́ва; 14 — пос. Нижня Хортиця; 16—17 — пос. Совутина II

селення Совутина II та Совутинського городища. На сьогодні тут зафіксовано близько 150 одиниць²². За морфологією камені поділяються на три типи — підокруглі, еліпсоїдні та амфорні. Середня маса пращових куль, знайдених у 1996 р., — 75 г (± 10 г), діаметр — 39 мм. Для оборонних функцій використовувалися численні округлі річкові валунці, знайдені біля валу Совутинського городища. Виходи гранітів застосовувалися для виготовлення рідкісних форм інвентаря; прикладом може слугувати кам'яне блюдо (рис. 4, 4), знайдене в районі переправи через Старий Дніпро²³. Оброблені гранітні плити були перекриттям поховання № 1 розкопу № 3 на ґрунтовому могильнику «Канфарка».

Виготовлення ліпного посуду як найбільш поширених і найкраще репрезентованих видів скіфського домашнього виробництва має в цілому абсолютно самостійне значення. Місцева ліпна кераміка належить до найбільш численного виду побутового начиння. Так, відомо, що в матеріалах Кам'янського городища та його округи (поселення Нижній Рогачик²⁴, Лиса Гора, Первомаївка та ін.) ліпна кераміка домінує, а кружальна не перевищує 5%.

Як уже було зазначено, фрагменти та цілі форми ліпних посудин траплялися на

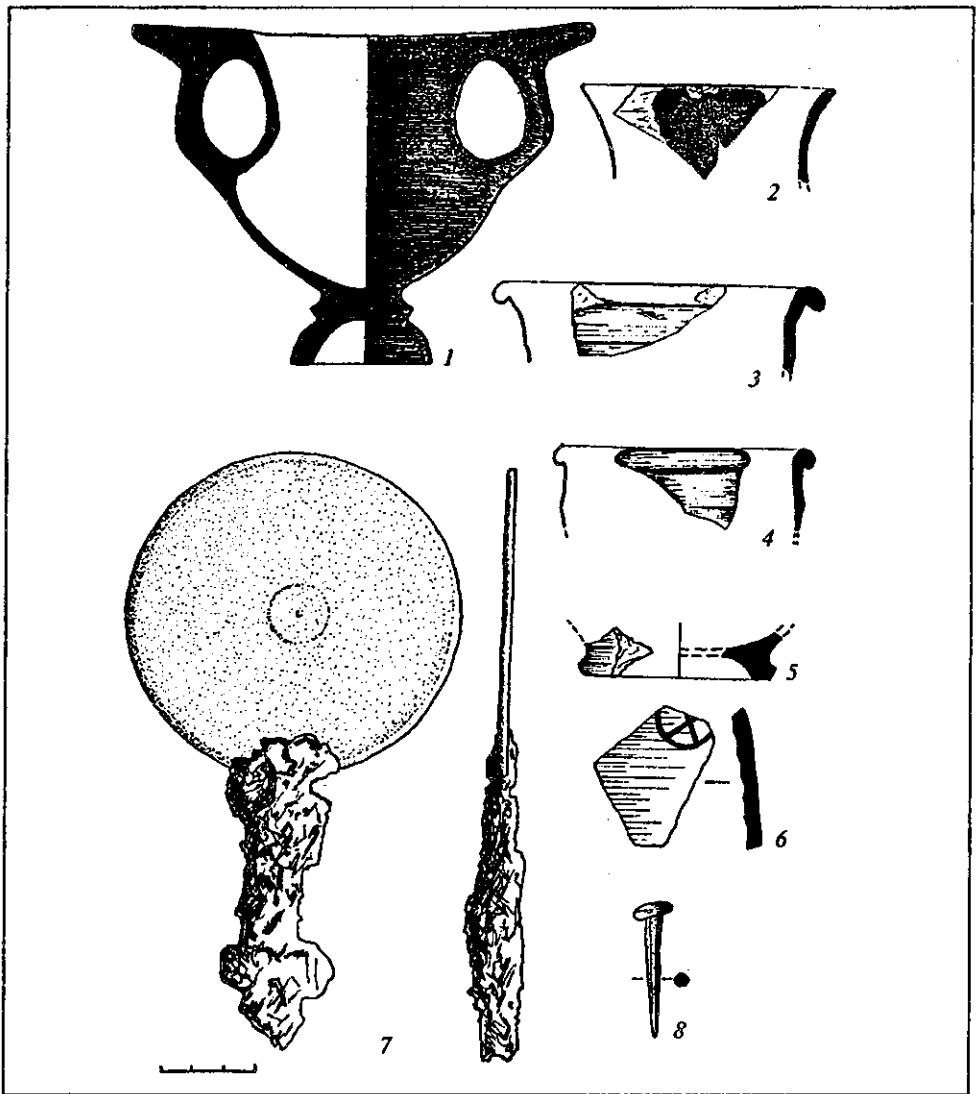

Рис. 10. Предмети грецького виробництва: 1, 7 — могильник «Канфарка»; 2—5, 8 — Совутинське городище; 6 — пос. Совутина II

всіх відомих скіфських пам'яток Хортиці. Серед побутової кераміки левина доля належить горщикам з розтрубоподібними, прямими та дугоподібними вінцями. Більшість горщиків — з розтрубоподібним вінцем середніх розмірів, але окремі екземпляри сягають 32 см заввишки. Прикладом цього слугує горщик, знайдений в районі переправи через Старий Дніпро біля балки Наумової (рис. 6, 1). В пропорціях посудин переважає тип, що має найбільше розширення у верхній частині тулуба (рис. 6, 1—7, 11).

У господарчих комплексах найбільшого вжитку одержали горщики з дугоподібним в розтині вінцем. Більшість з них досить значних розмірів (рис. 7, 1—13; 8, 11—15, 17). Із Совутинського городища походить серія посуду з максимальним розширенням у середній частині тулуба.

Горщики з прямим вінцем трапляються досить рідко. Вони переважно великих розмірів, кулястий тулуб плавно переходить у плескате денце без закраїни (рис. 6, 8—10, 13). Серед рідкісних форм горщиків слід назвати посудину з поселення Совутина II, що має бочкоподібну форму (рис. 6, 12).

Орнаментация горщиків усіх типів на пам'ятках острова ідентична — защипи, наколи, вдавлення, виконані нігтем або гілочкою. В значній частки посудин будь-який орнамент взагалі відсутній. Функціональне призначення горщиків — приготування

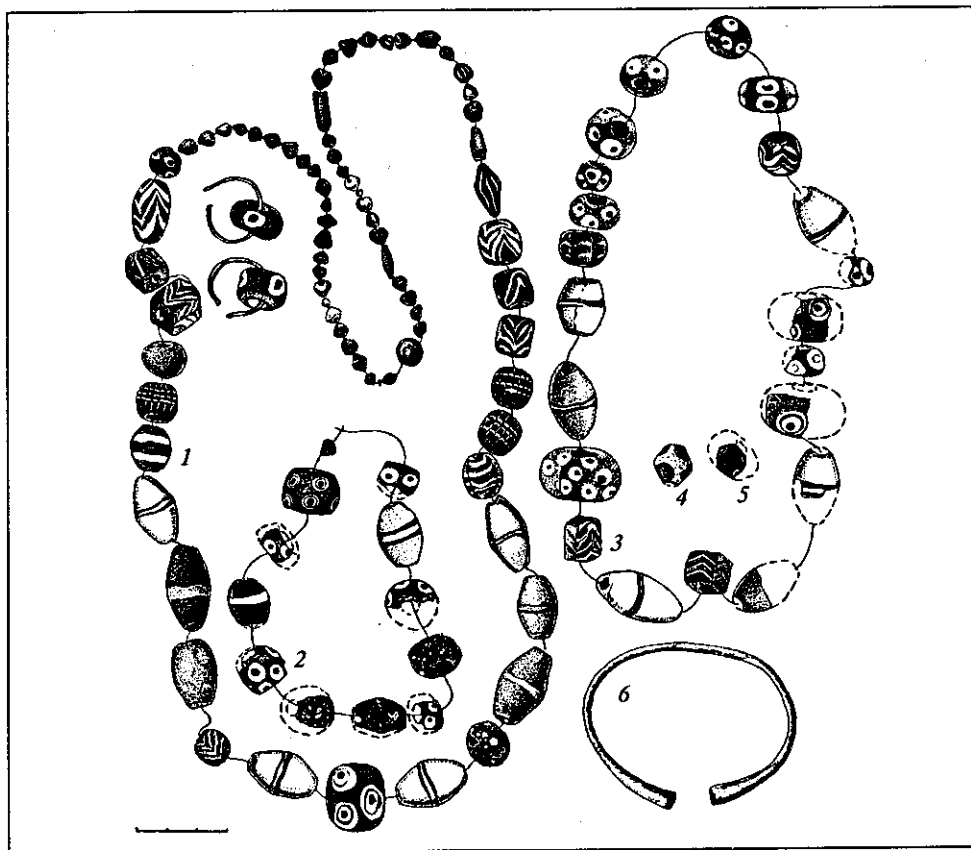

Рис. 11. Жіночі прикраси: 1, 3 — могильник «Канфарка»; 2 — Совутинське городище; 4, 6 — пос. Совутина II; 5 — пос. Молодняга

м'ясних та молочних варених блюд. Горщики висотою 9—12 см, на нашу думку, могли використовуватись як столовий посуд.

Основна маса знахідок інших типів ліпної кераміки, знайдена на Совутинському городищі, це — кришки, миски, жаровні, сільниці. Кришки за формою або сферичні, або конусоподібні (рис. 8, 2—6, 9, 10). Їх діаметр 10—16 см. Переважна більшість неорнаментована, але знайдено фрагмент, оздоблений нігтьовими вдавленнями (рис. 8, 5), та половину кришки, прикрашеної наколами та вдавленнями, що компонуються в ялинковий орнамент. На цій кришці залишився фрагмент петельної ручки (рис. 8, 9).

Фрагменти жаровень відомі на Совутинському городищі та поселенні Молодняга. Як правило, вони дуже перегартовані, завдяки чому фрагменти дрібні та розсипчасті. Закраїна жаровні виділена і трохи зігнута всередину. Іноді вони прикрашалися традиційними нігтьовими вдавленнями (рис. 8, 7, 8).

Миски належать до рідкісної категорії ліпного посуду; всі знахідки походять з Совутинського городища. Вони, як правило, досить глибокі й мають мало загнуте назовні вінце (рис. 8, 16). Формою до мисок наближається сільниця, знайдена в заглибленому приміщенні Совутинського городища (рис. 8, 1).

Тісто ліпної кераміки грубе і з великою кількістю домішок, серед яких переважає гранітна жорстка. Окремі екземпляри ліпних посудин у тісті несуть домішки піску або соломи. Поверхня оброблена не дуже охайно і несе на собі відбитки загладжування рукою, ганчіркою, іноді й рослинними волокнами. Як підсіпка під денце часто використовувався річковий пісок, але на деяких формах донна частина несе відбитки зерна, іноді — тканини (рис. 8, 19). Виробництво ліпного посуду проходило прямо на поселеннях без спеціально прилаштованого місця. В окремих господарчих ямах Совутинського городища трапляються вальки заготовленої, перемішаної з жорсткою глини. В одній з господарчих ям виявлено залишки необпаленого горщика. Обпал посуду був досить сильний, але нерівномірний, завдяки чому черепок керамічних виробів має колір від чорного до червоного. За матеріалами Совутинського горо-

дища, ліпна кераміка становить близько 83 % загальної кількості керамічних знахідок. Ліпний посуд Хортиці має численні аналогії у пам'ятках осілости Нижнього Подніпров'я, але відрізняється від кераміки інших таких пам'яток різноманітністю свого складу.

Ткацтво як місцевий промисел було розповсюджено досить широко, але мало утилітарний характер і, скоріш за все, не виділилося у самостійний напрям виробництва. У порівнянні з іншими видами ремесел (ковальство, гончарство) ткацтво за археологічними матеріалами вивчено ще дуже мало. Пояснюється це тим, що безпосередньо продукт ткацтва (нитки, тканина) практично не зберігається. В зв'язку з цим характер виробництва можна простежити лише за знахідками знарядь праці (пряслиць) та незначною кількістю ліпного посуду з відбитками тканини. Пряслиця виявлено на багатьох скіфських пам'ятках острова (рис. 4, 23—34). Переважають глиняні пряслиця біконічної форми. Трапляються також пряслиця, виготовлені з фрагментів ліпного посуду (рис. 4, 27, 28, 29), а також свинцеві півсферичної форми (рис. 4, 31, 32). До рідкісних форм належить глиняне пряслице сферичної форми (рис. 4, 24). Відбитки тканини на денцях горщиків із Совутинського городища свідчать про те, що місцеве населення застосовувало як дуже грубе рядно, так і тонку тканину з щільним переплетенням ниток. З грубої домотканої тканини в поєднанні із шкірою було виготовлено футляр бронзового люстерка з кам'яної закладки № 2 могильника «Канфарка».

Грецький імпорт має особливе значення для датування скіфських пам'яток та з'ясування пріоритетних напрямів торгівлі. Найбільшою кількістю предметів грецького імпорту представлена амфорна тара (рис. 9)²⁶. У матеріалах Совутинського городища вона становить близько 16 %. Подібний розподіл існував і на інших пам'ятках. Проте на пам'ятках осілости фрагменти амфор інтенсивно використовувалися в різноманітних виробничих операціях, в зв'язку з чим число визначених фрагментів мінімальне. Виявлені на Совутинському городищі клейма на амфорах херсонеського (рис. 9, 24, 25) та гераклейського виробництва датуються в межах другої половини IV ст. до н. е.²⁷ Більшість фрагментів амфор можуть бути датовані в цих же хронологічних рамках, але окремі екземпляри вінець з припухлим горлом (рис. 9, 5—7) та округлих амфор з масивною циліндричною ніжкою (рис. 9, 23) можуть бути віднесені до більш раннього часу. Основні центри, з яких надходили товари в амфорах, — Фасос, Гераклея та, можливо, Менда.

В усіх випадках знахідки цілих амфор виявлено в результаті гідроархеологічних експедицій в районі переправи з Хортиці на правий берег (рис. 1). Більшість знахідок тяжіє до другої половини IV — початку III ст. до н. е. (рис. 9, 1—3, 20, 21). До пізнішого етапу, III ст. до н. е. — I ст. н. е., можуть бути віднесені знахідки великої кількості фрагментів амфор з двоствольними ручками біля о-ва Байда (рис. 9, 18).

Столовий гончарний посуд (рис. 10) знайдено на Совутинському городищі, поселеннях Молодняга та Совутина II. На Совутинському городищі загальна кількість фрагментів червоно- та сіроглиняних, а також чорнолакових столових посудин не перевищує 1 %. Це переважно дрібні фрагменти чорнолакових канфарів та знахідка фрагмента червоноглиняної посудини з графіті у вигляді хреста, вписаного в коло (рис. 10, 6). Ціла форма канфара другої половини IV ст. до н. е. виявлена в жертівнику № 2 на могильнику «Канфарка» (рис. 10, 1).

Значну групу імпортних знахідок складають жіночі прикраси, в першу чергу намисто. Скляні та фаянсові (пастові) намистини відомі як на поселеннях (Совутинське городище, Молодняга, Совутина II), так і в ґрунтових могильниках («Канфарка» (рис. 11). Усі вони різноманітні як за типами, так і за кольоровою гамою. Найчастіше трапляються намистини з орнаментом у вигляді плям, смужок та вічок. Найбільш розповсюджені кольори — синій, білий, чорний та жовтий. Переважна більшість має аналогії у пам'ятках V—III ст. до н. е.²⁸

Серед жіночих прикрас та предметів туалету слід назвати бронзовий браслет з поселення Совутина II (рис. 11, 6) та бронзове дзеркало із залізним руків'ям, виявлене в похованні ґрунтового могильника «Канфарка» (рис. 10, 7). Дзеркала цього типу отримали найбільше розповсюдження в IV—III ст. до н. е.²⁹

Слід зазначити, що предмети античного імпорту з Хортиці датуються переважно IV — початком III ст. до н. е., в той же час предмети військового спорядження, виявлені на острові, належать до типів кінця IV — початку III ст. до н. е. Складається вра-

ження, що постійне скіфське населення Хортиці з'являється ще в архаїчну добу, а сталі торговельні відносини з грецьким світом встановлюються лише в IV ст. до н. е.

Висновки. 1. Велика кількість виявлених пам'яток свідчить про досить щільну заселеність території острова скіфським населенням наприкінці IV — на початку III ст. до н. е.

2. Господарство хортицьких скіфів сформувалося на місцевих степових традиціях. Жодна з пам'яток не дає нам матеріалів про вплив скіфської культури лісостепової смуги.

3. Побутові та господарчі традиції свідчать, що місцеве населення знаходилося на початковій стадії осілості. Це дає підстави вважати господарство хортицьких скіфів напівосілим.

4. Серед традиційних типів господарства нижньодніпровських скіфів — скотарство та землеробство — на пам'ятках Хортиці значне місце займає рибальство, яке взагалі не характерне для скіфів IV ст. до н. е. Домашні ремесла — металообробка, обробка шкір, тканин, гончарство та обробка каменю — за типами та технологією мало чим відрізняються від пам'яток округи Кам'янського городища.

5. На обмеженій площі Хортиці в скіфську добу співіснували городище, серія поселень, курганних та ґрунтових могильників та переправи. Подібна концентрація об'єктів дозволяє нам виділити Хортицьку групу пам'яток в окремий еколого-економічний район у межах великої смуги осілості Степового Подніпров'я. Подібні райони виникають у Степовій Скіфії у IV ст. до н. е.³⁰ Центром розглянутого району було Совутинське городище; зону розселення складали невеликі поселення навкруги городища; південну, слабо заселену частину острова використовували як зону фільтрації ресурсів.

У цілому пам'ятки о-ва Хортиця свідчать про непогану освоєність території острова у скіфську добу та про його значну роль в економіці Степової Скіфії.

¹ Гаврилюк Н.О., Оленковський М.П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. — Херсон, 1992. — С. 3.

² Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1954; Гаврилюк Н.А., Былкова В.П., Кравченко С.Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в Степном Поднепровье. — К., 1992. — Вып. I, II; Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии. — К., 1995.

³ Археология УССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 46.

⁴ Остапенко М.А. К вопросу о скифских ґрунтовых могильниках в Степном Поднепровье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс до н. э. — V в. н. э. — Тирасполь, 1994.

⁵ Літопис Руський за Іпатським списком. — К., 1989. — С. 158.

⁶ Шаповалов Г.И. Следы древнейшего судоходства у Днепровских порогов // THRACIA PONTICA. — SOFIA, 1991. — IV. — С. 435.

⁷ Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі (його природа, історія та старовина // Запорожці. — К., 1993. — С. 358.

⁸ Попандоуло З.Х., Тихомолова И.Р., Олейник А.Л. Исследования Запорожского краеведческого музея // Археол. вестник (Запорожье). — 1992. — № 3; Остапенко М.А. Скифские памятники северной части о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма (ДСПК). — Запорожье, 1995. — Вып. V.

⁹ Козачок Н.Л., Остапенко М.А. Отчет об археологической экспедиции «Хортица-91» // Научный архив Национального заповідника «Хортица» (НА НЗХ); Остапенко М.А. Отчет об археологической разведке «Хортица-92-разведка» // НА НЗХ; Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-93» // НА НЗХ; Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-94» // НА НЗХ; Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-95» // НА НЗХ; Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-96» // НА НЗХ; Козачок Н.Л. Отчет об археологической экспедиции «Хортица-94» // НА НЗХ.

¹⁰ Попандоуло З.Х., Тихомолова И.Р., Олейник А.Л. — Указ. соч.

¹¹ Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1989. — С. 29.

¹² Гаврилюк Н.А., Былкова В.П., Кравченко С.Н. — Указ. соч. — Табл. 3.

¹³ Новицький Я.П. — Вказ. праця. — С. 363.

¹⁴ Хлопина Л.И. Новый тип орудий эпохи бронзы // СА. — 1974. — № 3. — С. 240—242.

¹⁵ Скакун Н.Н. Экспериментально-трассологические исследования орудий труда эпохи палеометалла // СА. — 1977. — № 1. — С. 264—268.

¹⁶ Нефедов В.В. Отчет о гидроархеологических работах ЭПАР в 1992 г. // НА ЗКМ.

¹⁷ Гаврилюк Н.О., Кравченко С.М. Початок осілості у степових скіфів (за матеріалами поселення Лиса Гора) // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 88.

¹⁸ Фурманова Ю.Г., Остапенко М.А. Ландшафтно-історическіе особенности и необходимость их учета при организации территории Национального заповедника «Хортица» // НА НЗХ.

¹⁹ Гаврилюк Н.А. Домашнее производство.... — С. 11.

²⁰ Граков Б.Н. Каменское городище.... — С. 117.

²¹ Там же. — С. 125.

²² Новицький Я.П. — Вказ. праця. — С. 364; Кобаля Д.Р. Отчет о работе «Хортицкой разведки 1996 г.» // НА НЗХ. — С. 2—5.

²³ Нефедов В.В. — Указ. соч.

²⁴ Березовець Д.Т., Березанська С.С. Поселення та могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогначик // АП. — 1961. — Т. 10. — С. 40—46.

²⁵ Гаврилюк Н.А. Домашнее производство.... — С. 39.

²⁶ Автор висловлює подяку Н.Л. Козачок, Г.І. Шаповалову, В.В. Нефедову, Ю.М. Мазурику за надані матеріали та інформацію.

²⁷ Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980.

²⁸ Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — № 1—12. — 1975. — С. 50—55.

²⁹ Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 110.

³⁰ Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии. — С. 85.

Одержано 05.04.1999

М.А. Остапенко

ПАМ'ЯТНИКИ ОСЕДЛОСТІ СКИФСЬКОГО ЧАСУ НА ОСТРОВІ ХОРТИЦА

В статті вводяться в оборот матеріали скифської епохи, виявлені в останні роки на о-ві Хортиця (південна частина Дніпровських порогів). Використовуючи матеріали городища, поселень, ґрунтових могильників і переправ, автор виділяє основні напрями розвитку господарства хортицьких скифів. Аналіз предметів матеріальної культури дозволяє зробити висновок про значительну схожість розглянутих пам'яток з конгломератом поселень осідлих (або півосідлих) скифів Степного Подніпров'я. Скоцетрированність скифських об'єктів на острові і визначена відокремленість від основного масиву пам'яток Каменсько-Нікопольського району дозволяє виділити Хортицький еколого-економічний район скифської осідлості.

М.А. Ostapenko

SETTLED-LIFE MONUMENTS OF THE SCYTHIAN PERIOD ON THE KHORTYTSYA ISLAND

The paper sums up the materials of the Scythian period found during last years on the Khortytsya island (the south region of the Dnieper rapids). By using the materials from the fortress, sites, ground burials, and crossings, the author indicates the main directions of development of Khortytsya's Scythian economy. The analysis of things of the material culture allows one to conclude about a considerable similarity between Khortytsya's sites and the conglomeration of settlements of the settled (semisettled) Scythians on the Mid Dnieper region. The concentration of Scythian objects on the island and their certain isolation from the basic massif of monuments of the Kamenka-Nikopol district allow us to distinguish the Khortytsya ecologo-economic settled-life area of the Scythians.

АНТИЧНІ АМФОРИ З КУРГАНІВ СКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЛІСОСТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена публікації знахідок амфорної тари, з підкурганних поховань Лівобережного Лісостепу кінця VII — початку III ст. до н. е. Особлива увага приділяється класифікації, визначенню центрів виробництва та вузької хронології цих амфор.

Амфори — найважливіші джерела наших уявлень про торговельні зв'язки між античними центрами Північного Причорномор'я та місцевим варварським населенням. Функціонально вони виконували роль тари для транспортування та збереження різних продуктів, насамперед вина та олії¹.

Всупереч попереднім уявленням², результати нових археологічних досліджень переконливо свідчать, що за своїм змістом амфорна тара з пам'яток Лівобережної Лісостепової України скіфського часу відрізняється значною різноманітністю. Навіть у архаїчну добу разом з основними групами амфор хіоського, «протофасоського», фасоського, лесбоського, самоського виробництва³ тут були знайдені амфори з Мілета, Клазомен та керамічна тара інших невизначених поки що центрів. Частина амфор невідомих центрів, знайдених на поселеннях, ще досить значна. Наприклад, на східному укріпленні Більського городища їхня кількість досягає 38,1%⁴.

Особливу зацікавленість викликає вивчення цілих посудин, які походять з підкурганних поховань. Насамперед завдяки цим знахідкам з'явилась можливість проведення метричних та морфологічних досліджень, які мають важливе значення для встановлення стандартів амфор та локалізації цієї керамічної тари за центрами виробництва.

Враховуючи відсутність спеціальних публікацій більшості типів амфор з лісостепових районів України, пропонуємо деталізований опис цієї категорії античного імпорту, знайденого в курганах Дніпровського Лівобережжя. Метричні характеристики всіх цілих амфор наведено у таблиці.

Найдавнішими зразками керамічної тари серед знахідок у Лівобережній Лісостеповій Україні є амфори іонійського виробництва. До продукції Хіоса необхідно віднести дві однакові розмальовані амфори, знайдені в кургані № 1 у с. Коломак⁵. Їхні морфологічні ознаки такі: тулуб яйцеподібної форми з чітко окресленим переходом від лійчастого горла до плечей, ніжка сформована у вигляді низького і широкого піддона (рис. 1, 1, 2). Прикрашені амфори з Коломака подвійними та потрійними горизонтальними стрічками червоного лаку завширшки 1—1,5 см на плечах та тулубі, двома пересіченими стрічками лаку на горлі, горизонтально розміщеною вісімкою на плечах та широкими стрічками лаку на вінцях, ручках і піддоні. Три вузькі стрічки лаку оперізують тулуб амфор у середній їх частині.

Повну аналогію цим амфорам становить розмальована посудина з поховання № 5 кургану № 14 групи «Красногорівка III» на Нижньому Дону⁶.

І.Б. Зеест подібні амфори зі світлим облицюванням та складним візерунком, нанесеним лакоподібною темною фарбою, датувала кінцем VII — початком VI ст. до н. е. та звертала увагу на те, що мотив такого малюнка збігається з орнаментациєю хіоських амфор⁷. Такої ж думки про час та місце виробництва подібних амфор дотримуються П. Дюпон⁸ та С.Ю. Монахов⁹, які переконливо довели помилковість висновку А.П. Абрамова про їхнє походження з Родосу¹⁰. До іонійського типу відніс амфори з Коломака Г. Коссак і датував їх останньою чвертю VII — першою половиною VI ст. до н. е.¹¹

Одна амфора мілетського виробництва походить зі зруйнованого кургану № 15 Верхньогіївської групи біля м. Люботин¹². Вона має яйцеподібний тулуб на низькому піддоні діаметром 10 см, лійкоподібне розширене горло з трьома жолобами, комірцевої форми вінець, прикріплені під нахилом до горла петельчасті ручки

(рис. 1, 3). Глина у неї жовто-брунатного кольору, м'яка, з невеликою домішкою слюди та дрібного піску.

За своїми морфологічними ознаками цей екземпляр нагадує амфору з поховання № 2 Реп'яховаті Могили, віднесена авторами розкопок до типу фасоських другої половини VI ст. до н. е.¹³. Ця серія амфорної тари, внаслідок її принципової важливості для датування та періодизації пам'яток ранньоскіфської культури, викликала серед дослідників жвавий інтерес. Так, Г. Коссак відніс амфору з Реп'яховаті Могили до іонійської продукції, а саме поховання по іонійському глечуку датував кінцем VII — першою половиною VI ст. до н. е.¹⁴. З визначенням мілетського походження погоджується і І.М. Медведська, але датувала її останньою чвертю VII ст. до н. е.¹⁵. На підставі матеріалів Ягорлицького поселення існування мілетських амфор з трьома жолобами на горлі В.В. Рубан датує часом не пізніше початку VI ст. до н. е., вважаючи їх найранішим варіантом у цій серії¹⁶. С.Ю. Монахов виступив проти зниження часу існування амфори з Реп'яховаті Могили і датував її першою половиною VI ст. до н. е.¹⁷.

В цілому з таким висновком погоджуються Н.М. Бокій та В.С. Ольховський, але з зауваженням того, що амфори з Реп'яховаті Могили та подібна їй амфора з Новоолександрівки не мають підстав для їх датування раніше другої чверті VI ст. до н. е.¹⁸. В свою чергу, в питанні про час існування мілетських амфор з трьома жолобами на горлі ми зупиняємося на їх датуванні першою половиною VI ст. до н. е., на що вказує весь комплекс поховання Реп'яховаті Могили та стратиграфічні спостереження на Ягорлицькому поселенні.

До архаїчного періоду належать амфори на «складнопрофільованій ніжці», атрибутовані І.Б. Зеест як «протофасоські». Цілі екземпляри таких амфор походять з курганів № 5 біля с. Волківці, № 6 біля с. Постаумуки в Посуллі, № 1 біля с. Тетюшине на Харківщині (рис. 1, 4), а в уламках — з кургану № 18 біля с. Куп'єваха в басейні р. Ворскла¹⁹ (рис. 1, 4, б). Всі вони мають округлий тулуб з розташуванням

Метричні характеристики амфор з Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя

Пам'ятки	Центр виробництва	Лінійні розміри (мм)				
		H ₀	H ₁	H ₃	D	d
Коломак, кург. № 1	Хіос	505	255	135	370	130
Коломак, кург. № 1	Хіос	540	250	105	400	130
Коротич, кург. № 2	Хіос	605	270	100	315	90
Коротич, кург. № 2	Хіос	610	275	100	320	92
Протопопівка, кург. № 1, 1973 р.	Хіос	640	295	95	300	110
Протопопівка, зруйнований кург.	Фасос	500	240	72	386	110
Люботин (В.Гіївка), кург. № 15	Мілет	530	258	122	400	120
Тетюшине, кург. № 1	«Протофасос»	502	230	108	390	111
Старий Мерчик-IV, кург. № 5	Фасос (тип брама Силена, № 2, 16)	560	260	170	316	88
Куп'єваха, кург. № 17	Самос	430	190	105	260	95
Куп'єваха, кург. № 20	Самос	505	220	108	350	112
Олефірщина, кург. № 2	Самос	448	215	100	282	95
Мала Рогозянка-I, кург. № 2	Менда	525	260	120	370	91
Старий Мерчик-III, кург. № 6	Менда	595	340	270	295	90
Куп'єваха, кург. № 1 (1980 р.)	Менда	810	328	675	320	88
Старий Мерчик-III, кург. № 10	Геракля	636	300	240	260	80
Старий Мерчик-IV, кург. № 4	Геракля	595	285	225	290	72
Старий Мерчик-III, кург. № 3	Солоха-I	633	295	155	430	84
Старий Мерчик-III, кург. № 12	Пепарет	675	315	210	306	80

П р и м і т к и: H₀ — глибина посудин; H₁ — висота верхньої частини; H₃ — висота горла; D — найбільший діаметр тулуба; d — внутрішній діаметр вінця.

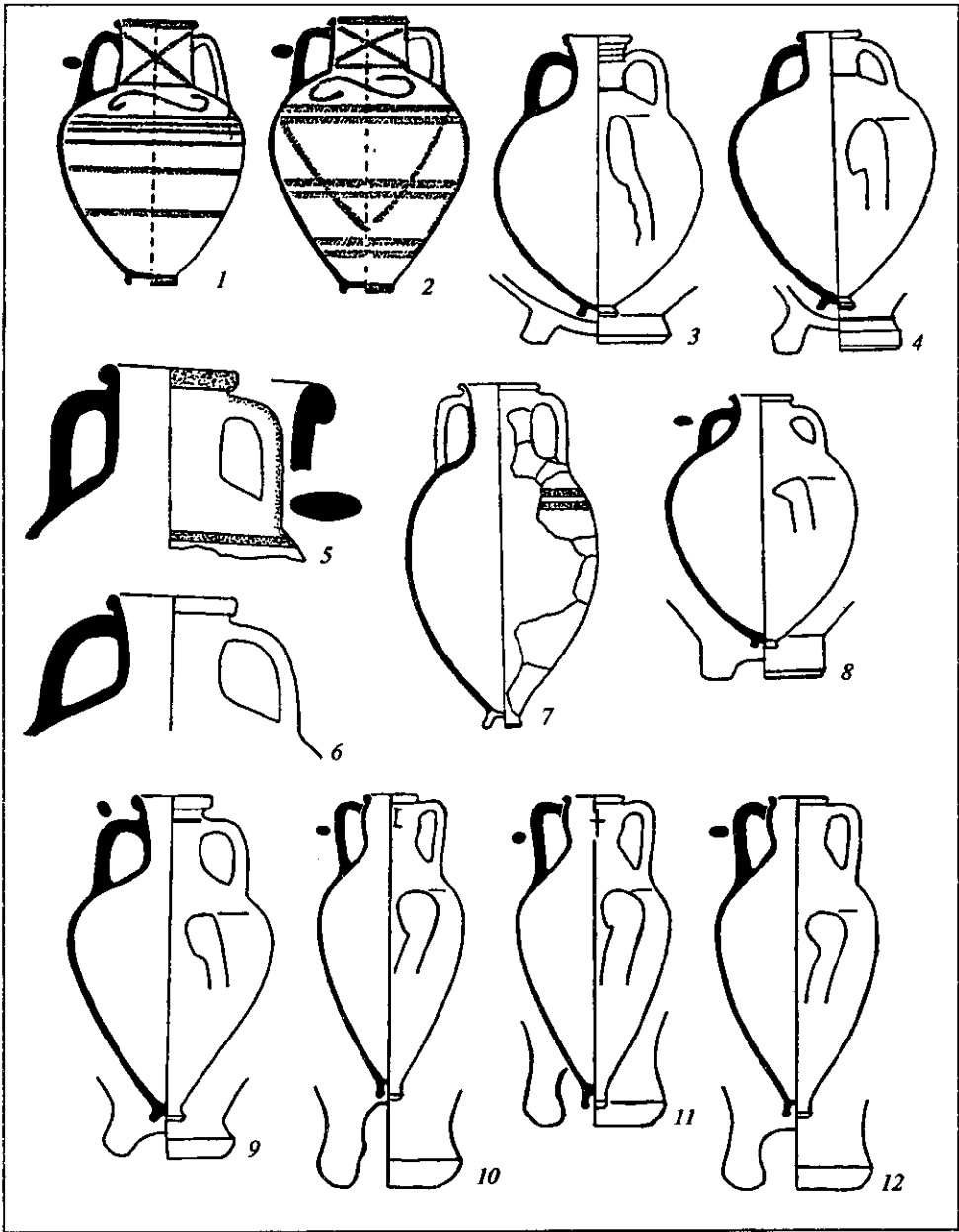

Рис. 1. Античні амфори VI — першої половини V ст. до н. е.: 1, 2 — Коротич, к. № 1; 3 — Люботин (Верхньогійська група), к. № 15; 4, 7 — Тетюшине, к. № 1; 5 — Куп'єваха, к. № 19; 6 — Куп'єваха, к. № 18; 8 — Протопопівка, зруйнований курган 1976 р.; 9 — Куп'єваха, к. № 17; 10—11 — Коротич, к. № 2; 12 — Протопопівка, к. № 1, 1973 р.

максимального діаметра вище центральної горизонтальної лінії. Вінця у них масивні у вигляді відігнутого назовні еліпсоподібного у перетині валика з підрізкою. Ручки поставлені під невеликим нахилом до вінців. Ніжка має вигляд низького широкого профільованого піддону і, як правило, з чітко окресленим переходом до тулуба.

Амфора з Тетюшинського кургану має такі важливі хронологічні ознаки, як наявність у місці з'єднання горла з верхньою частиною тулуба валика та жовто-брунатну глину з прошарком сірого кольору в середині черепка. Помітні домішки слюди та піску. Відповідно до класифікації А.П. Абрамова, такі амфори об'єднані в тип Б і датуються третьою — початком четвертої чверті VI ст. до н. е., тобто 550—520 рр. до н. е.²⁰ Найближчу аналогію цій амфорі становлять знахідки в кургані біля с. Ку-

цеволівка²¹ та з Березанського колодязя № 5²², де вони датуються третьою чвертю VI ст. до н. е. Таке визначення часу існування подібних «протофасоських» амфор підтверджується тією обставиною, що в Тетюшинському кургані була знайдена і клазоменська амфора з двома горизонтальними смугами червоного лаку у верхній частині тулуба (рис. 1, 7). Подібний екземпляр походить з Ольвійської землянки 1975 р., який датується С.Ю. Монаховим третьою чвертю VI ст. до н. е.²³

Амфори з Вовківцевого та Поставмуківського курганів В.А. Іллінська²⁴ датувала кінцем VI — початком V ст. до н. е., а Н.О. Онайко²⁵ — кінцем VI—V ст. до н. е. Враховуючи те, що у цих посудин відсутній чітко окреслений перехід ніжки до тулуба та нижня частина тулуба має конусоподібну форму, час їх існування дійсно необхідно обмежити кінцем VI — початком V ст. до н. е. Як помітила І.Б. Зеєст, більшість подібних амфор трапляється в комплексах першої половини V ст. до н. е.²⁷ Взагалі курганів пізньоархаїчного часу з античними виробами розкопано ще мало. Можливо, що тимчасове скорочення надходження вина у Лівобережний Лісостеп наприкінці VI ст. до н. е. було пов'язане з подіями скіфсько-перської війни та подальшим тиском скіфів на лісостепові племена.

На жаль, центр виробництва амфор зі «складнопрофільованими ніжками» поки що залишається невизначеним. У науковій літературі висловлюється припущення про те, що «протофасоські» амфори виготовлялися в різних майстернях Стародавньої Греції, особливо Іонії — Мілетом, Самосом та іншими близькими до них іонійськими центрами²⁹.

Ще одна амфора архаїчного періоду була знайдена в похованні кургану № 6 біля с. Басівка²⁹. Всупереч твердженням Н.О. Онайко, ця посудина належить не до «протофасоської» групи, а до амфор з денцем у вигляді зрізаного конусу або зі «склянокоподібною ніжкою». Більшість дослідників пов'язують їх виробництво з о-вом Лесбос або з якимось еолійським полісом на узбережжі Малої Азії³⁰.

Визначення абсолютної хронології амфори з Басівського кургану викликають великі ускладнення. За класифікацією А.П. Абрамова, вона належить до I типу амфор з денцем у вигляді зрізаного конусу, який за комплексом з Антисси датується VII — першою половиною VI ст. до н. е.³¹ Н.О. Лейпунська подібні амфори з низькою пустотілою ніжкою без ямки включила до I підгрупи і на підставі стратиграфічних спостережень дійшла висновку, що вони почали надходити до Ольвії з початку другої половини VI ст. до н. е. На думку Н.М. Бокій та В.С. Ольховського, амфори I типу виготовлялися протягом близько 70 років з початку VI ст. до н. е.³³ Свого часу В.А. Іллінська датувала комплекс з цього кургану V ст. до н. е.³⁴, а Н.О. Онайко, за знайденим тут дзеркалом, — другою половиною VI ст. до н. е.³⁵

Вирішуючи це питання, необхідно звернути увагу на те, що подібні амфори з'являються в культурних шарах Ольвії та Березані тільки з середини VI ст. до н. е. й існують протягом майже всієї другої половини цього століття³⁶. Дещо вужчу хронологію амфори з Басівки дозволяє встановити наявність у неї багатьох спільних морфологічних рис (форма горла, тулуба, ніжки) зі знахідками в комплексі Березанського колодязя № 5 та Куцеволівському кургані, які датуються третьою чвертю VI ст. до н. е.³⁷ В той же час лесбоські амфори останньої чверті VI ст. до н. е. з затопленої частини Патрею мають вже явні відмінності від попередніх зразків³⁸.

До архаїчного періоду відносять і клазоменські амфори. Відомі вони за знахідками в курганах № 1 біля с. Тетюшине, № 3 біля Басівки³⁹ та № 19 біля с. Куп'єваха⁴⁰. Усі вони розписані по вінцях, ручках та тулубу стрічками червоного або бурого лаку (рис. 1, 5, 7). Горло у них пряме, трохи розширене доверху, вінця округлі. За аналогіями з Ольвії, Березані⁴¹ та кургану в урочищі Галушине⁴², можна датувати їх серединою — третьою чвертю VI ст. до н. е.

Усі характеризовані вище амфори VI ст. до н. е., окрім мілетських, нерідко трапляються під час розкопок місцевих городищ та селищ, але поки що не повністю відбивають увесь асортимент керамічної тари, яка надходила до Північного Причорномор'я та лісостепових племен. Наприклад, у підкурганних похованнях невідомі знахідки самоських, хіоських та корінфських амфор кінця VI — початку V ст. до н. е., які зафіксовані на городищах басейну Ворскли та Сіверського Дінця⁴³. З урахуванням останніх у нас є всі підстави стверджувати, що племена Лівобережного Лісостепу одержували аналогічні імпортні товари в амфорах, як і мешканці Березанського поселення (Борисфена) та Ольвії. Це явище пояснюється тим, що в економіці перших грецьких поселень Північного Причорномор'я головну роль відігравала торгівля

з метрополією (Мілетом) та іншими іонійськими центрами⁴⁴, а завдяки їх посередницькій діяльності аналогічні товари надходили і в лісостепові райони Східної Європи.

Суттєві зміни у торговельно-обмінних зв'язках між античними центрами Північного Причорномор'я та лісостеповими племенами відбулися у V ст. до н. е. Перше місце у тому столітті займає група амфор хіоського виробництва.

Три хіоські амфори відомі за знахідками в курганах № 1 (1973 р.) біля с. Протопопівка та с. Коротич на Харківщині (рис. 1, 10—12). Всі вони належать до «розвиненого» варіанту IV-V пухлогорлого типу за класифікацією В.В. Рубана⁴⁵, або пізнього варіанту раннього типу за термінологією І.Б. Брашинського⁴⁶. Вінці в них у перетині наближаються до кола, горло має характерну припухлість, яка різко відділяється від верхньої частини тулуба посудини з відносно похилими плечима. Ніжки сформовані у вигляді кільцевого піддону, розширеного у нижній частині. Перехід від випуклої нижньої твірної до зовнішньої позначений гранню. Виймка у підодшві ніжки має грибоподібну форму. Глина світло-брунатного кольору з білими домішками вапняку та частинок слюди. На горла амфор з Коротича були нанесені бурим лаком знаки у вигляді хреста та вертикальної риски.

Подібні зразки хіоських амфор походять з ольвійської ями № 421 (1979 р.), будинку № 24 з Керкінітіди, патрейського складу № 2, ями № 4 з поселення Надлиманське III та інших пам'яток⁴⁷. За новітніми даними, всі вони датуються у межах 80—70-х років V ст. до н. е.⁴⁸ Від більш ранніх хіоських амфор кінця VI—початку V ст. до н. е. вони відрізняються відсутністю слідів нанесення фарби на вінця, ручки та тулуб.

У зруйнованому 1976 р. кургані біля с. Протопопівка була знайдена піфойдна фасоська амфора типу «ворота Силена, № 2, 16» (рис. 1, 8). Вона має коротке горло, похилі та широкі плечі, масивні короткі ручки, низьку «бутоноподібну» ніжку з невеликим заглибленням на підодшві. Глина червоно-брунатна з дрібним вапняком та слюдою. За своїми розмірами та морфологічними ознаками ця фасоська амфора дуже близька до посудин з афінського колодязя Q 12:3, де вони датуються першими двома десятиріччями V ст. до н. е.⁴⁸

Про надходження в тому столітті амфорної тари самоського виробництва до Лівобережного Лісостепу свідчать знахідки в курганах № 17, 20 біля с. Куп'єваха та № 2 біля с. Олефірщина ворскльської групи пам'яток (рис. 1, 9). Всі вони мають комірцеву форму вінця та циліндричне, дещо розширене доверху горло. Їх похилі плічка переходять в округлий конусоподібної форми тулуб з короткою і низькою ніжкою, яка має невеликий циліндричний стовбур з профільованою підодшвою. Глина світла, червоно-оранжевого кольору з домішками слюди, дрібного піску, вапнякових включень. У амфор з Куп'євахи нижче вінців на горлі прокреслені борозни.

За своїми морфологічними ознаками ці зразки керамічної тари схожі з амфорами так званого мілетсько-самоського кола, але найближчі аналогії відмічаються серед амфор тільки самоського виробництва, знайдених в колодязі Q 12:3 в Афінах. Датуються 500—480 рр. до н. е.⁴⁹

За визначенням С.Ю. Монахова, до «протофасоських» амфор першої половини V ст. до н. е. належить амфора в кургані № 1 біля с. Риги на Полтавщині⁵⁰. У неї коротке горло з масивним валикоподібним вінцем, похилі плечі та конусоподібна нижня частина тулубу. Аналогічні за формою зразки були знайдені 1939 р. у похованнях під баштою Мірмекія, біля хут. Суворово-Черкеський, в кургані № 9 біля с. Крилівці в Криму, у колодязі № 4 з Березані, ямі № 1 (1991 р.) з Патрея та в культурному шарі під час розкопок Тірітаки⁵¹.

Хіоські, фасоські та «протофасоські» амфори цього часу відомі за знахідками фрагментів керамічної тари багатьох місцевих городищ та селищ⁵². Тільки амфори з Лесбоса поки що не були знайдені в лісостепових курганах Дніпровського Лівобережжя та басейну Сіверського Дінця. Також звертає на себе увагу зникнення у першій половині V ст. до н. е. керамічної тари з Мілета та Клазомен, що характерно для пам'яток всього Північного Причорномор'я. Ця ознака пов'язується фахівцями з наслідками придушення іонійського повстання та зруйнування Мілета персами у 494 р. до н. е.⁵³

Незважаючи на велику кількість розкопаних курганів у Дніпровському Лівобережжі, поховання з амфорами другої половини V ст. до н. е. в них залишаються невідомими. Про надходження вина в керамічній тарі з Хіоса, Фасоса та Лесбоса в цей період ми маємо уявлення тільки за підсумками розкопок Більського, Люботинсь-

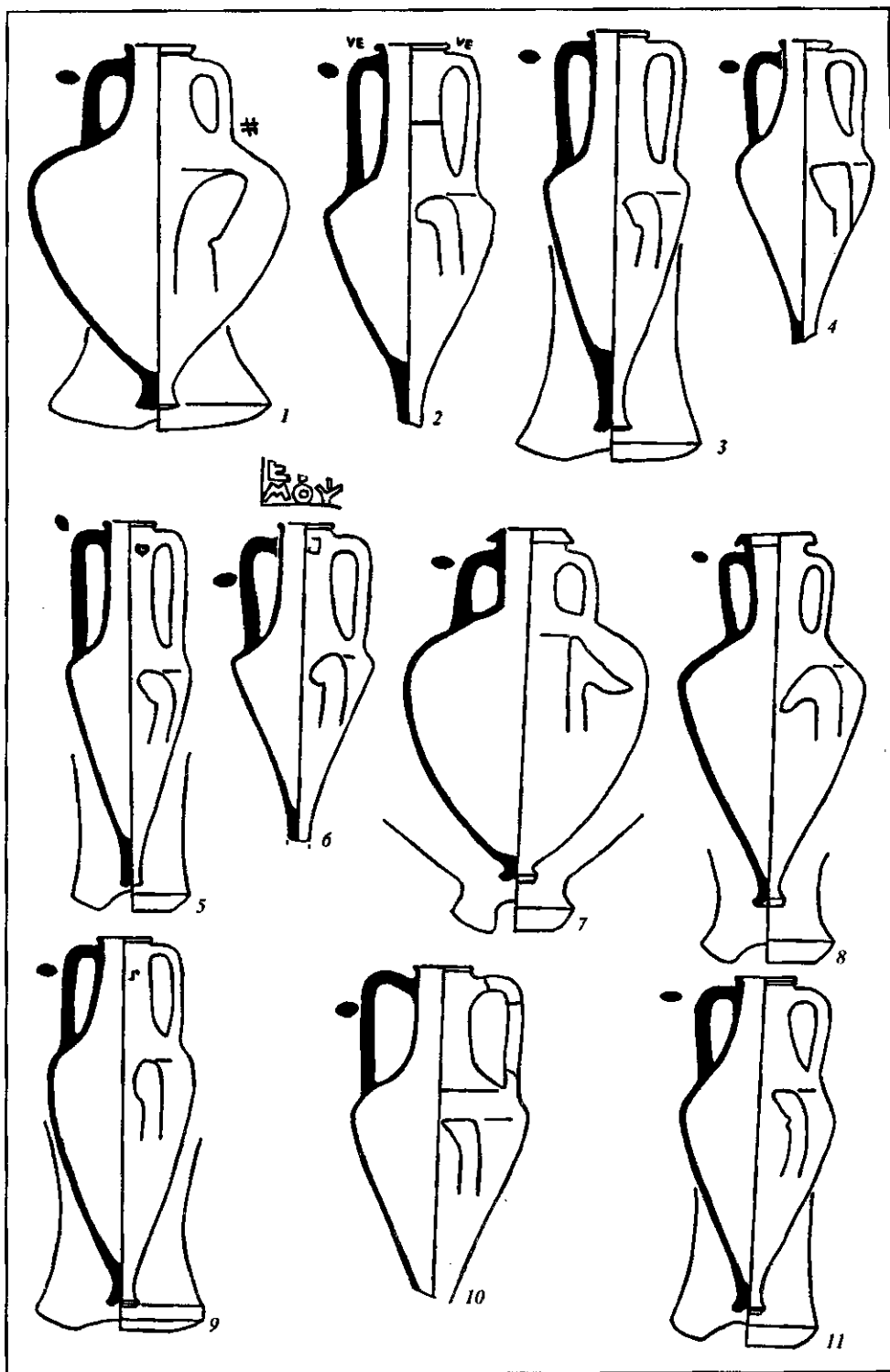

Рис. 2. Античні амфори IV ст. до н. е.: 1 — Мала Рогозянка — I, к. № 2; 2 — Старий Мерчик — III, к. № 6; 3 — Куп'єваха, к. № 1 (1980); 4 — Циркуни, к. № 1; 5 — Старий Мерчик — III, к. № 10; 6 — Старий Мерчик — IV, к. № 4; 7 — Старий Мерчик — IV, к. № 3; 8 — Пісочин, к. № 18; 9 — Старий Мерчик — III, к. № 12; 10 — Старий Мерчик — IV, к. № 5; 11 — Пісочин, к. № 8, п. № 1

кого, Коломацького, Кукулевського городищ та селища біля урочища Шовкове⁵⁴. Проте на всіх згаданих вище пам'ятках знахідок уламків амфор того часу надто мало у порівнянні з комплексами попереднього періоду. Цей спад торговельної активності характеризується не тільки скороченням списку виноробних центрів, а й кількістю знахідок. Наприклад, на Більському городищі з 1272 визначених уламків амфор датуються V ст. до н. е. тільки 102 екземпляри, що становить близько 10 % всієї колекції⁵⁵. Подібна картина спостерігається і на Люботинському городищі⁵⁶.

Про скорочення торговельних зв'язків між грецькими містами та скіфськими племенами у всьому Подніпров'ї в другій половині V ст. до н. е. писала свого часу Н.О. Онайко⁵⁷. Спроба пояснити причини цього явища ускладненням стосунків між скіфами та Ольвією⁵⁸ викликає справедливі заперечення у археологів-антикознавців⁵⁹. Скоріше за все головну причину скорочення греко-варварських торговельних зв'язків необхідно шукати в ускладненні внутрішньополітичного життя в самій Скіфії. Як переконливо довів А.Ю. Алексєєв, Скіфія V ст. до н. е., особливо його другої половини, характеризується частими міжусобицями⁶⁰. Тільки події того періоду могли вплинути на значне зменшення надходження античного імпорту до скіфів та їх північних сусідів.

Пожвавлення у греко-варварській торгівлі відбулося на початку IV ст. до н. е., тобто зразу після стабілізації внутрішньої обстановки. Насамперед про це свідчать знахідки амфорної тари багатьох центрів виробництва не тільки на поселеннях, а й в підкурганних похованнях.

У той період вперше з'являються амфори з так званою чаркоподібною ніжкою, походження яких пов'язують з виробництвом Менди⁶¹. Найраніший зразок мендійських амфор було знайдено в кургані № 2 групи I біля с. Мала Рогозянка на Харківщині (рис. 2, 1). Він являє собою широко розповсюджений варіант амфор, відомий за знахідками амфор перших двох десятиріч IV ст. до н. е. у херсонеському колодязі 1992 р., аджигольському кургані 1N, ніконійському складі 1960 р. та на місці корабельної аварії у Портічелло⁶².

Ще дві цілі амфори Менди походять з курганів № 6 біля с. Старий Мерчик та № 1 (1980) біля с. Куп'єваха на Харківщині. Перша з них має високе, майже циліндричне горло з перекресленою смугою в середній частині та відносно невеликий діаметр тулуба (рис. 2, 2). За першою знахідкою подібні амфори були віднесені до так званого мелітопольського типу⁶³. На обох ручках цієї посудини ретроградно було нанесено клеймо з великими літерами «ЛЕ». За класифікацією Й.Б. Брашинського, таке клеймо входить до складу найпізніших гераклейських клейм V групи, яка датується першою чвертю III ст. до н. е.⁶⁴ Ідентичне клеймо було зафіксоване на амфорі з Кам'янського городища і, за визначенням Б.М. Гракова, воно «майже напевно гераклейське», датується першою половиною III ст. до н. е.⁶⁵ Такої думки дотримувались Н.О. Онайко та Д.Б. Шелов⁶⁶. Проте типологічно ця амфора та клеймо з літерами «ЛЕ» знаходять повну аналогію з амфорами, що походять з кургану Жовтокама'янка другої половини IV ст. до н. е.⁶⁷ Подібні амфори та клейма С.Ю. Монахов переконливо відніс до продукції Менди і датував їх 30-ми роками IV ст. до н. е.⁶⁸ Приблизно тим часом датується і мендійська амфора з Куп'єваського могильника (рис. 2, 3), яка нагадує амфори з курганів Чортомлик та Огуз⁶⁹.

У курганах Лівобережної Лісостепової України нерідко трапляються амфори Гераклеї Понтійської. Цілі амфори I типу (за Й.Б. Брашинським) були знайдені в курганах № 6 біля с. Старе та № 1 групи IV біля хут. Настельного⁷⁰. На горлі останньої зафіксовано дворядкове фабрикантське клеймо з іменем Піроніда (ΠΥΡΟ | ΝΙΔΑ), добре відомого за знахідками з Єлизаветського могильника, Ольвійського складу 1947 р. і поселення «Шпиль» у Криму⁷¹. За спостереженням С.Ю. Монахова, їхня верхня хронологічна межа встановлюється не пізніше кінця 90-х років IV ст. до н. е., але більшість дослідників датує ці комплекси 380—370 рр. до н. е.⁷²

Гераклейська амфора II типу з кургану № 10 біля с. Старий Мерчик мала на горлі енгліфічне клеймо у вигляді листа плюща, всередині якого були розміщені скорочені літерні сполучення ΔΙ та ΕΙ (рис. 2, 5). Враховуючи аналогії з Тамані та Кам'янського городища, ця амфора може бути датована серединою — третьою чвертю IV ст. до н. е.⁷³

Великий інтерес викликає гераклейська амфора II типу з енгліфічним дворядковим клеймом у прямокутній рамці з фабрикантським іменем Етюма (ΕΤΥΜ | ΜΟΥ), яка була знайдена в кургані № 4 групи IV біля с. Старий Мерчик (рис. 2, 6). Подібні клейма вже добре відомі. Зафіксовані на амфорах з кургану Александрополь, Кам'янсь-

кого городища, поховання № 59 Миколаївського могильника, курганів № 4, 11 групи «П'ять братів», № 9 біля с. Піски, комплексу XII Біглицького могильника та Тіри⁷⁴. Свого часу М.І. Ростовцев та Й.Б. Брашинський датували амфору з Александрополя початком III ст. до н. е.⁷⁵, але вищенаведені аналогії дозволяють відносити амфору з подібними клеймами до другої половини останньої чверті IV ст. до н. е.⁷⁶. З урахуванням того, що у амфори зі Старого Мерчика ще в давнину була відбита ніжка, а місце зламу ретельно затерте, комплекс цього поховання необхідно датувати самими останніми роками IV ст. до н. е. або рубежем IV—III ст. до н. е.

До групи амфор гераклейського виробництва можна віднести знахідку з кургану № 15 біля с. Олєфірщина⁷⁷. Найближчі аналогії їй становлять амфори з Двогорбої Могили, місця корабельної аварії біля Донузлава, кургану № 9 (1906 р.), Єлизаветівського могильника та приміщення № 27 Керкінітіди, де вони датуються від рубежу V—IV ст. до н. е. до першого десятиріччя IV ст. до н. е.⁷⁸.

Серед керамічної тари з місцевих курганів добре відомі амфори типу Солоха I. Одна така ціла амфора була знайдена в кургані № 3 групи III біля с. Старий Мерчик (рис. 2, 7). Вона відрізняється широким округлим тулубом, невисоким прямим горлом з сильно виступаючим назовні вінцем та широкою низькою ніжкою. На її горлі червоною фарбою нанесено діпінті «ІГЛ». Подібні амфори походять з курганів № 2, 3 біля с. Старе та № 6 біля с. Іванівка⁷⁹. В літературі такі амфори дістали назву амфор «з грибоподібними вінцями». За найближчою аналогією з кургану Солоха старомерчицька та іванівська амфори датуються 80-ми роками IV ст. до н. е.⁸⁰. Питання про місце виробництва таких амфор поки що залишається до кінця не з'ясованим. На сучасному рівні знань встановлено, що амфори різноманітних форм, але з обов'язковим грибоподібним вінцем виготовлялися на Самосі, Родосі, Накосі, Паросі, у Великій Греції, Сицилії, на Кніді та Ікосі⁸¹.

Такого висновок підтверджується ознаками амфори з кургану № 18 Пісочинського могильника, яка нагадує тип Солоха I (рис. 2, 8), але відрізняється від нього меншим діаметром тулуба та більш стрункими пропорціями. За морфологічними ознаками ця амфора має аналогії серед керамічної тари з Кніду⁸². Знайдена у контексті з чорнолаковим канфаром другої половини IV ст. до н. е.

До амфор з о-ва Пепарет (тип Солоха II) належить знахідка в кургані № 12 групи III Старомерчицького могильника. Вона має конусоподібний тулуб, високе горло, довгу циліндричну ніжку з розширеною округлою підшовою з ямкою в її центрі (рис. 2, 9). Глина світло-брунатного кольору з рожевим відтінком та значною кількістю слюдянистих вкраплень. На її горлі червоною фарбою нанесено діпінті.

Подібні амфори часто трапляються в античних центрах Північного Причорномор'я, на Кам'янському та Знаменському городищах Степової Скіфії, Більському городищі на Ворсклі, а також серед матеріалів поховань вищої скіфської знаті — в курганах Солоха, Чортмлик та Товста Могила⁸³. Датуються першою половиною та третьою чвертю IV ст. до н. е.

Амфори фасоського виробництва знайдені в трьох курганах — біля с. Циркуни, Пісочин (№ 8, поховання № 1) та Старого Мерчика (№ 5, група IV). Циркунівська амфора (рис. 2, 4) належить до типу «конусоподібних» і за такою морфологічною ознакою, як звуження стінок у нижній частині тулуба, стоїть поряд з амфорами з Порфмія та Ніконія, які датуються першою третиною IV ст. до н. е.⁸⁴. Амфора з Пісочинського могильника репрезентує фасоські амфори біконічного типу (рис. 2, 11) і за знахідками поряд з нею чорнолакового канфару та золотих пластинок від тари датується третьою чвертю IV ст. до н. е. До більш пізніших часів належить амфора з Старого Мерчика. За своїми розмірами та морфологією вона входить до нового типу фасоської тари з конусоподібним тулубом, який приходить на зміну біконічному типу на межі третьої та останньої чверті IV ст. до н. е. (рис. 2, 10). Найближчі аналогії цьому екземпляру знаходяться серед амфор поселення Панське I, кургану № 4 (1908 р.) Єлизаветівського могильника та Зеленського кургану, які датуються кінцем IV — початком III ст. до н. е.⁸⁵.

Нарешті, уламки від двох херсонеських амфор були зафіксовані серед залишків тризни в кургані № 1 та в похованні № 1 кургану № 3 біля с. Старий Мерчик (група IV). Від першої з них залишилися фрагменти вінця з валикоподібним потовщенням і підрізкою, а від другої — уламок вінця у вигляді округлого зовнішнього валика з глибокою підрізкою. Колір глини у них відповідно світло-коричневий та червоно-коричневий. Серед штучних домішок помітні дрібні білі непрозорі вапнякові крихі-

тки та слюдяні блискітки. Морфологічні ознаки вінців вказують на датування цих амфор херсонеського виробництва кінцем IV — початком III ст. до н. е.⁸⁶

Аналіз амфорної тари з курганів IV ст. до н. е. свідчить про те, що в той період переважало постачання до лісостепових племен Дніпровського Лівобережжя товарів в амфорах з Менди, Гераклеї Понтійської, Фасосу, Херсонесу і дещо менше — з Пепарета та Кніду. Амфори родоського, сінопського, боспорського та коського виробництва поки що не були знайдені в поховальних пам'ятках, але відомі на місцевих городищах та селищах. Така особливість набору амфорної тари з лісостепових курганів пояснюється тим, що вино з останніх центрів виробництва було низького гатунку і споживалося представниками рядового населення в самому кінці IV — на початку III ст. до н. е., коли в різних регіонах Скіфії припиняється спорудження курганів.

Наведені матеріали дозволяють дійти таких висновків щодо поширення амфорної тари у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі та торговельно-обмінних зв'язків між місцевим населенням і античними центрами Північного Причорномор'я:

1. В архаїчному періоді (кінець VII — VI ст. до н. е.) завдяки посередницькій діяльності Ольвії, Березанського та Ягорлицького поселень до племен, які мешкали в Дніпровському Лівобережному Лісостепу, надходили товари в амфорах з Хіосу, Лесбосу, Клазомен, Мілета та інших іонійських центрів. Всі вони проникали до Лісостепу по Дніпру та його лівими притоками.

2. Значні зміни у постачанні вина до лісостепових племен відбулися у V ст. до н. е. На його початку зникає керамічна тара з Мілета та Клазомен і на перше місце виходять амфори Хіоса, Самоса, Фасоса та «протофасоського» типу. Ця особливість набору амфорної тари була притаманна для всього Північного Причорномор'я і справедливо пов'язується з наслідками придушення персами іонійського повстання та загибелі Мілета у 494 р. до н. е. Можливо, саме в той період почали функціонувати інші торговельні шляхи — сухопутний Муравський та по Сіверському Дінцю.

3. Друга половина V ст. до н. е. характеризується спадом економічних зв'язків між античними центрами та населенням Подніпров'я, включаючи його Лісостепове Лівобережжя. Тут поки що не знайдено жодного підкурганного поховання з амфорами того періоду. Таке явище було зумовлене загостренням міжусобиць у самій Скіфії.

4. Нове піднесення у греко-варварських торговельно-обмінних взаємовідносинах припадає на IV ст. до н. е. Протягом цього періоду до лісостепових племен Дніпро-Донецького міжріччя надходило вино в амфорах мендейського, гераклеїського, фасоського, пепаретського, кнідського, херсонеського виробництва та в тарі типу Солоха-I. Такий набір амфор свідчить про те, що основними постачальниками вина у той час були Ольвія, Боспор та Херсонес.

5. Всі економічні зв'язки між античними центрами Північного Причорномор'я та лісостеповими племенами раптово припинилися на початку III ст. до н. е. Рубежем IV—III ст. до н. е. датується невелика кількість амфор з Родосу, Синопи, Косу та Боспору. Відомі вони тільки за матеріалами розкопок поселень.

6. Матеріали з поховальних пам'яток не підтверджують висновок Б.А. Шрамка про те, що розквіт торгівлі з античними центрами припадає на VI—V ст. до н. е.⁸⁷ Найвищого рівня розвитку греко-варварські торгово-обмінні зв'язки досягли тільки у IV ст. до н. е.

¹ *Зеест И.Б.* Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — Вып. 83. — С. 5.

² *Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1-27. — С. 51; *Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1-4. — С. 55—56.

³ *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — Приложение II.

⁴ *Там же.* — С. 179.

⁵ *Радзиевская В.Е.* Курганы VI в. до н. э. у пос. Коломак на Харьковщине // СА. — 1985. — № 1. — С. 257—260.

⁶ *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н. э. — Саратов, 1999. — С. 35, табл. 2, 2.

⁷ *Зеест И. Б.* Указ. соч. — С. 70.

⁸ *Dumont P.* Amphores commerciales archaïques de la Grece de l'Est // PP. — 1982. — Fasc. CCIV — CCVII. — P. 194.

⁹ *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 35—37.

- ¹⁰ *Абрамов А.П.* Общие тенденции эволюции керамической тары Восточного Средиземноморья VII—I вв. до н. э. // *Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ.* — М., 1990. — С. 78.
- ¹¹ *Kossack G.* Von den Antagen des skytho-iranischen Tierstil // *Skythika.* — München, 1987. — S. 76—81.
- ¹² *Бандуровский А.В., Буинов Ю.В., Дегтярь А.К.* Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // *Люботинское городище.* — Харьков, 1998. — С. 166—167.
- ¹³ *Ильинская В. А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И.* Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // *Скифия и Кавказ.* — К., 1980. — С. 53, 55.
- ¹⁴ *Kossack G.* Указ. соч. — S. 76—81.
- ¹⁵ *Медведская И.Н.* Периодизация скифской архаики и Древний Восток // *РА.* — 1992. — № 3. — С. 100—104.
- ¹⁶ *Рубан В.В.* Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья // *СА.* — 1991. — № 2. — С. 191.
- ¹⁷ *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 47.
- ¹⁸ *Бокий Н.М., Ольховский В.С.* Раннескифский курган на днепровском Правобережье // *РА.* — 1994. — № 2. — С. 157.
- ¹⁹ Про посульські кургани див.: *Онайко Н.А.* Античний импорт... в VII—V веках до н. э. — Табл. IV, 8, XXV, 83. Курган біля с. Тетюшине розкопав автор статті у 2000 р., а біля с. Куп'єваха — С.І. Берестнев у 1993 р. Матеріали зберігаються у Валківському та Богодухівському краєзнавчих музеях.
- ²⁰ *Абрамов А.П.* Классификация и периодизация амфор второй половины VI — первой половины V в. до н. э. // *РА.* — 1993. — № 4. — С. 84, 89. — Рис. 6.
- ²¹ *Бокий Н.М., Ольховский В.С.* Указ. соч. — С. 155. — Рис. 3,1.
- ²² *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 52, 54. — Табл. 6, 1—6.
- ²³ *Там же.* — Табл. 3,2.
- ²⁴ *Ильинская В.А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968. — С. 74.
- ²⁵ *Онайко Н.А.* Античный импорт... в VII—V веках до н. э. — С. 59.
- ²⁶ *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 54.
- ²⁷ *Зеест И.Б.* Указ. соч. — С. 80. — Табл. V—VI, 15.
- ²⁸ *Лейтунская Н.А.* Керамическая тара из Ольвии. — К., 1981. — С. 23, 24; *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 49; *Рубан В.В.* Указ. соч. — С. 182.
- ²⁹ *Ханенко Б.Н., Ханенко В.И.* Древности Приднепровья. — К., 1900. — Вып. III. — Табл. LIV, 840.
- ³⁰ *Лейтунская Н.А.* Указ. соч. — С. 27; *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 42.
- ³¹ *Абрамов А.П.* Новые данные о торговых связях Боспора в VI—V вв. до н. э. // *Очерки археологии и истории Боспора.* — М., 1992. — Рис. 3; А-1.
- ³² *Лейтунская Н.А.* Указ. соч. — С. 53.
- ³³ *Бокий Н.М., Ольховский В.С.* Указ. соч. — С. 157.
- ³⁴ *Ильинская В.А.* Указ. соч. — С. 78.
- ³⁵ *Онайко Н.А.* Античный импорт... в VII—V веках до н. э. — С. 65, 109.
- ³⁶ *Брашинский И.Б.* Методы исследования античной торговли. — Л., 1984. — С. 131. — Табл. VI, 2; XXVI, 2а; *Лейтунская Н.А.* Указ. соч. — С. 53, 68.
- ³⁷ *Бокий Н.М., Ольховский В.С.* Указ. соч. — С. 151—161.
- ³⁸ *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 42.
- ³⁹ *Онайко Н.А.* Античный импорт... в VII—V веках до н. э. — С. 20, 58, каталог, № 43.
- ⁴⁰ Розкопки С.І. Берестнева у 1993 р. Матеріали зберігаються в Богодухівському краєзнавчому музеї.
- ⁴¹ *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 42—43, 54.
- ⁴² *Онайко Н.А.* Античный импорт... в VII—V веках до н. э. — Табл. IV, 5.
- ⁴³ *Зеест И.Б.* Указ. соч. — С. 51—52; *Шрамко Б.А.* Бельское городище... — С. 179, приложение II.
- ⁴⁴ *Лейтунская Н.А.* Указ. соч. — С. 68.
- ⁴⁵ *Рубан В.В.* О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор) // *Материалы по хронологии археологических памятников Украины.* — К., 1982. — С. 107.
- ⁴⁶ *Брашинский И.Б.* Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980. — С. 15, 16; *Зеест И.Б.* Указ. соч. — Табл. III. — Рис. 11, а, б, е.
- ⁴⁷ *Абрамов А.П., Масленников А.А.* Амфоры из раскопок на мысе Зюк // *СА.* — 1991. — № 3. — Табл. 2, 1—15; *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — Табл. 22, 2; 23, 1; 24, 1—6; 26, 1—2.
- ⁴⁸ *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 63.
- ⁴⁹ *Брашинский И.Б.* Методы исследования... — Табл. III; *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 45—46; табл. 10, 412.

- ⁵⁰ *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — Табл. 31, 3.
- ⁵¹ *Гайдукевич В.Ф.* Раскопки Тиритак в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 85. — Рис. 104, 3; *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — Табл. 16, 1—2; 18, 1—3; 31, 1.
- ⁵² *Зеест И.Б.* Указ. соч. — С. 51—52; *Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — С. 22—23; *Шрамко Б.А.* Бельское городище... — С. 179; *Шрамко Б.А.* Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—128.
- ⁵³ *Абрамов А.П., Масленников А.А.* Указ. соч. — С. 239; *Монахов С.Ю.* Указ. соч. — С. 114.
- ⁵⁴ *Зеест И.Б.* Указ. соч. — С. 51; *Либеров П.Д.* Памятники скифского времени бассейна Северного Донца // МИА. — 1962. — № 113. — С. 47; *Радзиевская В.Е.* Основные итоги раскопок Коломакского городища // История и археология Слободской Украины. — Харьков, 1992. — С. 178; *Шрамко Б.А.* Бельское городище... — С. 179; *Шрамко Б.А.* Люботинское городище... — С. 9—128.
- ⁵⁵ *Шрамко Б.А.* Бельское городище... — Приложение II.
- ⁵⁶ *Шрамко Б.А.* Люботинское городище... — С. 121. — Табл. 3.
- ⁵⁷ *Онайко Н.А.* Античный импорт... в VII—V вв. до н. э. — С. 52. — Рис. 8.
- ⁵⁸ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989. — С. 90—109; *Марченко К.К.* Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 142—143.
- ⁵⁹ *Крижицкий С.Д., Зубар В.М., Русяева А.О.* Античні держави Північного Причорномор'я. — К., 1998. — Т. 2. — С. 97—100; *Крижицкий С.Д., Отрепко В.М.* К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 14—15.
- ⁶⁰ *Алексеев А.Ю.* Скифская хроника. — СПб., 1992. — С. 120.
- ⁶¹ *Брашинский И.Б.* Амфоры Менды (о локализации группы амфор с «рюмкообразными» ножками) // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 67—74.
- ⁶² *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры... — С. 167.
- ⁶³ *Зеест И.Б.* Указ. соч. — С. 89. — Табл. X—XI.
- ⁶⁴ *Брашинский И.Б.* Методы исследования... — С. 20.
- ⁶⁵ *Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36. — С. 93, № 57.
- ⁶⁶ *Онайко Н.А.* Античный импорт в Поднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ. — 1970. — Вып. Д1-27. — С. 95, № 203.
- ⁶⁷ *Мозолевский Б.Н.* Скифский царский курган Желтокаменка // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 203. — Рис. 11, 30, 32—34.
- ⁶⁸ *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры... — С. 397.
- ⁶⁹ *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры... — С. 407. — Табл. 181; *Полин С.В.* Амфоры кургана Чертомлык // *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык. — К., 1991. — Рис. 9, 2—3, 10, 2.
- ⁷⁰ *Багалея Д.И.* Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 г. // Тр. XIII АС. — Т. 1. — М., 1907. — С. 376; *Ильинская В.А.* Скифские курганы около г. Борисполя // СА. — 1966. — № 3. — С. 154—165; *Фиалко Е.Е.* Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К., 1994. — С. 37. — Рис. 14, 1.
- ⁷¹ *Брашинский И.Б.* Керамические клейма Гераклеи Понтийской // НЭ. — 1965. — Т. V. — С. 22; *Брашинский И.Б.* Методы исследования... — С. 184; *Книпович Т.Н.* Ольвийская экспедиция // КСИИМК. — 1949. — Т. XXVII. — С. 26; *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры... — С. 208.
- ⁷² *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры... — С. 197, 208.
- ⁷³ *Брашинский И.Б.* Методы исследования... — С. 191. — Табл. 7, № 188; *Плешивенко А.Г.* Торговые связи Каменского городища (по амфорным клеймам) // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1992. — Т. III. — С. 166. — Табл. 2, 8.
- ⁷⁴ *Брашинский И.Б.* Керамические клейма... — С. 27; *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999. — С. 48, 408; *Граков Б.А.* Указ. соч. — С. 88, № 10; *Мелюкова А.И.* Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. — М., 1975. — С. 154—155; *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры... — С. 428—429, 431, 438; *Онайко Н.А.* Античный импорт... в IV—II вв. до н. э. — Каталог, № 193.
- ⁷⁵ *Брашинский И.Б.* Керамические клейма... — С. 26; *Ростовцев М.И.* Александропольская эллинистическая амфора // Памятники Музея изящных искусств. — М., 1912. — С. 149.
- ⁷⁶ *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры... — С. 438; *Онайко Н.А.* Античный импорт... в IV—II вв. до н. э. — Каталог, № 193, 358, 412, 432.
- ⁷⁷ *Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.* Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — Москва; Полтава, 1993. — С. 39. — Рис. 14, 17.
- ⁷⁸ *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры... — Табл. 55, 2; 56, 2; 57, 7; 69, 1.
- ⁷⁹ *Онайко Н.А.* Античный импорт... в IV—II вв. до н. э. — Каталог, № 570—571.
- ⁸⁰ *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры... — С. 243.

⁸¹ Там же. — С. 242.

⁸² Монахов С.Ю. Греческие амфоры... — С. 218, 219, 241—243, 247, 252.

⁸³ Каряка О.В. Амфори Кам'янського городища // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 114; Манцевич А.П. Курган Солоха, — Л., 1987. — С. 50—55; Манцевич А.П. Керамічна тара з кургану Солоха // Археологія. — 1975. — № 17. — С. 72—88; Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — С. 23—25; Онайко Н.А. Античний импорт... в IV—II вв. до н. э. — С. 12, 56; Полин С.В. Указ. соч. — С. 372.

⁸⁴ Монахов С.Ю. Греческие амфоры. — Табл. 124, 2; 125, 4.

⁸⁵ Там же. — С. 530. — Табл. 206, 1; 220, 6.

⁸⁶ Бандуровский А. В., Буйнов Ю.В. Раскопки курганов в Валковском районе на Харьковщине // АБУ 1999—2000 рр. — К., 2000 (в печати).

⁸⁷ Шрамко Б.А. Бельское городище... — С. 126; Шрамко Б.А. Люботинское городище... — С. 122.

Одержано 14.05.2001

А.В. Бандуровский

АНТИЧНЫЕ АМФОРЫ ИЗ КУРГАНОВ СКИФСКОГО ПЕРИОДА ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПНОЙ УКРАИНЫ

Статья посвящена обобщающей характеристике амфорной тары, обнаруженной в курганах Днепровского Лесостепного Левобережья (бассейна Северского Донца). Опираясь на узкую хронологию этих находок, автор пришел к выводу о том, что в конце VII—V вв. до н. э. товары в амфорах поступали к местным племенам только из Ионии, а в конце IV в. до н. э. — преимущественно из Эгеиды и Причерноморья. Основными поставщиками этой продукции в период архаики были Ольвия и Борисфен, а в V—IV вв. до н. э. прослеживаются связи с Ольвией, Пантикапеем и Херсонесом. Расцвет греко-варварских торгово-обменных связей приходится на IV в. до н. э.

A. V. Bandurovsky

ANCIENT AMPHORAS FROM BARROWS OF THE SCYTHIAN PERIOD IN THE FOREST-STEPPE REGION OF THE LEFT-BANK UKRAINE

The paper is devoted to the generalizing characteristic of the amphora tare that was found in barrows of the basin of the Seversky Donets river. Based on the narrow chronology of these finds, the author infers that the goods in amphoras were brought to the local tribes only from Ionia at the end of the VII—V centuries BC. At the end of the IV century BC, these goods were delivered from the Aegean and northern Black Sea regions. The main suppliers of this production during the Ancient period were Olbia and Borysthene, and the ties with Olbia, Pantikapaion, and Chersonese can be traced in the V—IV centuries BC. The prime of the Greek-Barbarian trade-exchange ties fell on the IV century BC.

ЧЕРВОНОФІГУРНІ КРАТЕРИ ІЗ СКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

В статті розглядається серія червонофігурних дзвоноподібних кратерів аттичного виробництва із скіфських пам'яток IV ст. до н. е. Робиться спроба пояснити їх наявність в похованнях як атрибуту скіфського номарха.

Серед різноманітного та численного інвентаря в скіфських пам'ятках виділяються рідкісні речі античного виробництва. До таких відносять і аттичні червонофігурні кратери. Ці знахідки складають невелику групу, яка налічує лише 11 екземплярів. П'ять з них походять із степових пам'яток, шість — з території Лісостепу.

Майже всі посудини були розбиті ще в давнину, але п'ять з них вдалось згодом відреставрувати, решта репрезентована окремими уламками. За формою вази однотипні й належать до так званих дзвоноподібних кратерів — одного з досить поширених у V—IV ст. до н. е. різновидів цієї категорії посуду для змішування вина з водою, які також часто називали оксібафами¹. За розмірами вони розподіляються на дві нерівні частини: більшу з них складають великі посудини 36—39 см заввишки, меншу — так звані кратериски — мініатюрні копії кратерів висотою 12—16 см. Слід зазначити різноманітність сюжетів розпису, яким прикрашені ці вази. Сюжетна близькість простежується хіба що на двох кратерисках з лісостепових пам'яток (к. 1 у с. Гришенці, к. 93 у с. Бобриця). Тому кожна з посудин потребує окремого розгляду.

Один з найкращих кратерів за збереженістю та розписом знайдено в Центральній могилі Бердянського кургану². Висота його 36 см, діаметр вінця — 36,5 см, тулуба — 27,5 см, основи — 17,5 см (рис. 1). Кратер має широкий тулуб, який плавно звужується до ніжки, невеликий відігнутий край, прикрашений хвилеподібним орнаментом. На горловині під вінцем розташована широка смужка у вигляді вінця з листя маслини. Ніжка порівняно висока, з широкою профільованою основою, її верхня частина біля тулуба підкреслена рельєфним виступом, розписаним вертикальними тонкими паличками. Дві горизонтальні, трохи підняті вгору П-подібні ручки облямовані біля основи смужками з ов. Під ручками — по дві багатопелюсткові віялоподібні пальметки, що з'єднані завитками та бутонами. Між ними розташовані дві різні за сюжетом багатофігурні композиції. Знизу вони обмежені смугою меандра, що перемешується квадратами з косими хрестами і крапками.

На лицьовому боці кратера зображена діонісійська сцена. В центрі композиції в складному ракурсі представлена фігура менади з тамбурином в руках. У шаленому танку вона ніби злітає над двома невисокими, різної форми вівтарями. Білий хітон вирізняє її фігуру серед інших, залишених у кольорі глини. З правого боку менаду тягне за собою молодий сатир з тірсом в лівій руці. Він зовсім оголений, з козячими вухами і короткою зачіскою. Його фігуру подано в фас, голову в профіль, ліву ногу зігнуто в коліні, праву відведено далеко назад, так що складається враження, нібито він намагається повести менаду за собою. Однак вона обличчям повернулася до сатира з лівого боку, який в ще більш нестримному русі гамує її порив бігти вперед. У порівнянні з першим він сильніший і старший за віком, а на спину його накинута шкіра плямистого оленя (?), скріплена на грудях. Його правниця з тірсом піднята високо над головою, а лівою рукою він пригортає менаду. Широко відставлене вперед коліно лівої ноги впирається в фігуру менади. З двох боків за цією сценою спостерігають дві інші менади з тірсами. Та, що зліва, тримає ще й тамбурин. Їхні пози більш врівноважені, але митець зумів так зобразити фігури, що здається, нібито вони щойно зупинились, щоб подивитись на сцену боротьби між двома сатирами і менадою — широкі рясні подоли їх довгих хітонів ще роздимаються від руху.

Деталі фігур та одягу передані тонкими, іноді дещо недбалими лініями чорного чи коричневого лаку. Контури малюнків та їх подробиці продрапані по глині.

Всю центральну фігуру композиції покрито білою фарбою, тоді як риси обличчя, намисто на шиї, кучері, зборки та оздоблення одягу зроблені тонкими лініями золотистого лаку. Білою фарбою вимальовані намиста у крайніх менад, вінок на голові центральної фігури та прикраси у вигляді крапок на тамбуринах. Передана сцена пов'язана із святом на честь покровителя виноградарства та виноробства бога Діоніса. Тірс і тамбурин — це атрибути Діоніса, а менади та сатири — міфологічні персонажі його почту³.

На протилежному боці зображені в профіль три фігури палестритів у гіматіях. Крайній ліворуч розміщений немов на другому плані, він тримає в правиці стригіль; середній простягає руку до юнака, що стоїть праворуч. Контури фігур намічені смужкою лаку. Риси обличчя та деталі одягу передані тонкими штрихами темного лаку. Малюнок на цьому боці вази не відрізняється ретельністю, самі фігури досить статичні, та й виконані дуже недбало. Наведена сцена майже зовсім позбавлена дії. Подібні зображення двох-трьох фігур відпочиваючих палестритів, що спокійно стоять, досить поширені на червонофігурних посудинах розкішного та побіжного стилів. Вони приходять на зміну сцен атлетичних змагань, що були характерні для кераміки більш раннього часу — V ст. до н. е.⁴

Кратери подібного різновиду добре відомі в аттичній червонофігурній кераміці V—IV ст. до н. е. та південно-італійській IV ст. до н. е.⁵ Уламки аналогічних за формою та розписом посудин з Херсонесу віднесені до початку IV ст. до н. е.⁶ Близькі за формою екземпляри, що були знайдені на Афіській Агорі, датуються останньою третьою IV ст. до н. е.⁷ Композиційно досить близьким бердянському є кратер, що зберігається в Музеї Ніколсона в Сідней⁸ (рис. 2, 1). Близькі зображення діонісійських сцен з одного боку та трьох фігур палестритів з другого прикрашають два аттичні кратери, один з яких знаходиться в Національному музеї в Сарасво⁹, другий — в Державному музеї в Альтенбурзі¹⁰. Вони датуються відповідно 400—390 рр. до н. е. та 390 р. до н. е. О.В. Тугушева звернула нашу увагу на дзвоноподібний кратер із зібрання The Walter Art Gallery¹¹, який Бізлі визначив як роботу майстра Уолтер-Дрезден (The Walter-Dresden Painter) та продатував 390—380 рр. до н. е.¹² Цей кратер є найближчим до бердянського екземпляра. Схожість сюжетів розпису обох сторін цих ваз, техніки розпису, особливих деталей орнаменту дозволяє вважати бердянський кратер роботою того ж майстра Уолтер-Дрезден. Враховуючи форму посудини, прийоми розпису (продряпування контуру малюнка, використання пензлика, застосування розбавленого лаку, деякий схематизм у зображенні фігур менад, особливо центральної), а також наведені аналогії, кратер із Бердянського кургану вчені датують 390—380 рр. до н. е.

Найближчим до бердянського в нашій добірці за формою, характером декору, манерою розпису (особливо на протилежному боці) є фрагментований кратер із Західної могили кургану Ташенак, який було розкопано в 1989 р. біля м. Мелітополя¹³. Більша його частина втрачена (рис. 3). Під вінцями він прикрашений вінком з листя

Рис. 1. Кратер з Бердянського кургану; а — лицьовий бік; б — протилежний бік

Рис. 2. Червонофігурні кратери: 1 — з Музею Ніколсона в Сідней; 2 — «київського майстра»

маслин, знизу композицію охоплює смужка меандру, яку переривають квадрати з шашковим орнаментом; під ручками, основи яких оточені овами, — великі віялоподібні пальметки. Головна композиція повністю не відновлюється. Частково збереглися чотири фігури. В центрі композиції зображено фігуру чоловіка, що сидить в довгорукавному нарядному одязі з палицею (чи тірсом) в лівій руці. З обох боків від неї розташовані жіночі фігури в безрукавних хітонах з напусками, горловини та подоли яких прикрашені поперечними смужками та крапками. Та, що зліва, стоїть обличчям до центральної фігури, поклавши праву руку на її плече. Голову жінки прикрашає вінок з листя. Цю фігуру передано майстром так, начебто саме в цю мить вона почала рухатися до сатира (?) — права нога її зігнута в коліні, корпус вже розвернуто ліворуч, тоді як обличчя і правиця звернені ще до центрального персонажа. Біля ніг цих фігур — дзеркало. З правого боку намальовано оголеного сатира (?) в профіль, із зігнутою в коліні лівою ногою. Збереглася лише нижня частина його торсу. Інша жіноча фігура зображена в русі — права нога зігнута в коліні, ліва відставлена назад, роздимається широкий поділ довгого хітону. Здається, що вона повернута праворуч, вірогідно, до п'ятого персонажа, зображення якого втрачене. На жаль, збереглася лише нижня частина жіночої постаті. Позиція останньої фігури, оголений чоловічий торс дають змогу припустити, що це — зображення менад та сатира. Проте верхня частина розпису втрачена, можливо, саме через це немає притаманних цим персонажам речей — тірсів, тамбуринів, сопілки та інших. Деякого сумніву щодо трактування цієї сцени додає й центральна фігура. Зважаючи на явно східний одяг цього персонажу, О.В. Тугушева вбачає в ньому Паріса. Останній досить часто трапляється у вазопису IV ст. до н. е. Розпис на таценацькому кратері виконано більш професійно і охайно,

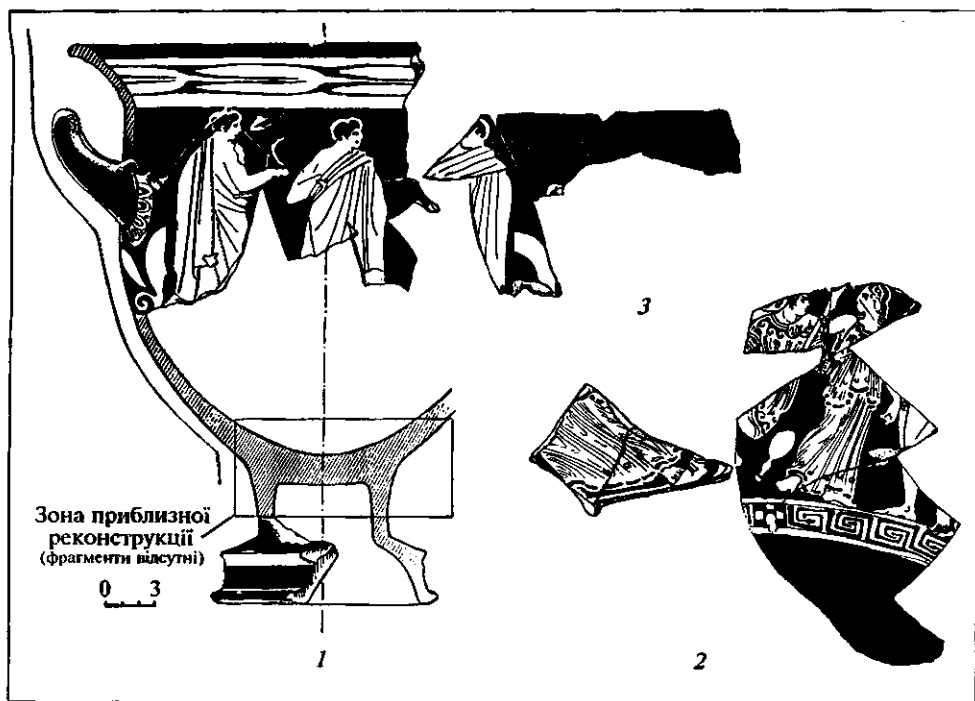

Рис. 3. Фрагментований кратер з кургану Ташенак. Реконструкція (1) та уламки лицьового (2) та протилежного (3) боків

з детальною промальовкою фігур, пишним декором їхнього вбрання, використанням білої та золотой фарб.

На протилежному боці зображені три фігури палестритів у гіматіях. Крайній ліворуч юнак тримає стригіль; розташований в центрі притримує правицею гіматій, обличчям до нього спокійно стоїть ще один юнак. Фігури виписані досить ретельно.

Найближчим до цієї вази за сюжетом (хоча розпис протилежного боку виконаний більш недбало) є кратер, що зберігається в Історичному музеї в Новій Загорі (Болгарія), який віднесено до першої чверті IV ст. до н. е.¹⁴ Тим же часом датується й кратер з Відня¹⁵. Зображена на ньому фігура, що сидить у нарядному одязі, досить близька до центральної фігури на ташенацькому кратері — схожі пози, візерунки на одязі, лише голову повернуто в інший бік. Визначено цього персонажа як Геракла завдяки палиці, на яку він спирається. Проте фігури по обидва боки від Геракла відрізняються від зображених на нашому кратері. Н.А. Сидорова відзначила своєрідне трактування деяких деталей розпису, а саме одягу жіночих фігур (оригінальне зображення гіпокампу на грудях та ін.), що нагадує розписи ваз групи майстра Мелеагра, наприклад, кратер з Вюрцбурга¹⁶. Таким чином, за Н.А. Сидоровою, ташенацький кратер згодом належать до кола робіт майстра Мелеагра та датується першою чвертю IV ст. до н. е.

Серед керамічних решток Кам'янського городища, що на Дніпрі, виявлені уламки ручки та стінок червонофігурного дзвоноподібного кратера, прикрашені недбалючим розписом із смужки меандру, який перемежався квадратами з шашковим орнаментом. Якість лаку, як і характер розпису, дає підстави віднести знахідку до рубежу V—IV ст. до н. е.¹⁷

Уламки аналогічного кратера знаходились в одній з ям на Знам'янському городищі. Його поверхню було вкрито чудовим чорним лаком з маслиновим відтінком із частково відшліфованими фрагментами орнаменту у вигляді смужки меандру в нижній частині тулуба та ов біля основи ручки. За формою, якістю лаку та характером розпису посудину слід віднести до першої половини IV ст. до н. е.¹⁸

Мініатюрний кратер (висота 16 см) походить з кургану 6 біля с. Білозірка¹⁹. Г.Л. Скадовський нарік його «изящной терракотовой урны греческой работы», не зовсім вірно роз'яснивши його розпис. На лицьовому боці посудини зображені дівчина та Ерот. Одягнена в підперезаний пеплос, вона біжить праворуч, обличчя та підня-

та правиця повернуті до Ерота. Персонажі передані досить схематично — силуетно, без моделювання мускулатури. Тіла обох фігур та орнамент вкриті накладною білою фарбою. На протилежному боці представлені два палестрита в гіматіях, що стоять обличчям один до одного. Зображувальний фриз зверху обмежено гілкою маслини, знизу — гребенем хвиль. Техніка розпису та трактування деталей дали змогу датувати цю посудину другою половиною IV ст. до н. е.²⁰

Три вази з лісостепових пам'яток повністю відновлені, ще три збереглися частково.

Уламки трьох посудин з червонофігурним розписом виявлені в кургані № 511 біля с. Капітанівка²¹. Збереглися зображення верхніх частин двох чоловічих (?) фігур, що повернуті ліворуч, та нижня частина жіночої фігури, повернутої праворуч, з тамбурином в опущеній руці. Обидві чоловічі постаті загорнуті в гіматії, на їх головах — вінки з лавру. Правиця центральної фігури піднята догори, інший бородатий чоловік тримає посох. Сцена досить статична — фігури вільно розміщені в просторі, одяг та волосся рівно спадають. Деталі малюнка ретельно пророблені. Можливо, майстер зобразив одну з чисельних міфологічних сцен. Вази з подібним розписом датуються серединою — третьою чвертю V ст. до н. е.²²

В колекції Київського музею західного й східного мистецтва зберігається кратер «Київського майстра» (рис. 2, 1), знайдений 1845 р. у частково зруйнованому кургані між селами Пищальники та Лазурці²³. Умовну назву посудини дав Д. Бізлі, який вважав, що вазописець був під впливом майстра Кадмоса та близький до майстра Кекропса²⁴. Лицьовий бік вази прикрашає багатофігурна сцена бойового танку пірехі, який виконувався у Спарті як вправа для військової підготовки²⁵. В центрі композиції — молода танцівниця в шоломі, легкій курточці та пов'язці на стегнах з прикріпленим до неї фалосом; в руках її ратище та щит. Праворуч зображено суддю, що тримає над виконавицею підняту руку, ліворуч — флейтистка. Завершують композицію фігури двох юнаків, які сидять по обох боках, спираючись на палиці. Малюнок закомпоновано дуже ретельно, з детальною проробкою кожної фігури — рис обличчя, мускулатури тіла, прикрас одягу.

Протилежний бік прикрашає вакхічна сцена. Ліворуч зображена менада з тірсом у піднятій правиці й ритонном в лівій руці. В центрі — сатир з бурдюком для вина в правиці та соплікою (?) в другій руці. За ним на камені сидить ще один сатир, що спирається на палицю. Орнаментальний фриз обмежений зверху гілкою маслини, знизу — смужкою меандра, що перемежається квадратами з шашковим орнаментом. Біля ручок — стрічки ов. Обидві сцени дуже динамічні, хоча остання виконана дещо недбало. Судячи з сюжету та манери розпису, кратер належить до перехідного періоду в червонофігурній техніці аттичного вазопису — від розкішного до вільного стилю — і датується кінцем V — початком IV ст. до н. е.²⁶

Великий уламок кратера було знайдено В.В. Хвойкою в кургані № 1 біля с. Пастирське²⁷. Його прикрашала сцена з міфу про викрадення Європи (рис. 4, 5), яка дуже рідко трапляється в грецькому вазописі. В міфі йдеться про те, як могутній Зевс, закоханий в красуню Європу — доньку фінікійського царя Агенора, вирішив її вкрати. Коли юна Європа зі своїми подругами гуляла на березі, з'явився Зевс в образі чудового білосніжного бика з золотими рогами. Спокійно підійшовши до діви, він почав лащитися й ліг біля її ніг, нібито вмовляючи сісти верхи. Коли ж Європа сіла на широку спину бика, він схопився на ноги та швидко помчав до моря. Європа кликала на допомогу, але бик летів, наче вітер, він кинувся в воду та поплив морем до острова Крит. Сам бог Посейдон допомагав своєму братові Зевсу, приборкуючи хвилі та рівняючи шлях по морю. Європа стала жінкою Зевса й народила йому трьох синів.

Отже, майстер зобразив на кратері саме ту мить, коли білий бик із Європою на спині забігає в море. Багатопланова композиція насичена персонажами, які передані в стрімкому русі, про що свідчать розмаяний одяг та жести фігур. Малюнок доповнюють деталі пейзажу, риби, що плещуться біля ніг бика. Вірогідно, вазописець намагався показати сцену в якомусь реальному просторі. Безсумнівно, що малюнок, який було зроблено під впливом вазописців розкішного стилю, відрізняється певною недбалістю, схематизмом, що характерні для майстрів побіжного стилю. Найбільш вірогідна дата цієї посудини — перша половина IV ст. до н. е.²⁸

В Державному історичному музеї України зберігається невеличкий червонофігурний кратериск (рис. 6, 1), знайдений в кургані № 1 біля с. Грищенці²⁹. Орнамент-

Рис. 4. Уламок кратера з Галущинського кургану

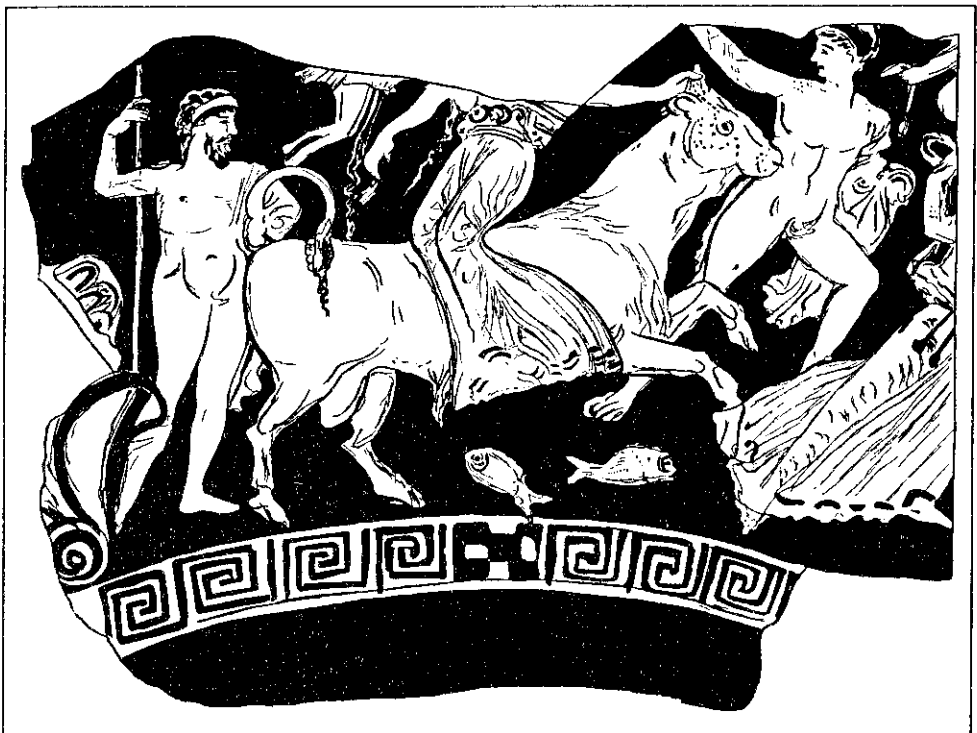

Рис. 5. Акварельний малюнок фрагменту Галущинського кратеру з фотоархіву матеріалів В.В. Хвойка

тальний фриз обмежено двома стрічками ов — одна розміщена під вінцями, друга — в нижній частині тулуба. На лицьовому боці зображена сцена переслідування дівчини Еротом. Дівчина тікає праворуч, повернувши голову назад — до Ерота, правиця її простягнута вперед, в лівій руці вона тримає птаха. Обидві руки Ерота тягнуться до дівчини. На протилежному боці вази зображена фігура ефеба в гіматії, звернута праворуч. Малюнок виконано дуже недбало, без будь-якої деталізації, фігури передані досить статично. В цілому зображення відзначаються дуже низьким художнім рівнем. Судячи з манери розпису, посудина належить до пізнього побіжного стилю в аттичному вазопису. Датується вона другою половиною IV ст. до н. е.³⁰

Уламок ще одного червонофігурного кратериску зафіксовано серед знахідок на поселенні біля того ж с. Грищенці³¹. Зображувальний фриз не зберігся, але з урахуванням якості вже розбавленого лаку дата цієї посудини визначається рубежем IV—III ст. до н. е.

Зразком ваз пізнього побіжного стилю в червонофігурній кераміці є кратериск з кургану № 93 біля с. Бобриця³². Сюжет його розпису аналогічний грищенському екземплярові. Вони різняться лише в деталях. На лицьовому боці його — жіноча фігура (можливо, менада), що біжить праворуч та оглядається на переслідуючого її Ерота, в правиці вона тримає тірс. На протилежному боці — фігура повернутого праворуч ефеба в гіматії. Під вінцями і під малюнками посудину прикрашено смужками ов. У наведеному випадку сцена більш динамічна, ніж на попередній посудині, але розпис і тут досить недбалий та схематичний. За стилістикою йому близькі два кратери з поховання № 107 (1906 р.) Ольвійського некрополя, що датуються другою половиною IV ст. до н. е.³³. Кратериск з Бобрицького кургану теж датується не раніше другої половини IV ст. до н. е.³⁴

Майже у всіх розглянутих випадках червонофігурні кратери є старшими від пов'язаних з ними комплексів інвентаря і датуються не пізніше першої половини IV ст. до н. е. Так, комплекс Західної могили кургану Ташенак датується кінцем IV ст. до н. е., керамічний комплекс Бердянського кургану — кінцем першої чверті IV ст. до н. е., уламки кратера зі Знам'янського городища знайдені в шарі IV—III ст. до н. е.

Поряд з великими посудинами маленькі дзвоноподібні кратериски — досить звичайні для Аттики, Південної Італії та Коринфа. В нашій добірці цей тип кераміки репрезентовано чотирма екземплярами, що датуються у межах другої половини IV ст. до н. е. На них зображені переважно фігури атлетів, жіночі голівки, сцени театралізованих свят. Цікаво, що сюжет розпису на перелічених вище кратерисках тотожний. Можливо, це є свідченням походження їх з однієї оптової партії. Розміри посудин та тематика малюнків доводять, що звичні для подібних форм посуду функції — місткість для змішування вина з водою — були втрачені. Вірогідно, у греків ці невеличкі вази були кубками-призами за спортивні здобутки чи своєрідними присвяченнями³⁵. В скіфське середовище вони потрапили як речі дорогі та, відповідно, престижні, незважаючи на їх пряме призначення.

Цікаво, що в центральній частині Степової Скіфії, за виключенням району Кам'янського городища, аттичні кратери невідомі. Картографічний аналіз цих знахідок дає таку картину. Більшість посудин концентруються в Середньодніпровському Правобережжі. Знахідки їх в Степовій Скіфії, за виключенням Приазов'я, практично невідомі. Хоча, враховуючи велику ступінь вивчення пам'яток території Нижнього Дніпра, відсутність цієї категорії знахідок тут набуває силу певної закономірності. Факт наявності двох кратерів в Приазов'ї слід пов'язувати з розташованим поруч емпорієм Кремни³⁶, через який вони й потрапляли, ймовірно, минаючи Боспор. Останнє підтверджується повною відсутністю подібних знахідок у зоні боспорської торговельної активності.

На перший погляд, одиничність та відносна архаїчність цих посудин у скіфських пам'ятках свідчить про їх престижність, з одного боку, та певну ступінь еллінізації смаку скіфської верхівки — з іншого. Проте під час уважного розглядання поховальних комплексів, до яких належать дзвоноподібні кратери, на думку спадає один з пасажів Геродота (Herod., IV, 66). Там він писав таке: «Один раз на рік кожен правитель області (дослівно: кожен номарх в своєму номі. — *О. Ф.*), змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келихи і з обох п'ють»³⁷. Отже, стає зрозумілим одиничність знахідок дзвоноподібних кратерів у

Рис. 6. Червонофігурні кратериски: 1 — к. 1 біля с. Грищенці; 2 — к. 93 біля с. Бобринця

скіфських могилах, тобто наявність кратера в кургані дозволяє розглядати поховану там особу як номарха³⁸.

Такий висновок, можливо, здається занадто сміливим. Проте треба згадати, хто саме криється під титулом номарх. Номарх — управитель однієї з областей, які входили до складу Скіфії. Маючи певні права та повноваження, він, вірогідно, забезпечував і збір данини для центральної влади. При цьому частина данини, ймовірно, залишалась в його розпорядженні³⁹ для підтримання відповідного іміджу. На думку В.В. Струве, становище скіфського номарха, вождя племені, який лише номінально визнавав панування царя скіфської держави, зберігаючи де-факто свою самостійність, було близьким до становища самостійного правителя. Про багатство такого номарха має свідчити поховання в Куль-Обі⁴⁰. Скіфські номи будувалися за територіальним принципом і не обов'язково були великими⁴¹. А це може означати, що і рівень їх багатства був неоднаковим. Втім поховання правителя області мало суттєво відрізнятися від поховань не тільки рядових, а й заможних скіфів.

Як відомо, найбільш об'єктивними соціальними індикаторами поховальної пам'ятки є об'єм насипу та наявність престижного інвентаря⁴². В нашому випадку ситуація ускладнюється кількома обставинами. По-перше, всі поховання з кратерами пограбовано в давнину. По-друге, практично всі посудини з території Лісостепу знайдено в дореволюційний час, і за рядом різних чинників відсутні необхідні свідчення про розміри поховальних споруд, в яких вони розміщувались, та про набір супроводжувального інвентаря. По-третє, з 11 розглянутих нами посудин були знайдені на поселеннях (Кам'янське, Знам'янське та біля с. Грищенці). Проте навіть і те, що є в нашому розпорядженні, змальовує таку картину. На території власне Степової Скіфії ми маємо дані про два кургани — Бердянський та Ташенак. Обсяги їх насипів дорівнюють відповідно 7,0 тис. та 4,0 тис. м³. За запропонованою Ю.В. Болтриком градацією поховальних пам'яток ці кургани слід розглядати як поховальні споруди відповідно особи царського роду та особи рангу «ковпаконосців»⁴³. Привертає увагу і глибина цих поховань — відповідно 15 та 10,95 м. В обох випадках головного небіжчика супроводжували підлеглі особи. Інвентар же, незважаючи на пограбування, досить репрезентативний. В Центральній могилі Бердянського кургану знайдені: парадний одяг, розшитий золотими бляшками, золота сітчаста нагрудна прикраса, залізний меч із золотим руків'ям, дві кінські вуздечки з золотими прикрасами, пробний камінь із золотим окуттям, три дерев'яні чаші з золотими обкладками — як відзнака особливої військової доблесті⁴⁴ — та інші речі. В могилі кургану Ташенак крім кратера знайдені: близько 200 золотих прикрас, деталі кістяної аплікації шкатулки, срібний кілік, дерев'яна чаша з золотими обкладками та ін.

Щодо знахідок в Лісостепу, то ми можемо оперувати даними про три пам'ятки. Все, що відомо про курган, де був знайдений кратер «Київського майстра» (біля сел Піщальники та Лазурці): на момент знахідки, як повідомляв І. Фундуклей, насип

було розорано, але, судячи з опису, він був найбільший в групі та займав найвище місце на полі⁴⁵. Поховання не досліджено: селяни з глибини 3 аршин (2,13 м) з ями, яка, певно, мала дерев'яні конструкції, витягли кратер, бронзову ойнохою (досить рідкісну для скіфських поховань знахідку) та червоноглиняну амфору. Посудини розміщувались на площі приблизно 1,5—2 м (на відстані аршину одна від одної). Уламки кратера зі сценою викрадення Європи (к. 1 біля с. Пастирське) знайдені в склепі (?) з дерев'яними конструкціями кургану висотою 4,5 м (діаметр його невідомий). Серед знахідок слід відзначити ще чотири чорнолакові посудини, шпильку, вістря стріл, меч та панцир. Більш повною є інформація про к. 93 біля с. Бобринця, де було знайдено один з чотирьох кратерисків. Розораний насип заввишки 0,5 м, діаметром 42 м зберіг залишки глиняної обмазки; поховальна яма розмірами 5 × 4 м мала глибину 3 м. Серед знахідок були: золоті платівки, люстро, амфора, ніж та два «пращевих» камені. Відомості про решту курганів доволі туманні та уривчасті.

Наведені дані про поховальні комплекси з кратерами досить нерівноцінні. Так, відомості про комплекси з Надзоров'я (Ташенак та Бердянський курган), безперечно, на наш погляд, посилюють висновок про належність похованих там осіб до номархів. Що ж до лісостепових пам'яток, то тут слід дещо зазначити. По-перше, цілком очевидно, що це поховання соціально поважних осіб (про що свідчить набір озброєння та дорогого імпортного посуду). По-друге, порівняння комплексів доводять, що лісостепові номархи за рівнем багатства набагато поступалися правителям степових областей, тобто різним етносам відповідали різні способи життя та різні рівні добробуту.

«Запозичаючи» у греків речі, що їм сподобалися, скіфи, як правило, пристосовували їх до своїх традицій та обрядів. І, таким чином, кожна така річ набувала визначеної символіки і ставала певною відзнакою.

¹ Блаватский В.Д. История античной расписной керамики. — М., 1953; Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.

² Курган розкопано в 1977—78 рр. на околиці с. Ново-Василівка біля м. Бердянськ (Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е., Чередниченко Н.Н. Бердянський курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 140—156).

³ Тузушева О.В. Греческие мистерии и вазапись Южной Италии // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. — М., 1990. — С. 251.

⁴ Блаватский В.Д. История античной.... — С. 222.

⁵ Лосева Н.М. Аттическая краснофигурная керамика Пантикапея // МИА. — 1962. — № 103. — С. 178.

⁶ Зедгенідзе А.А. Аттическая краснофигурная керамика из Херсонеса // КСИА. — 1978. — Вып. 156. — С. 69.

⁷ Sparkes B., Talkott L. Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries B.C. // The Athenian Agora. — New Jersey, 1970. — Vol. XII. — P. 55.

⁸ Boardman J. Rotfigurige Vasen aus Athen. Die Klassische Leit. Ein Handbuch. — 1991. — N 343.

⁹ CVA. — Yougoslavie. — Fasc. 4. — Belgrade, 1975. — Pl. 47.

¹⁰ CVA. — Deutschland. — Band 18. — Altenburg, 1959. — Band. 2. — Taf. 58.

¹¹ CVA. — USA. — Band 28. — Baltimore. — Fasc. 1. — Pl. 25.

¹² Beazley J.D. Attic Red-figure Vase-painters. — Oxf., 1963. — P. 1184, 1347.

¹³ Болтрик Ю.В. Исследование скифского кургана Ташенак // Вестник краеведа. — Запорожье, 1990. — № 1. — С. 6.

¹⁴ Лазаров М. Антична рисувана керамика в България. — София, 1990. — С. 103.

¹⁵ CVA. — Austria. — Wien. — Band. 3. — Taff. 110.

¹⁶ Langlotz E. Griechische Vasen in Werzburg. — Munchen, 1932.

¹⁷ Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1-27. — С. 18.

¹⁸ Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) // МИА. — 1958. — № 64. — С. 148.

¹⁹ Скадовский Г.Л. Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана // Тр. VIII АС. — 1897. — Т. III. — С. 98.

²⁰ Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э. // САИ. — 1970. — Вып. Д1-27. — С. 97.

²¹ Бобринский А.А. Отчет об исследованиях курганов в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губ. в 1909 г. // ИАК. — Вып. 40. — С. 48.

²² Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1-4. — С. 98.

²³ Штительман Ф.М. Античные сосуды, найденные в кургане скифского времени вблизи Киева // Культура и искусство античного мира. — Л., 1971. — С. 39.

²⁴ Beazley J.D. ARV. — P. 1184, 1347.

²⁵ Штительман Ф.М. Античне мистецтво. — К., 1977. — С. 16.

²⁶ Онайко Н.А. Античный импорт.... — 1966. — С. 62.

²⁷ Ханенко В.Н. и В.И. Древности Приднепровья. — 1899. — Вып. II. — С. 9.

²⁸ Онайко Н.А. Античный импорт.... — 1970. — С. 112.

²⁹ Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья. — К., 1989. — С. 145.

³⁰ Онайко Н.А. Античный импорт.... — 1970. — С. 112.

³¹ Петренко В.Г. Вказ. праця. — С. 12.

³² Там же. — С. 99.

³³ Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії.... — С. 147.

³⁴ Онайко Н.А. Античный импорт.... — 1970. — С. 112.

³⁵ Sharon Herbert. The red-figure pottery. — Corinth. — Vol. VII, part. IV. — New Jersey, 1977. — P. 34.

³⁶ Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. К вопросу о локализации гавани Кремны // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 40.

³⁷ Цитується в перекладі А.О. Білецького.

³⁸ Фиалко Е.Е. Античные вещи-маркеры из скифских могил (по поводу одного из пассажей «Истории» Геродота) // Новые страницы древней истории Южной Украины. — Николаев, 1997. — С. 15—16.

³⁹ Хазанов А.М. Социальная история скифов. — М., 1975. — С. 183.

⁴⁰ Струве В.В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. — Л., 1968. — С. 197.

⁴¹ Грантовский Э.А. Проблемы изучения общественного строя скифов // ВДИ. — 1980. — № 4. — С. 142.

⁴² Болтрик Ю.В. Курганы IV в. до Р.Х. как отражение социального устройства Скифии // Новые страницы древней истории Южной Украины. — Николаев, 1997. — С. 4—5.

⁴³ Там же. — С. 4.

⁴⁴ Трохи пізніше цю ж роль виконували в похованнях срібні кіліки.

⁴⁵ Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848. — С. 18.

Одержано 27.01.1998

Е.Е. Фиалко

КРАСНОФИГУРНЫЕ КРАТЕРЫ ИЗ СКИФСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Среди разнообразного инвентаря в скифских памятниках выделяются группы редко встречающихся вещей античного производства. К таковым относится и небольшая серия из 11 аттических краснофигурных кратеров, пять из которых происходят из степных памятников, шесть — из лесостепных.

Сосуды крупных форм — кратеры — практически во всех случаях старше связанных с ними комплексов и датируются не позднее первой половины IV в. до н. э. Миниатюрные же кратериски из рассмотренной серии датируются в пределах второй половины IV в. до н. э.

Единичность и относительная архаичность этих сосудов в скифских памятниках свидетельствуют об их престижности, с одной стороны, и определенной степени эллинизации вкусов скифской знати, с другой. Кроме того, анализ погребальных комплексов, включающих в себя кратеры, позволяет рассматривать эти предметы как атрибуты начальника округа — номарха.

О.Е. Fialko

RED-FIGURED CRATERS FROM SCYTHIAN MONUMENTS

Among the various goods of Scythian monuments, one can distinguish the groups of rare antique things. Those include a small set of eleven Attic red-figured craters (five of which originated from steppe monuments, and the rest came from the forest-steppe territory).

Actually in all the cases, large-sized craters turn out to be earlier than the whole complexes they refer to and date not later than to the first half of the IV century BC. Tiny craters, dated to the second half of the IV century BC, of the set mentioned above are unique and relatively archaic, which testifies to their high value, on the one hand, and to the fact that the tastes of the Scythian nobility were largely influenced by the Hellenistic culture. Furthermore, the analysis of the funeral complexes including craters allows us to consider these things as the attributes of Head of the district, Nomarch.

ІМПОРТНА ЧЕРВОНОЛАКОВА КЕРАМІКА ПІВДЕННОМАЛОАЗІЙСЬКОЇ ГРУПИ В КРИМУ

Розглядаються питання датування червонолакової кераміки так званої самоської групи, або Eastern sigillata B.

Червонолакова кераміка — найчисленніша категорія речей серед інвентаря кримських некрополів перших століть н. е. Вона є важливим джерелом не тільки для вивчення економічних зв'язків Криму з іншими регіонами античного світу, а й для хронологічних побудов, тому що існує практично у кожному похованні того часу. Разом з тим у вітчизняній історіографії, по суті, єдиною загальною роботою на цю тему є праці Т.М. Кніпович, присвячені червонолаковій кераміці Ольвії, Мірмекія та Тірітаки¹. Запропонована автором класифікація розглянутих виробів, дещо доповнена Л.Ф. Силангтьєвою², майже півстоліття залишалась єдиною. Лише за останній період з'явилися докладніші типології цих речей³. Однак датування, подані Т.М. Кніпович ще на початку 1950-х років, досі не зазнали суттєвих змін.

Вона першою з вітчизняних дослідників спробувала визначити центри керамічного виробництва. Імпортну червонолакову кераміку Мірмекія та Тірітаки за різницею в глині та лакові вона розділила на дві групи: північно-малоазійську та південно-малоазійську, з імовірними виробничими центрами відповідно Пергамом та Самосом⁴. Керамічних виробів інших областей серед матеріалів цих двох міст Т.М. Кніпович не виявила. Єдиний виняток — уламок італійського блюда з Мірмекія, який, за зауваженням дослідниці, є єдиною подібною знахідкою на території Боспорського царства. Цей факт свідчить про відсутність імпорту на Боспор червонолакової кераміки з інших, крім Малої Азії, областей⁵. Італійське блюдо, очевидно, було випадково завезене до Мірмекія. Разом з тим увезення італійського посуду в Північне Причорномор'я добре простежується на матеріалах Ольвії та Херсонесу⁶.

Пропонована праця розглядає лише одну групу імпортної червонолакової кераміки — південно-малоазійську (самоську), або, як її часто називають, Eastern sigillata B (ESB). Це вироби, зроблені з нашарованої у зломі достатньою слою глини червоно-коричневого або червоно-рожевого кольору та покриті оранжево-червоним лаком. Всі основні їх форми наведені в колекції самоської червонолакової кераміки, яка походить з могильника Бельбек IV⁷. Вони вельми різноманітні і в той же час достатньо специфічні. Це переважно відкриті посудини: тарілки, миски та чашки. Майже весь самоський посуд таврований. Тавра надзвичайно багатоманітні: написи в прямокутних рамках, розети, пальмети, різні за формою листя тощо. Однак тавра в формі ступні, узуті в сандалію, характерні для кераміки північно-малоазійської (пергамської) групи, самоським виробам не властиві. Серед 47 посудин Eastern sigillata B, наведених у колекції, яка походить з могильника Бельбек IV, тільки одна має тавро у вигляді босої ступні⁸.

Вперше ця група кераміки була виділена Р. Цаном у 1904 р. за матеріалами розкопок Приєни. Він припустив, що центром виробництва цих посудин був острів Самос⁹. Така ідентифікація прийнята й іншими дослідниками, зокрема Т.М. Кніпович¹⁰. При визначенні центру виробництва автори спирались на невеликий уривок з «Природознавчої історії» Плінія Старшого: «Maior pars hominum terrenis utitur vasis. Samia etiam nunc in esculentis laudantur; retinent hanc nobilitatem et Arretium in Italia et calicum tantum Surrentum, Asta, Pollentia, in Hispania Saguntum, in Asia Pergamum. Habent et Trallis ibi opera sua et Italia Mutina...» (Plin., N.H., XXXV, 160) (Більшість людей використовують глиняний посуд. Samia навіть зараз рекомендують для їжі; зберігають за собою цю відомість і Аррецо в Італії і для чаш Суррентум, Аста, Полленція, Сагунтум в Іспанії і Пергам в Азії. Також Тралли мають свої вироби і в Італії Мутіна... Пер. Д.В. Журавльова)¹¹. Ті ж vasa samia

згадувались і багатьма іншими античними авторами¹². Звичайно слово «*samia*» перекладають як «самоські» і розуміють як вказівку на місце виробництва згаданих виробів. Однак існує й інший погляд. Деякі дослідники вважають термін «*vasa samia*» античним, який вживається для позначення всієї кераміки римського часу з лакованим покриттям, і гадають, що виробництвом цього посуду займалась велика кількість майстерень, що знаходилися в Малій Азії та на островах Егейського моря¹³. Втім наявність декількох центрів, що виробляли червонолакову кераміку південномалоазійської групи, не виключала і Т.М. Кніпович¹⁴. І питання, таким чином, полягає лише в тому, чи входив острів Самос до числа цих центрів. На жаль, нині точну відповідь дати неможливо, оскільки досі розкопками не відкрито взагалі жодної майстерні, яка виготовляла «самоський» червонолаковий посуд. Все ж у вітчизняній літературі теза Т.М. Кніпович стосовно самоського походження кераміки *Eastern sigillata B* була підтримана і стала загальноприйнятою¹⁵. Тому, щоб уникнути плутанини, самоською цю групу виробів називаємо і ми.

Нині всі вироби групи *Eastern sigillata B* ділять на підгрупи B1 і B2, які датують відповідно рубежем н. е. — 50/75 рр. та 50/75 — 150 рр.¹⁶. Кераміка більш ранньої групи ESB1 — високоякісна, форми посудин прості. Кераміка групи ESB2 має вже нижчу якість і більшу кількість декоративних прикрас (наліпів, нарізок, насічок). Звертають на себе увагу особливості поширення цих груп. Якщо вироби ESB1 за межами басейну Егейського моря практично не відомі, то вироби ESB2 є не тільки на цій території, а й на Криті, Кіпрі, в Західній Греції, Південній Італії та Північному Причорномор'ї. Присутня ця кераміка, щоправда, в незначній кількості, і на узбережжі Північної Африки¹⁷.

Таким чином, враховуючи особливості в розповсюдженні двох підгруп, а також їх датування, можна дійти висновку, що в Криму самоська червонолакова кераміка з'явилась лише в середині I ст. або ще пізніше. До такого висновку дійшов і Д.В. Журавльов. Проте при визначенні часу використання окремих типів посудин групи ESB він спирався на їх датування, подані за матеріалами пам'ятників, розміщених у басейні Егейського моря. Причому ці датування Д.В. Журавльов вважає достатньо надійними для того, щоб визначати за ними, не звертаючи уваги на інші речі, дати поховань, в яких ці посудини були знайдені¹⁸. Так, самоське червонолакове блюдце з могили № 108 некрополя Бельбек IV (а разом з ним і саму могилу) він відніс до другої половини I ст. н. е.¹⁹. Однак у цьому ж похованні була знайдена бронзова лучкова фібула «Інкерманської» серії з круто вигнутою дужкою (як у варіанта 4 лучкових одночлених фібул з верхньою тягивою)²⁰, що вказує на більш імовірне датування могили другою половиною II ст. н. е.²¹. За червонолаковою тарілкою другою половиною I ст. н. е. Д.В. Журавльов датував могилу № 147 того ж могильника²². Втім з цієї могили походить пізня боспорська складнопрофільована фібула (варіант 2 за класифікацією А.С. Скрипкіна)²³. Масове розповсюдження таких фібул приходить на середину II ст. н. е.²⁴. В могилах № 34, 98, 158, 171 (Бельбек IV), також віднесених до другої половини I ст. н. е.²⁵, знайдені лучкові фібули I серії варіанту 3 за класифікацією А.К. Амброза²⁶, датування яких першою половиною II ст. н. е. сумніву не викликають²⁷.

Крім того, датуючи кераміку групи ESB2 з некрополя Бельбек IV починаючи з середини I ст. н. е., Д.В. Журавльов таким чином непрямо визнає, що вона розповсюдилась у Криму відразу ж після початку свого виробництва. Однак ця теза потребує доведення. Враховуючи відсутність у Криму посудин групи ESB1, можна припустити, що і посуд групи ESB2 проник на кримські ринки збуту не відразу.

У процесі розгляду матеріалів розкопок кримських пам'ятників перших століть н. е. звертає на себе увагу факт відсутності самоської червонолакової кераміки на поселеннях та могильниках, що припинили своє існування на рубежі I—II ст. н. е. Її нема серед посуду Південнодонузлавського городища²⁸, Беляуського²⁹ та Кольчугінського³⁰ могильників. Самоська червонолакова кераміка відсутня також у тій частині Булганакського поселення, котру жителі покинули наприкінці I ст. н. е.³¹, але вона є у верхніх шарах його акрополя³², який продовжував існувати і в II ст.³³.

На східному некрополі Неаполя скіфського посудини групи ESB траплялися в підбійних могилах № 28, 58 і 91, склепі № 75³⁴, а також у дитячому захороненні в амфорі № 72, дослідженому О.А. Махневою в 1983 р.³⁵. Дата підбійних могил № 58 і 91 II ст. н. е. встановлюється за боспорськими складнопрофільованими фібулами³⁶.

Дати могил № 28 і 72/1983 р. можливо визначити лише за виявленими в них червонолаковими посудинами. Склеп № 75 використовували, починаючи з I ст. до н. е. до II ст. н. е.³⁷, тобто твердо датованих I ст. н. е. виробів групи ESB на Східному некрополі Неаполя скіфського не існує.

Крім того, самоський посуд відомий на Бітакському могильнику³⁸, в некрополі Скалисте III³⁹ і у випадково відкритому похованні біля с. Костянтинівка Сімферопольського району⁴⁰, де він також датується II ст. н. е.

В Передгірному та Північно-Західному Криму пам'ятниками (окрім Бельбека IV), на яких цілу серію посудин групи ESB датують починаючи з середини I ст. н. е., є могильники Усть-Альма, Завітне і Мамай-Оба⁴¹. Перевірити правильність такого датування для посудин з могильників Завітне та Усть-Альма не є можливим, тому що матеріали цих розкопок не опубліковані. Видано лише результати досліджень Усть-Альминського некрополя в 1964—1977 рр.⁴² Більшість із виявлених у той час на могильнику самоських посудин Т.М. Висотська датувала I—II ст.⁴³, обмеживши дату тільки двох із них I ст. н. е.⁴⁴ Однак обидва ці вироби походять зі склепів (№ 54 і 88), які використовувалися довгий час протягом I—II ст. н. е.⁴⁵ Поховання Мамай-Оби, судячи з інвентаря, одночасні похованням Бельбека IV⁴⁶.

Важко собі уявити, що речі, масово відомі в I ст. н. е. в Усть-Альмі, Завітному, Бельбеці IV та Мамай-Обі, більше 50 років не проникали на інші кримські пам'ятники, розташовані буквально в кількох кілометрах від них. Мабуть, самоська червонолакова кераміка розповсюдилась у Криму вже після запусіння північно-західної частини півострова і долини р. Західний Булганак. Оскільки цю подію відносять до межі I—II ст. н. е.⁴⁷, можна дійти висновку, що перша партія посудин групи ESB була завезена на кримські ринки тільки на початку II ст.

Не варто також обмежувати час буття самоської кераміки в Криму 150 р. н. е. Судячи з лучкових фібул, до другої половини II ст. належать екземпляри з могил № 9 (Усть-Альма)⁴⁸, 40 (Скалисте III, розкопки Н.А. Богданової)⁴⁹, 108 (Бельбек IV)⁵⁰ та інші. Однак головна маса кримських знахідок, безперечно, датуються першою половиною II ст. н. е.

Посуд групи ESB походить із найбільш ранніх поховань могильників римського часу Південно-Західного Криму і підбійних могил Східного некрополя Неаполя скіфського⁵¹. Виходячи з його датувань, можна дійти висновку, що південно-західна частина Кримського півострова була заселена тільки після запусіння Північно-Західного Криму і долини р. Західний Булганак. Захоронення, одночасні пізньоскіфським пам'ятникам цієї території, досліджені лише в Усть-Альмі й в кургані біля Братського кладовища на північній частині м. Севастополя⁵². Поховання Завітнинського могильника, очевидно, відповідають часу не раніше початку II ст. н. е., тому що серед речей, які походять з нього, немає виробів, вузько датованих I ст. н. е., а Н.А. Богданова під час виділення могил кінця I ст. до н. е. — I ст. н. е. спиралась на датування самоської червонолакової кераміки, подані Т.М. Кніпович⁵³. Разом з тим не викликає сумніву факт існування в I ст. до н. е. — I ст. н. е. городища Альма-Кермен, до якого цей могильник, можливо, належить⁵⁴.

Теза щодо масового освоєння передгірної частини Південно-Західного Криму на початку II ст. н. е. підтверджується й іншими знахідками. В найбільш ранніх похованнях некрополів цього регіону виявлені смичкові фібули (група 14 за класифікацією А.К. Амброза)⁵⁵, фібули із завитком на кінці пластинчатого приймача (група 13, варіант 2)⁵⁶, лучкові фібули «лебязинської» серії (група 15, серія VI, варіант 2)⁵⁷, браслети з кінцями, орнаментованими у вигляді зміїних головок, ажурні підвіски тощо. Всіх цих речей, як і самоської червонолакової кераміки, немає на пам'ятниках Північно-Західного Криму і долини р. Західний Булганак.

Крім того, мабуть, більш пізнім часом, ніж вважалось раніше, датується і червонолакові тарілки з вертикальним бортиком північномалоазійської (пергамської) групи⁵⁸. Такі вироби на поселеннях та могильниках, які припинили своє існування на рубежі I — II ст. н. е., відомі лише в одиничних екземплярах (Південнодонузлавське городище⁵⁹, південна частина Булганакського городища⁶⁰, судячи з умов знахідки, також I ст. датується тарілка, знайдена на акрополі Булганакського городища⁶¹). Швидше за все, червонолакові тарілки з вертикальним бортиком з'явилися наприкінці I ст. н. е. і масово розповсюдились вже після припинення життя на скіфських поселеннях Північно-Західного Криму.

Враховуючи факт згасання життя на пізньоскіфських поселеннях Північно-

Західного Криму і долини р. Західний Булганак на межі I—II ст., логічно було б пов'язати освоєння південно-західної частини півострова на початку II ст. зі скіфськими переселеннями. Проте матеріали археологічних досліджень цього не підтверджують. Широке розповсюдження обряду поховання в підбійних могилах, могилах з «заплечиками» та простих ґрунтових, масове застосування кошми, поява зброї сарматських типів, орнаментованих дзеркал з боковою петлею, браслетів з кінцями, оформленими у вигляді зміїних головок, ажурних підвісок і т. п., а також одночасність цих інновацій скоріше вказує на сарматську приналежність пришельців⁶². Характерний для скіфів I ст. до н. е. — I ст. н. е. обряд захоронення — багаторазове поховання в ґрунтових склепах — на могильниках, які виникли на початку II ст. н. е., не застосовувався. Крім того, навіть у давно існуючих пізньоскіфських пам'ятниках (Неаполь скіфський, Усть-Альма) після рубежу I—II ст. н. е. спорудження склепів припиняється, використовуються лише збудовані раніше⁶³. Цей факт може свідчити про домінацію прийшлих сарматів над корінним скіфським населенням⁶⁴.

Таким чином, археологічні матеріали підтверджують суттєву зміну етнічної ситуації в Криму на межі I—II ст. н. е. М.Б. Щукін виділив кілька хвиль сарматських міграцій в північнопричорноморських степах. Одна з них належить саме до того часу⁶⁵. Мабуть, події рубежу I—II ст. н. е. на Кримському півострові були тісно пов'язані з процесами, що охопили в той період все Північне Причорномор'я.

¹ Knipowitsch T. Untersuchungen zur Keramik romischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nordküste des Schwarzen Meeres. I. Die Keramik romischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Eremitage // Materialien zur römisch-germanischen Keramik. — 1929. — IV. — 55 s.; Книпович Т.Н. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 289—326.

² Силантьева Л.Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА. — 1958. — № 85. — С. 283—311.

³ Труфанов А.А. Типология краснолаковых тарелок с вертикальным бортиком (по материалам могильников Юго-Западного и Центрального Крыма) // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 181—192; Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993. — С. 107—117.

⁴ Книпович Т.Н. Указ. соч. — С. 294.

⁵ Там же. — С. 295.

⁶ Там же; Крапивина В.В. Указ. соч. — С. 119.

⁷ Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика группы Eastern sigillata B из могильника Бельбек IV в Юго-Западном Крыму // Древности Евразии. — М., 1997. — Рис. 1—5.

⁸ Там же. — Рис. 2, 4.

⁹ Там же. — С. 229; Книпович Т.Н. Указ. соч. — С. 291.

¹⁰ Там же. — С. 291, 293.

¹¹ Журавлев Д.В. Указ. соч. — С. 232.

¹² Там же. — С. 230.

¹³ Там же. — С. 230—233.

¹⁴ Книпович Т.Н. Указ. соч. — С. 294.

¹⁵ Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.). — М., 1970. — С. 14—16; Кадеев В.И. Очерки истории экономики Херсонеса I—IV вв. н. э. — Харьков, 1970. — С. 133; Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. — М., 1972. — С. 138—139; Арсеньева Т.М. Могильник у деревни Ново-Отрадное // МИА — 1970. — № 155. — С. 98; Крапивина В.В. Указ. соч. — С. 119; Орлов К.К., Скорый С.А. Комплекс з бронзовим посудом римського часу з поховання в Центральному Криму // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 70; Пуздровский А.Е., Зайцев Ю.П., Новиков И.И. Сарматское погребение из окрестностей Неаполя скифского // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С. 118.

¹⁶ Журавлев Д.В. Указ. соч. — С. 233.

¹⁷ Там же. — С. 234.

¹⁸ Там же. — С. 235—244.

¹⁹ Там же. — С. 239. — Рис. 4, 1.

²⁰ Гущина И.И. О локальных особенностях культуры населения Бельбекской долины в первые века н. э. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1982. — С. 23. — Рис. 4, 72.

²¹ Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. — М., 1966. — С. 52. — Табл. 9, 17.

²² Журавлев Д.В. Указ. соч. — С. 238—239 (форма 3).

²³ Гуцина И.И. Указ. соч. — Рис. 3, 38; Скрипкин А.С. Фибулы Нижнего Поволжья (по материалам сарматских погребений) // СА. — 1977. — № 2. — С. 112—113.

²⁴ Там же. — С. 113.

²⁵ Журавлев Д.В. Указ. соч. — С. 240, 243.

²⁶ Амброз А.К. Указ. соч. — С. 49. — Табл. 9, 8; Гуцина И.И. Указ. соч. — Рис. 10; 13; 14, 2, 3; Гуцина И.И. Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — Рис. XIII, 20.

²⁷ Амброз А.К. Указ. соч. — С. 49; Скрипкин А.С. Указ. соч. — С. 107.

²⁸ Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. — М., 1991. — С. 20. — Табл. 34.

²⁹ Там же. — С. 32. — Табл. 56.

³⁰ Храпунов И.Н., Масякин В.В., Мульд С.А. Позднескифский могильник у с. Кользугино // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. I. — Рис. 12—26.

³¹ Храпунов И.Н. Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981—1989 гг.) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1991. — Вып. II. — С. 31.

³² Там же. — С. 8. — Рис. 26, 7; На акрополи Булганакского городища были также найдены уламки самосских червонолаковых сосудов, опубликованы О.Б. Шкроб: Шкроб О.Б. Методика изучения и классификации краснолаковой керамики (из материалов раскопок Булганакского городища) // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — Рис. 3, 10, 14. Автор дякує І.М. Храпунову за інформацію.

³³ Храпунов И.Н., Мульд С.А. Оборонительные сооружения акрополя Булганакского городища // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1993. — Вып. III — С. 12; Храпунов И.Н. Указ. соч. — С. 31.

³⁴ Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского царства. — К., 1983. — Табл. X, 3, 17, XI, 3, 7, 10.

³⁵ Пузровский А.Е. Погребение в амфоре на некрополе Неаполя скифского // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э. — К., 1987. — Рис. 1, 5.

³⁶ Сымонович Э.А. Указ. соч. — Табл. XXVI, 25, 28.

³⁷ Там же. — С. 50—52.

³⁸ Пузровский А.Е., Зайцев Ю.П., Новиков И.И. Указ. соч. — С. 118. — Рис. 2, 1.

³⁹ Богданова Н.А., Гуцина И.И., Лобода И.И. Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму // СА. — 1976. — № 4. — Рис. 4, 40.

⁴⁰ Орлов К.К., Скорый С.А. Вказ. праця. — С. 70. — Рис. 4, 2.

⁴¹ Труфанов А.А. Указ. соч. — С. 182—184 (тип 1); Пузровский А.Е. Граффити на краснолаковой посуде из раскопок Усть-Альминского некрополя 1993—1995 гг. // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. I. — С. 168, 170, 172, 174. — Рис. 1, 2, 3; 2, 3; 3, 2, 6; Богданова Н.А. Могильник первых веков н. э. у с. Завитное // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1989. — Табл. IV, 1, 14—16; Зубар В.М., Савеля О.Я. Новый сарматский могильник другої половини I — початку II ст. н. е. в Південно-Західному Криму // Археологія. — 1989. — № 2. — Рис. 3, 9; 4, 13; 5, 2.

⁴² Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994. — С. 47—145.

⁴³ Там же. — С. 76. — Табл. 4, 22; 16, 15; 17, 2.

⁴⁴ Там же. — С. 74, 75. — Табл. 14, 17; 28, 29.

⁴⁵ Там же. — Рис. 40.

⁴⁶ Зубар В.М., Савеля О.Я. Вказ. праця. — С. 81.

⁴⁷ Храпунов И.Н. О причинах гибели некоторых позднескифских поселений // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1990. — Вып. I. — С. 167; Дашевская О.Д. Скифы на северо-западном побережье Крыма в свете новых открытий // МИА. — № 177. — 1971. — С. 154.

⁴⁸ Высотская Т.Н. Указ. соч. — Табл. 4, 18.

⁴⁹ Богданова Н.А., Гуцина И.И., Лобода И.И. Указ. соч. — Рис. 4, 53. — Табл. 2, 26.

⁵⁰ Гуцина И.И. О локальных особенностях... — Рис. 4, 72.

⁵¹ Журавлев Д.В. Указ. соч. — С. 227; Богданова Н.О. Могильник I ст. до н. е. — II ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району // Археологія. — 1963. — Т. 15. — С. 101; Раевский Д.С. Скифы и сарматы в Неаполе // МИА. — 1971. — № 177. — С. 144—145.

⁵² Высотская Т.Н. Указ. соч. — Рис. 40; Гуцина И.И. Население сарматского времени... — С. 48—50.

⁵³ Богданова Н.О. Могильник I ст. до н. е. — II ст. н. е. біля с. Завітне... — С. 101.

⁵⁴ Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — К., 1972. — С. 32—38.

⁵⁵ Амброз А.К. Указ. соч. — Табл. 6, 11, 12.

⁵⁶ Там же. — Табл. 5, 14.

⁵⁷ Там же. — Табл. 10, 5.

⁵⁸ Книпович Т.Н. Указ. соч. — С. 294; Труфанов А.А. Указ. соч. — С. 184—189 (типы II и III).

⁵⁹ Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. — Табл. 34, 14.

⁶⁰ Шкроб О.Б. Указ. соч. — Рис. 1, 2.

⁶¹ Там же. — Рис. 1, 7. Автор дякує І.М. Храпунову за інформацію.

⁶² Раевский Д.С. Указ. соч. — С. 149.

⁶³ Пуздровский А.Е. О погребальных сооружениях Юго-Западного и Центрального Крыма в первые века н. э. // Проблемы истории и археологии Крыма. — Симферополь, 1994. — С. 118.

⁶⁴ Раевский Д.С. Указ. соч. — С. 150.

⁶⁵ Шукин М.Б. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события I в. в Центральной и Восточной Европе // СА. — 1989. — № 1. — С. 81.

Одержано 18.09.1998

В.В. Кропотов

ИМПОРТНАЯ КРАСНОЛАКОВАЯ КЕРАМИКА ЮЖНОМАЛОАЗИЙСКОЙ ГРУППЫ В КРЫМУ

Статья посвящена краснолаковой керамике южномалоазийской (самосской) группы, или, как ее часто называют, Eastern sigillata B (ESB). Это, в основном, открытые сосуды с различными по форме клеймами: надписями в прямоугольных рамках, розетками, пальметтами и т. д. В то же время клейма в форме ступни, характерные для керамики северомалоазийской (пергамской) группы, самосским изделиям не свойственны. В настоящее время всю керамику группы ESB делят на подгруппы B1 и B2, которые датируют соответственно рубежом н. э. — 50/75 гг. и 50/75 — 150 гг. Если сосудов группы ESB1 в Северном Причерноморье нет, то посуда группы ESB2 на этой территории широко известна. Учитывая отсутствие самосской краснолаковой керамики на позднескифских памятниках Северо-Западного Крыма и долины р. Западный Булганак, опустевших на рубеже I—II вв. н. э., автор предполагает, что первая партия таких изделий была завезена на крымские рынки сбыта только в начале II в. н. э.

Так как посуда группы ESB происходит из наиболее ранних погребений некрополей римского времени Юго-Западного Крыма, характеризующихся сарматскими чертами в погребальном ритуале, возникновение этих могильников автор связывает с сарматской миграцией начала II в. н. э.

V.V. Kropotov

IMPORTED RED-LACQUERED POTTERY OF THE SOUTHERN ASIA MINOR GROUP IN THE CRIMEA

This paper is devoted to the red-lacquered pottery of the Asia Minor (Samos) group or, as often named, Eastern sigillata B (ESB). It is mostly presented by open vessels with marks of various forms such as inscriptions in rectangular frames, rosettes, palmettes, etc. At the same time, marks in the form of sole, which are typical of the northern Asia Minor (Pergam) group, are not peculiar to Samos goods. Now all the pottery of group ESB is divided into two subgroups, B1 and B2, which are dated back to the beginning of the Common Era — 50/75 AD and 50/75 — 150 AD. There are no vessels of group ESB1 in the northern coastal Black Sea region, but the crockery of group ESB2 is well known on this territory. In view of the absence of the Samos red-lacquered pottery from the Later Scythian sites in the west-northern Crimea and valley of the western Bulganak river, which fell into neglect at the boundary of the I—II centuries AD, the author supposes that the first consignment of such goods was delivered on the Crimean sales markets only at the beginning of the II century AD. Since the crockery of group ESB is come from the earliest burials in necropoleis of the Roman time in the west-southern Crimea characterized with Sarmatian features in the funeral rite, the author associates the appearance of such burial grounds with the Sarmatian migration at the beginning of the II century AD.

КОШТОВНОСТІ З с. КОРОБЧИНЕ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

Публікація присвячена аналізу та науковій інтерпретації супровідного інвентаря з поховання мадярського вельможі з с. Коробчине Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.

Письмових свідчень про перебування мадяр на території України до IX ст. не існує. На жаль, залишаються недостатньо вивченими їх археологічні пам'ятки. Це пояснюється відсутністю зовнішніх ознак над могилами і тим, що супровідний речовий матеріал поховання буває важко виокремити серед поховань кочовиків, коли у комплексах відсутні етновизначальні речі. Нині відомо менше десятка мадярських поховань, що належали переважно воїнам. То могили, що виконані за обрядом інгумацій, із с. Воробйово у Воронезькій обл.¹, с. Манвелівка на Дніпропетровщині², с. Кринос на Передкарпатті та ін. Поблизу с. Суботинці на Кіровоградщині Н.М. Бокий розкопала поховання сім'ї воїна — чоловіка, жінки та дитини³.

За деталями поховального обряду східноєвропейські угорські поховання найближчі до могили з території Угорщини, де відомо понад 350 мадярських могильників кінця IX — середини X ст. Східноєвропейські та середньодунайські поховання мадяр були ґрунтовими інгумаціями, що розміщувалися у прямокутних ямах, без зовнішніх ознак на поверхні. Кістяки лежали на спині у випростаному стані головою на захід, лицем на схід. Біля ніг небіжчиків часто покладено голову чи кінцівку коня. Близькими до них за обрядом є деякі синхронні поховання з Південного Уралу, Поволжя та Прикам'я⁴.

Обмежена кількість письмових та археологічних джерел у вивченні історії мадяр до 895 р. надає особливої важливості кожній знахідці, що належить до доби здобуття ними батьківщини. Насамперед це стосується багатих місцезнаходжень, яким є комплекс із с. Коробчине Криничанського р-ну Дніпропетровської області, речі з якого надійшли на збереження до Дніпропетровського історичного музею у 1989 р.

На нього натрапили під час спорудження дамби на східному схилі балки, розташованої на північно-східній околиці села. Тоді було знайдено: срібні з позолотою блюдо і чашу, золотий та срібний браслети, шаблю з вустям піхов, 5 круглих золотих платівок, золоту квадратну та прямокутну із роздвоєним кінцем платівки. Під час обстеження місцевості співробітниками Дніпропетровського історичного музею там було виявлено ще кілька предметів. Це золота лицева маска, ланка окуття піхов шаблі, залізне стремено, 2 залізні стріли і тулуб керамічного глека. Місцеві жителі передали ще 5 круглих золотих платівок. За їхніми свідченнями, ще кілька глиняних посудин було розбито під час здійснення земляних робіт. У процесі обстеження місцевості було знайдено окремі кістки людини та коня.

Не викликає сумніву, що біля с. Коробчине було зруйноване ґрунтове поховання вельможного воїна-кочовика. При цьому частину інвентаря було втрачено. Більшість зібраних речей виготовлено з золота та срібла. З 24 предметів, що збереглися, 19 було виготовлено з дорогоцінних металів.

Увесь зібраний поховальний реманент можна розділити на дві нерівноцінні у кількісному відношенні групи. Це предмети, що мали практичне призначення (озброєння, спорядження коня, посуд, прикраси), і ті, що застосовувалися під час здійснення поховальних дій (лицева маска і платівки). Першу групу знахідок можна розділити ще й на столове начиння (срібні блюдо і чаша, глиняний глек), прикраси (браслети, нашивні бляшки), предмети озброєння та їх деталі (шабля, срібні ланки від піхов, вістря стріл) і спорядження коня (стремено).

Блюдо і чаша, які є високохудожніми зразками середньовічного прикладного мистецтва, були виготовлені у середньоазійських центрах з художньої обробки благородних металів. Блюдо є великим плоским виробом діаметром 22,5 см. У центрі

дна карбуванням нанесено восьмипелюсткову розетку із трилисниками на кінцях. На кожній із пелюсток викарбувано стебельце, що закінчувалося трьома крапками. У центрі розетки є кругла випуклина, що, як і восьмилисник, обрамлена «перлинами». Внутрішня поверхня розетки вкрита крапковим орнаментом (рис. 1, 1; 2). Вважається, що така розетка була символом сонця і запобігала навроченню⁵. Схожі за формою і стилем орнаментування блюда є на сторінках атласу Я.І. Смирнова⁶. Вони належать до виробів східних районів Середньої Азії ферганської (за Б.І. Маршаком) чи согдійської (за В.П. Даркевичем) груп⁷. Подібні за характером орнаментування блюда В.П. Даркевич датує другою половиною VIII — першою половиною IX ст.⁸, Б.І. Маршак — VIII—IX ст.⁹, а О.П. Смирнов — IX—X ст.¹⁰.

Чаша невелика, висотою 5,7 см, за формою наближається до фіал (рис. 1, 2; 3). Внутрішню поверхню виробу позолочено. Невисока шийка із зовнішньої сторони прикрашена фризом у вигляді позолоченого орнаменту, що складається з рядка округлих пальметоподібних квітів, а за краєм вінець — вузькою стрічкою «ялинкаво-го» орнаменту. Посуд аналогічної форми набув поширення у ранньосередньовічні часи на Сході¹¹. Рослинні мотиви з масивними пальметоподібними квітами як орнаментальний мотив часто є на фергано-семиріченській групі срібла VIII—X ст.¹².

Глиняна посудина, що збереглася у комплексі із с. Коробчине, є фрагментом гончарного, рожевоглиняного із шерехатою поверхнею глека, виготовленого із добре відмудленої глини, із округлим, розширеним донизу тулубом (рис. 4, 14). На його поверхні чітко видно горизонтальні концентричні лінії. За формою посудина нагадує салтівські глеки із лощеною поверхнею¹³. Такі вироби мають аналогії у похованнях початку X ст. на Танкеському могильнику у Поволжі¹⁴.

Круглі платівки із золотої фольги діаметром близько 2 см були нашивними бляшками (рис. 4, 4—13). Їх центри прикрашено серцеподібним крапковим орнаментом, а край обрамлено бордюром із тиснених випуклин. Серцеподібний мотив був характерною особливістю угорського орнаменту IX—X ст.¹⁵. Бордюр із випуклих «перлин» є на блюдах із Прикам'я і Башкирії, Середнього Поволжя і Подоння у IX—X ст. У X ст. він з'являється на виробах з Паннонії¹⁶.

Один наручний браслет із с. Коробчине виготовлено з срібла. Він круглий у перетині з гладенькою поверхнею (рис. 5, 2; 6, 2). Такі прикраси широко побутовали у часі та просторі. Другий браслет золотий, платівчатий, із овальними гніздами-щітками на кінцях і вставками сердоліку (рис. 5, 1; 6, 1). Аналогічні вироби набули поширення у IX—X ст. від Поволжя до Дунайської Угорщини¹⁷. Наручні браслети традиційно вважаються жіночими прикрасами. Однак це не завжди так. Дорогі браслети з благородних металів іноді трапляються у похованнях вельможних

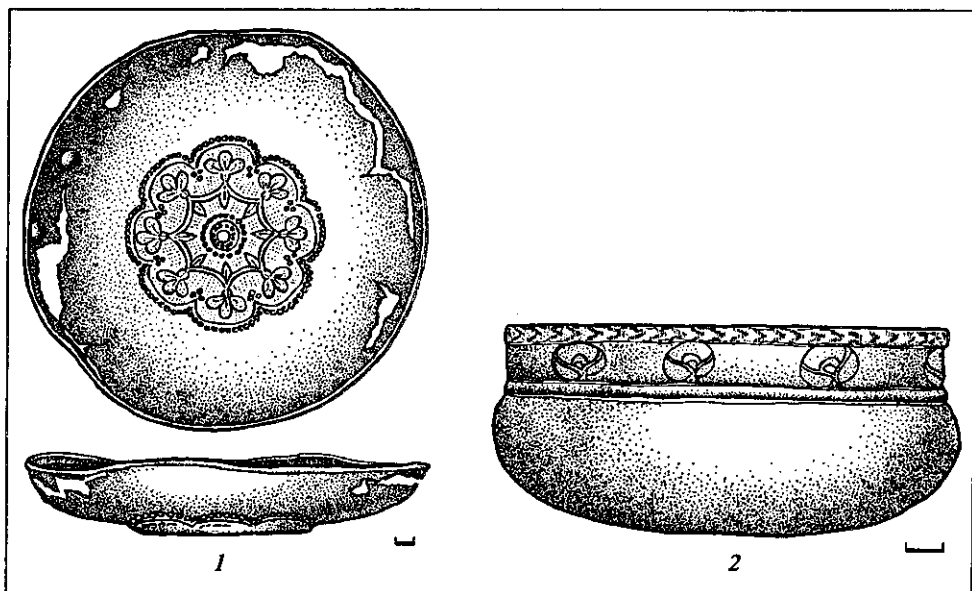

Рис. 1. Блюдо (1) та чаша (2) із с. Коробчине (срібло з позолотою)

Рис. 2. Блюдо із с. Коробчине (срібло з позолотою)

Рис. 3. Чаша із с. Коробчине (срібло з позолотою)

чоловіків, символізуючи їх могутність та належність до високого соціального стану. Зокрема, масивний золотий браслет був виявлений на Вінниччині у могилі знатного сармата, якого ідентифікують із «царем» Фарзоєм¹⁸. Важливою знахідкою із с. Коробчине є срібні обгортки піхов шаблі. Одна розміром $5,0 \times 3,7$, друга — $11,5 \times 3,5$ см. (Другу обгортку піхов втрачено у Дніпропетровському історичному музеї.) Особливо цікава перша з них, яка була окуттям вустя піхов (рис. 5, 5; 7). Її поверхня вкрита мереживом із гравірованого мотузкового орнаменту. Чарунки прикрашено трилисниками з вузькими довгими пелюстками. Верхній край вустя горизонтальний із мотузковим гравіюванням, нижній має фігурні серцеподібні виступи, на краї яких заходять переплетення «мережива».

Переплетення рослинного орнаменту, мотив трилисника із вузькими довгими пелюстками складала головний сюжет давньоугорського прикладного мистецтва. Вважається, що мадярський рослинний стиль виник напередодні утворення ранньофеодальної держави на підвалинах металообробного мистецтва древнього Ірану. «Пишні орнаменти, — пише Антол Барта, — знайшли дорогу до серця варварської племінної аристократії, що жадала висловити свою владу у зовнішніх проявах»¹⁹. Однак, якщо середньоазійські зразки рослинного орнаменту наносилися переважно на багате столове начиння, то мадярські найчастіше нанесено на предмети озброєння та кінського спорядження (мечі, шаблі, кинджали, сумки і т. д.).

Близькі за композицією і окремими елементами аналогії орнаменту вустя піхов із с. Коробчине відомі за знахідками з території Угорщини²⁰. Такий же орнаментальний мотив присутній на озброєнні з Південного Приуралля та Поволжя. Трилисник, що поєднується зі специфічним щитоподібним полем, є на руків'ях кинджалів із Крюково-Кужнівського і Танкеєвського могильників²¹, на наверші шаблі із могильника Колосовка I²². Схожий орнамент є на речах X ст. із Середньої Наддніпрянщини, зокрема на руків'ї меча з Києва і на срібному окутті позолотою малого ритона з Чорної могили у Чернігові²³. Особливо близьке до знахідки з с. Коробчине за формою і орнаменту окуття ритона з Чорної могили. Це стосується наявності серцеподібних виступів на його нижній частині й сплетіння мотузкового орнаменту з трилисниками у чарунках.

Від одностальної шаблі, на жаль, збереглися лише деякі деталі. Це стрижнеподібне руків'я і частина леза завдовжки 27,2 см (лезо розламане і знову загострене місцевими жителями). На руків'ї — круглий отвір. Платівчате перехрестя з ромбічним розширенням у центрі й ледь загнутими кінцями кріпилося під незначним кутом до руків'я (рис. 5, 7; 7).

Шабля із с. Коробчине належить до ранніх зразків із маловигнутим клинком. Такі вироби трапляються на пам'ятках VIII — першої половини X ст.²⁴. Пізніші шаблі з давньоруських та мадярських поховань, що датуються X — початком XI ст., мають вигнуті леза і руків'я, нахилені в бік леза²⁵.

До предметів озброєння належать 2 вістря залізних стріл завдовжки близько

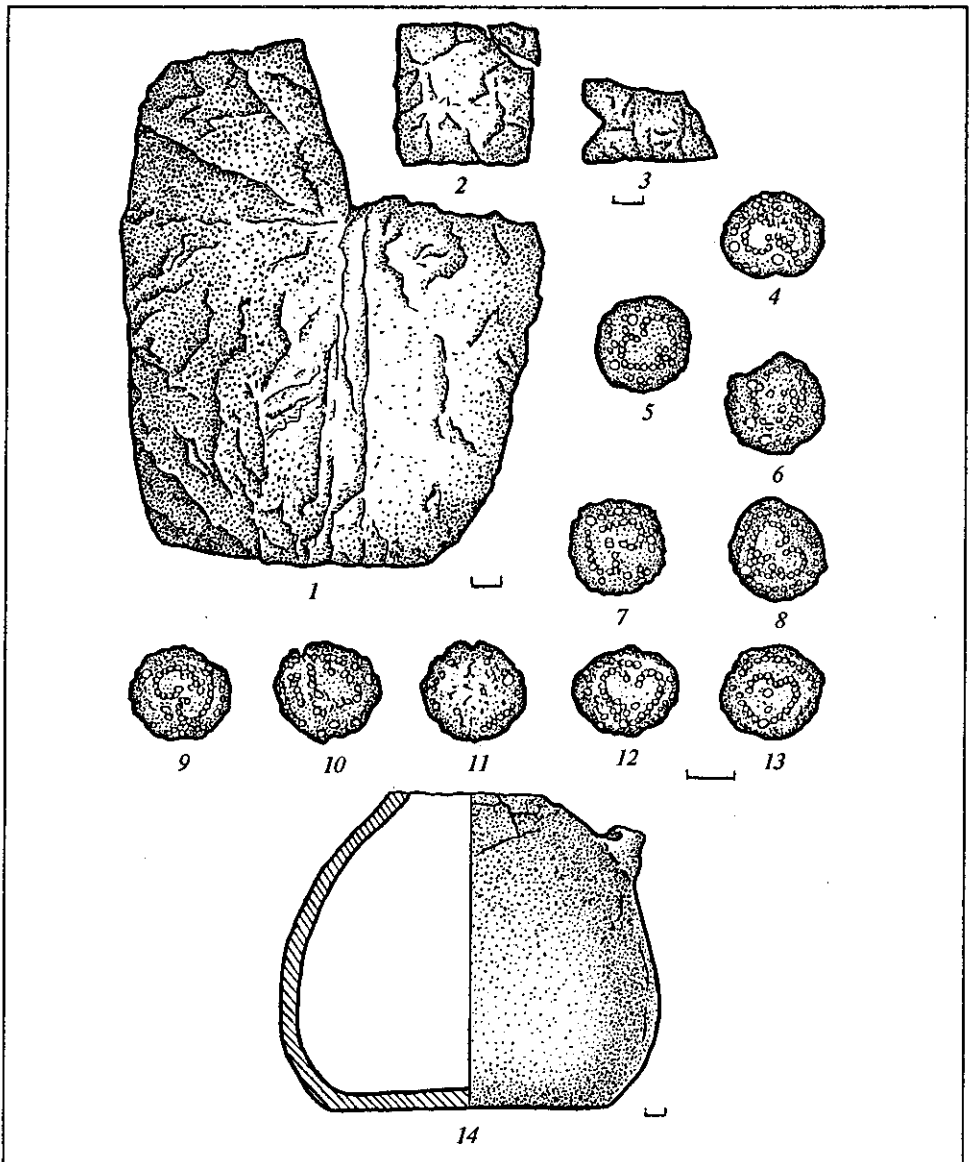

Рис. 4. Зразки знахідок із с. Коробчине: 1—3 — деталі лицевої маски; 4—13 — нашивні бляшки; 14 — уламок гончарного глека (1—13 — золото, 14 — глина)

8 см. У них подовжені черешки і сплюснена ромбічна голівка з вкороченими гранями (рис. 5, 3; 4). Такі вістря від стріл широковідомі на пам'ятках X—XI ст. ²⁶

Стремено має округлі обриси, плеската петля відділена від дужки перехватом (рис. 5, 6). Аналогічні вироби набули поширення у степах Євразії у VIII—X ст. ²⁷

Цікавими деталями комплексу з с. Коробчине є золоті платівки. Одна з них велика, трапецієподібних обрисів, розміром 17,3 × 13,7 см, друга — квадратна, розміром 4,4 × 4,4 см, третя — прямокутна із роздвоєним кінцем, розміром 4,2 × 2,4 см (рис. 4, 1—3). Відомо, що важливою деталлю поховального обряду давніх маляр було покриття обличчя масками — своєрідним саваном. Можливо, що наші платівки були деталями такого покриття.

На території Угорщини маски у могилах з'являються з приходом туди маляр наприкінці IX ст. Там їх виготовляли з цілого шматка шкіри чотирикутної форми без вирізів, а на місці очей і рога розташовувалися срібні платівки чотирикутної форми ²⁸. Судячи із археологічних джерел, обряд із лицевими масками маляр могли принести з собою у Подунав'я із Середнього Поволжя і Приуралля. На тюрксько-угорському

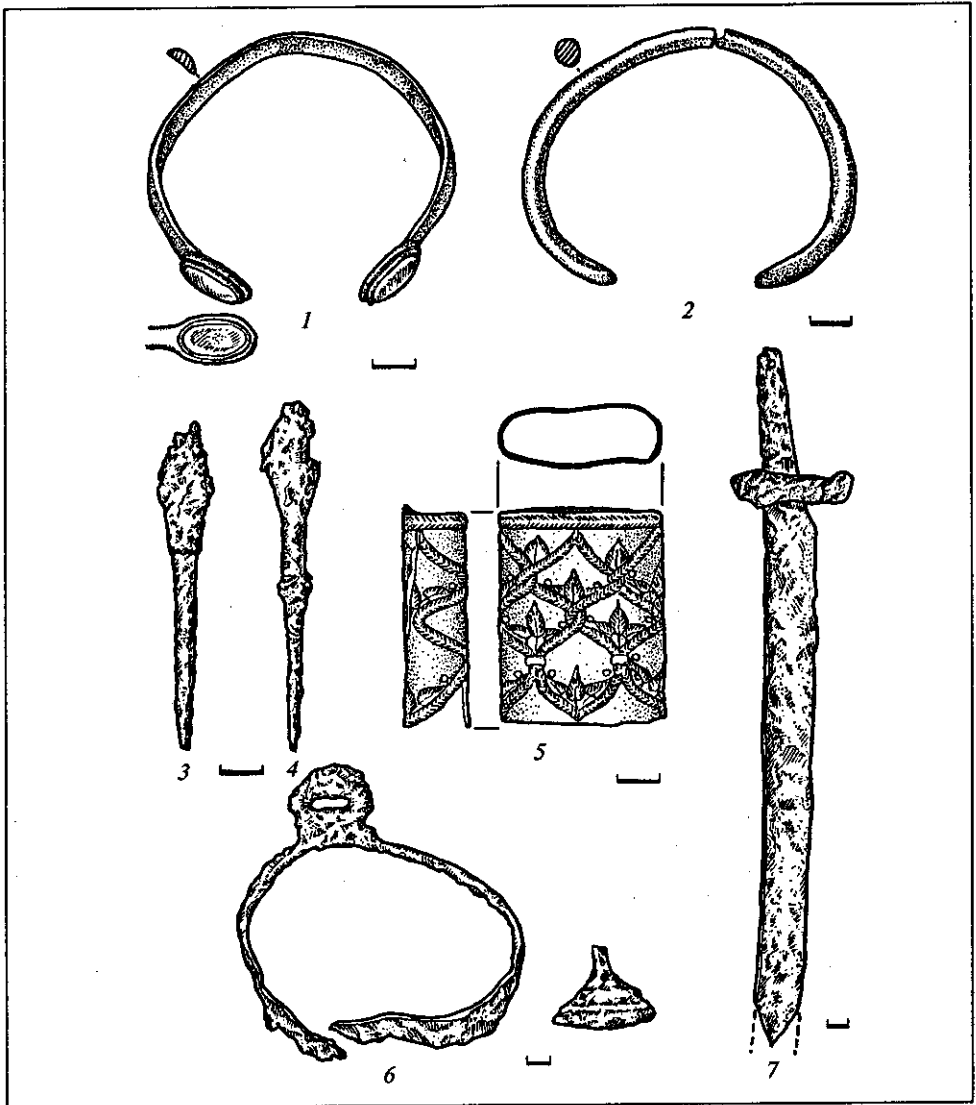

Рис. 5. Зразки знахідок із с. Коробчине: 1, 2 — наручні браслети; 3, 4 — вістря стріл; 5 — обгортка піхов шаблі; 6 — стремено; 7 — шабля (1 — золото, 2, 5 — срібло, 3, 4, 6, 7 — залізо)

могильнику IX — початку XI ст. із Танкеево у Середньому Поволжі у 19 похованнях виявлено срібні лицеві покриття з прорізами для очей та рота.²⁹ Під масками збереглися сліди шовкової тканини. Поховання з масками належали переважно чоловікам, рідше — жінкам, яких супроводжував численний поховальний інвентар. Такі ж маски відомі за розкопками могильників VI—XI ст. із Середнього та Верхнього Прикам'я³⁰. Срібну прорізну маску знайдено також у похованні IX—X ст. із с. Манвелівка у Середній Наддніпрянщині³¹. Золоті маски, накладки на очі та рот трапляються у похованнях знаті у народів Передньої Азії, Середземномор'я і Причорномор'я³².

Найвірогідніше, що велика платівка з с. Коробчине була посмертною маскою, а менші — накладками на очі та рот. Вони могли поєднуватися між собою таким же чином, як накладки із суцільною шкіряною маскою у похованнях на території Угорщини³³.

М. Бенко виокремлює у кочовиків 5 регіонів, де у похованнях різного часу трапляються лицеві маски. Найбільш ранні з них, I—V ст. та VI—VII ст., походять із передгір'їв Тянь-Шаню і Алтаю. Маски у могилах VI—X ст. відомі на Уралі, Поволжі і Пооб'ї; IX—X ст. — у Середній Наддніпрянщині і Середньому Подунав'ї³⁴.

Рис. 6. Наручні браслети із с. Коробчине (1 — золото, 2 — срібло)

Застосування лицевих масок було породжено почуттям страху перед померлим і бажанням захистити від нього живих³⁵.

Більшість речей із с. Коробчине датуються IX—X ст., тобто це поховання належить до доби, близької до часу «придбання батьківщини» мадярами, коли вони з'явилися у Південно-Східній Європі, щоб потім далі рухатися на Захід і остаточно осісти на Дунаї.

Відомо, що у першій половині IX ст. мадяри були на Дніпрі, ставши на шляху посланників Русі, які поверталися у 839 р. із Константинополя. У стародавньому Києві існували Угорські гори, які в літопису вперше згадуються під 882 р., у зв'язку із приходом Олега і його розправою над Аскольдом і Діром³⁶. Найімовірніше, що топонім, пов'язаний з древніми мадярами, з'явився у Києві значно раніше. У літопису під 898 р. прямо розповідається про перебування угрів у Києві: «Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами, бо ходили вони (так), як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що звалися горами Угорськими»³⁷.

Поява мадяр у Південно-Східній Європі пов'язана з активізацією печенігів на територіях, розташованих на схід від Волги, де Плано Карпіні (1246 р.) і Рубрук (1253 р.) розміщували батьківщину мадяр³⁸. З погляду переважної більшості дослідників, предки мадяр входили до складу Західнотюркського каганату, з-під влади якого вони звільнилися близько 631 р., втрапивши до сфери впливу хозар³⁹. Існує теорія про Кавказьку прабатьківщину мадяр⁴⁰. Однак більш вірогідно, що вони походять з Південного Приуралля, звідки у третій чверті I тис. н. е. і почали свій рух на захід. Шлях їх просування визначається по-різному. Вважається, що мадяри з Південного Приуралля спочатку переселилися у Башкирію, а згодом переправились через Волгу і Дон (Н. Данилевський, І. Перені та ін.), або ж що вони, рухаючись на захід, йшли через Волгу, Каму на Оку і верхів'я Дону (К. Грот, Е. Моора та ін.). Шлях, який подолали мадяри від Південного Приуралля до Середнього Подунав'я, у часі зайняв кілька століть. Впродовж цього переселення вони здійснювали досить тривалі зупинки. Зокрема, за Константином Багрянородним, мадяри перебували поблизу Хозарії 3 роки⁴¹.

В.П. Шушарін вважав, що це було між 836 і 838 рр.⁴². Там розташовувалася їх країна Леведія, звідки мадяри переселилися до Ателькузу. Можна думати, що зафіксована Константином Багрянородним зупинка мадяр не була винятковим явищем. Очевидно, що на шляху їх просування таких зупинок було багато і вони були тривалими. Деякі дослідники вважають, що поблизу Хозарії мадяри мешкали не три роки, а кілька десятиліть і навіть століть (П. Сум, С. Макартей, К. Вестберг та ін.).

Питання щодо локалізації Леведії та Ателькузу остаточно не вирішено. Леведією розташовують між Києвом і Воронежем (Е. Мольнар), між Доном і Дунаєм (І. Ерделі), між Дінцем і Дніпром (К. Грот, В. Мавродін та ін.). Іноді Леведію та

Рис. 7. Шабля із верхньою обгорткою піхов із Коробчине (залізо, срібло з позолотою)

Ателькузу ототожнюють між собою, локалізуючи їх у степу між Дніпром і Дунаєм. «Мадяри, — вважав М.І. Артамонов, — прорвалися прямо у степи Причорномор'я і невдовзі під тиском хозар відійшли на західний край хозарських володінь у межиріччя Дніпра і Дунаю, у Ателькузу»⁴³. Вважається, що, поселившись у Північному Причорномор'ї, мадяри потрапили під владу хозар і навіть збирали для них данину зі слов'ян⁴⁴. Судячи з повідомлень давніх авторів (Гардізі, Ібн Даста, Ал Бекрі, Ал Марвазі), вони здійснювали успішні набіги на слов'ян⁴⁵. За свідченням хроніки Аноніма XII—XIII ст., угорські племена під орудою Альмоша (помер близько 894 р.), рухаючись на захід, зуміли навіть підкорити «королівство Русів» і взяти приступом Київ. Лише після того, як кияни сплатили велику данину, угри залишили їхні землі. Однак це повідомлення піддається сумнівам з боку деяких дослідників⁴⁶.

Із письмових джерел відомо, що за часів візантійсько-болгарських війн 836—837 рр. мадяри були в країні Ателькузу, розташованій поблизу Дунаю. Там вони перебували до 895 р., доки їх не витіснили за Карпати болгари і печеніги. З того часу почалася нова сторінка історії мадяр, пов'язана із придбаною ними батьківщиною у центрі Європи.

Перський історик XI ст. Гардізі засвідчив, що у мадяр верховна влада була поділена між зверхником на війні та управителем усіма іншими справами⁴⁷. Константин Багрянородний називає двох головних представників влади після верховного князя — «гіласа» і «кархана»⁴⁸. Окрім того, мадяри у ті часи були об'єднані у сім племен, котрі управлялися племінними вождями — воеводами. Головного з них звали Леведій⁴⁹.

Дуже вірогідно, що поховання з с. Коробчине належало одному із таких вельмож. Принаймні, незважаючи на те що частина супровідного інвентаря була втрачена, це поховання є одним із найбагатших серед відомих нині поховань угрів доби «здобуття батьківщини».

Каталог предметів із с. с. Коробчине.

1. Блюдо срібне із сплюсненим широким вустям (рис. 1, 1; 2).

Внутрішня частина вустя по краю оснащена плескатию бортиком. На боці посудини є 2 круглі заклепки, якими, очевидно, кріпилася ручка, що не збереглася. Всередині, на дні блюда, є рельєфний візерунок, виконаний технікою карбування і гравіювання. Це складна восьмипелюсткова розетка, всередині якої нанесено восьмикутник із трілисниками. Поле розетки вкрите маленькими гравійованими кружальцями. Із зовнішньої сторони пелюстки розетки обрамлені рельєфними кружальцями — «перлинами». На стінках утворилися отвори, тріщини й щілини. Висота блюда — 4,2 см, діаметр вустя — 22,3 см, діаметр розетки — 11 см, діаметр заклепок — 1 см. Маса виробу — 347, 4 г, проба — 875.

2. Чаша срібна напівсферична (типу фіали), всередині позолочена (рис. 1, 2; 3). По периметру невисокої шийки нанесено фриз позолоченого візерунку — округлі пуп'янки квітів на коротких стебельцях. Край вінчика орнаментований «ялинкою». Біля основи орнаменту — тріщина. На зовнішньому та внутрішньому боках дна видно сучасні подряпини і глибокий слід від удару гострим предметом. Висота посудини

5,3 см, діаметр вустя — 11,5 см, діаметр тулуба — 12,8 см, висота фриза — 1 см. Маса — 276, 6 г, проба 875.

3. **Обгортка вустя піхов шаблі з срібла** (рис. 5, 5; 7). Лицьова поверхня прикрашена гравіюваним мережаним візерунком із позолоченими трилисниками всередині чарунків. Верхній горизонтальний край прикрашено мотузковим орнаментом. Нижній край має серцеподібні виступи. Довжина обгортки 11,5 см, ширина — 3,5 см. Маса — 21,7 г, проба — 916.

4. **Браслет золотий платівчатий** (рис. 5, 1; 6, 1). На його кінцях, у овальних гніздах із зубчастим краєм — вставки із сердолика (кабошони). Діаметр прикраси 6,5 см, ширина платівки — 0,7 см, більший діаметр щитка — 1,7 см, каменю — 1,5 см. Маса 44,4 г, проба 930.

5. **Браслет срібний, круглий у перетині** (рис. 5, 2; 6, 2). Він розламаний на дві частини. Діаметр 7,5 см, діаметр перетину дроту 0,5 см. Маса 38,8 г, проба 900.

6. **Бляшки з золотої фольги** (10 екземплярів). Вони круглі, з отворами для кріплення по краю (рис. 4, 4—13). На поверхні тиснений серцеподібний орнамент. За краєм овалу є бордюр із «перлин». Їх діаметр — бл. 2 см. Маса кожної 0,65 г, проба 900.

7. **Платівка золота трапецієподібної форми**. Можливо, від лицевої маски. Один її кут втрачено. На поверхні помітні сліди перегинів (рис. 4, 1). Розмір платівки 17,7 × 9 см. Маса 29,95 г, проба 930.

8. **Платівка з золотої фольги квадратної форми з обламаним кутом** (рис. 4, 2). Вздовж однієї із сторін збереглося два маленьких отвори. Розмір — 4,4 × 4,4 см. Маса 2,4 г, проба 950.

9. **Платівка з золотої фольги, прямокутної форми з роздвосними кінцями** (рис. 4, 3). Розмір — 4,2 × 2,4 см. Маса 1,3 г, проба 930.

10. **Глек глиняний гончарний із відбитими горлом і ручкою** (рис. 4, 14). Тулуб сферичної форми, приземкуватий, звужений до невисокого піддону. У верхній його частині збереглася основа овальної у перетині ручки. На нижній частині тулуба є дві концентричні смуги. Поверхня глека світло-сірого, а на зламі — світло-коричневого кольору. Тісто добре відмулене з домішками дрібнозернистого піску. Висота виробу 16,5 см, діаметр тулуба — 18,5 см, діаметр дна — 15 см, товщина стінок — 0,7 см, товщина ручки — 1,5 см.

11. **Шабля залізна** (рис. 5, 7; 7). Зберігся лише стрижень руків'я з частиною клинка і фрагментом перехрестя. Руків'я розташоване під невеликим кутом до леза. У його центрі є круглий отвір для кріплення обкладки руків'я. Лезо клинка слабо вигнуте, трикутне у перетині. Загальна довжина частини шаблі, що збереглася, — 34,2 см, довжина частини клинка, що збереглася, — 27,2 см, ширина — 2,4 см. Довжина руків'я 6,7 см, його ширина внизу 1,5 см, вверху — 1 см. Перехрестя напускне, платівчатє із ромбічним розширенням у центрі й округлим загнутим кінцем. Довжина уламка — 6 см, ширина у центрі — 1,9 см, на кінці, що зберігся, — 1 см.

12. **Вістря черешкової залізної стріли** (рис. 5, 4). Перо подовжене, ромбічної форми, черешок у перетині круглий. Загальна довжина виробу 8 см, довжина пера — 3,5 см, його ширина — 1,4 см, довжина черешка — 4,5 см, діаметр внизу — 0,2 см, ширина вверху — 0,5 см.

13. **Вістря черешкової залізної стріли** (рис. 5, 3). У неї довга шийка, що завершується ромбічним пером. Довжина стріли 8 см, довжина пера — 4,3 см, ширина — 1,4 см, довжина черешка — 3,7 см, діаметр внизу — 0,1 см, ширина вверху — 0,4 см.

14. **Стремено залізне, деформоване** (рис. 5, 6). Воно округлої форми, із платівчатою петлею, відділеною від дужки перехватом. У центрі петлі є подовжений овальний отвір. Підніжка плеската, прямокутна. Висота стремена 13 см, діаметр петлі — 3,5 см, висота — 3,6 см, довжина отвору у петлі — 1,5 см, ширина — 0,5 см, ширина дужки — 0,6 см, ширина підніжки — 4,2 см.

¹ Отчет ИАК за 1905 г. — СПб., 1907. — С. 54—55.

² Чурилова Л.Н. Погребение с серебряной маской у села Манвеловки на Днепропетровщине // СА. — 1986. — № 4. — С. 261—266.

³ Бокій Н.М., Плетнева С.А. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула // СА. — 1988. — № 2. — С. 99—115.

⁴ Халикова Е.А. Больше-Тиганский могильник // СА, 1976. — № 2. — С. 158—178; Халикова Е.А. Погребальный обряд Танкеевского могильника и его венгерские параллели // ПАДИУ. — М., 1972. — С. 145—167.

- ⁵ Григорьев Г. Истории народного узора Востока // Искусство. — 1937. — № 1. — С. 141.
- ⁶ Смирнов Я.И. Восточное серебро. — СПб., 1909. — Табл. XI, 103.
- ⁷ Маршак Б.И. Согдийское серебро. — М., 1971. — С. 26; Даркевич В.П. Художественный металл Востока. — М., 1976. — С. 90. — Рис. 12.
- ⁸ Даркевич В.П. Указ. соч. — С. 87.
- ⁹ Маршак Б.И. Указ соч. — С. 26.
- ¹⁰ Смирнов А.П. Железный век Башкирии. Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири // МИА. — 1957. — № 57. — С. 85.
- ¹¹ Смирнов Я.И. Указ. соч. — Табл. CVI, 235, 236.
- ¹² Даркевич В.П. Указ. соч. — С. 90. — Рис. 12.
- ¹³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс). — М., 1989. — С. 124—131.
- ¹⁴ Хлебникова Т.А. Керамика памятников Волжской Булгарии. — М., 1988. — С. 87. — Рис. 22, 1, 2.
- ¹⁵ Laszly G. Agrád nére. — Budapest, 1988. — S. 66—68.
- ¹⁶ Казаков Е.П. О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника // ПАДИУ. — М., 1972. — С. 165.
- ¹⁷ Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 79; Laszly G. Op. cit. — S. 96.
- ¹⁸ Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991. — С. 24. — Рис. 14, 6.
- ¹⁹ Барта А. Истоки венгерской культуры X в. // ПАДИУ. — М., 1972. — С. 120.
- ²⁰ Fettich N. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. — Budapest, 1937. — Taf. XLVII; Laszly G. Op. cit. — S. 73, 74, 76.
- ²¹ Иванов И.П. Крюково-Кужновский могильник // Материалы по истории мордвы VIII—XI вв. — Моршанск, 1952. — С. 211. — Табл. 27, 1; Казаков Е.П. Указ. соч. — С. 164. — Рис. 2, 9.
- ²² Дитлер И.А. Могильник в районе п. Колосовка на р. Фарс // Сборник материалов по археологии Адыгеи. — Майкоп, 1961. — С. 185. — Табл. XIX, 2.
- ²³ История культуры древней Руси. — М., 1948. — С. 125. — Рис. 81, 1, 2.
- ²⁴ Гринченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. — 1950. — III. — С. 44. — Табл. II, 13, 14; Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия // СА. — 1950. — XIII. — С. 75. — Табл. II, 6, 8; Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. — 1955. — XXIII. — Рис. 1—5.
- ²⁵ Корзухина Г.Ф. Указ. соч. — Табл. III, 5—8.
- ²⁶ Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел // САИ. — 1966. — Вып. E1-36. — Табл. 13—16.
- ²⁷ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966. — С. 11; Мажитов Н.А. Южный Урал XII—XIV вв. — М., 1977. — С. 195. — Табл. 1, 20.
- ²⁸ Dienes I. Nonfoglalalyine halottas szokásainek egyik Ertesitő. — 1963. — N 90. — S. 109—111.
- ²⁹ Халикова Е.Н. Указ. соч. — С. 153.
- ³⁰ Казаков Е.П. О назначении погребальных лицевых покрытий Танкеевского могильника // Тр. Камской археол. экспедиции. — Казань, 1968. — № 19. — С. 232—233.
- ³¹ Чурилова Л.Н. Указ соч. — С. 261—266.
- ³² Погребова Н.Н. Золотые лицевые пластины из погребения Неаполя-Скифского // История и археология древнего Крыма. — К., 1957. — С. 142—154; Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982. — С. 109—113.
- ³³ Фодор И. К вопросу о погребальном обряде древних венгров // ПАДИУ. — М., 1972. — С. 168.
- ³⁴ Benky M. Halloti maszk és sirololus // Studia Antiqua. — 1987/88. — XXXIII. — 2. — S. 160—200.
- ³⁵ Высоцкий Н. Несколько слов о погребальных обычаях вогулов // Изв. Об-ва археологии, истории и этнографии при Импер. Казан. ун-те. — Казань, 1907. — Т. 24. — Вып. 3. — С. 257; Чернецов В.Н. Представление о душе у обских угров // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. — М., 1959. — С. 143.
- ³⁶ Литопис Руський. — К., 1989. — С. 13.
- ³⁷ Там же. — С. 14.
- ³⁸ Путешествие в Восточные страны Платона Карпини и Рубрука. — М., 1957. — С. 48, 57, 72.
- ³⁹ Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962. — С. 338.
- ⁴⁰ Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX веке // Международные связи России в XVII в. — М., 1961. — С. 133.
- ⁴¹ Константин Багрянородный. Об управлении государством // ИГАИМК. — 1934. — Вып. 91. — С. 17.

⁴² Шушарин В.П. Указ. соч. — С. 134.

⁴³ Артамонов М.И. Указ. соч. — С. 344.

⁴⁴ Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа // *Studia Historica*. — Budapest, 1955. — N 13. — S. 127.

⁴⁵ Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // *Древнерусское государство и его международное значение*. — М., 1965. — С. 389—390.

⁴⁶ Шушарин В.П. Указ. соч. — С. 139—140.

⁴⁷ Бартольд В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893—1894 гг. // *Записки АН*. — СПб., 1897. — Т. 1. — № 4. — С. 122.

⁴⁸ Константин Багрянородный. Указ. соч. — С. 19.

⁴⁹ Артамонов М.И. Указ. соч. — С. 344.

Одержано 04.08.2000

О.М. Приходнюк, Л.Н. Чурилова

ДРАГОЦЕННОСТИ ИЗ с. КОРОБЧИНО НА ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЕ

В окрестностях с. Коробчино Криничанского р-на Днепропетровской обл. в 1989 г. при земляных работах были обнаружены вещи, сопровождавшие захоронение воина-кочевника с конем. На хранение в Днепропетровский исторический музей поступили следующие предметы: железные сабля, стремя и 2 стрелы; серебряные с позолотой 2 звена от обкладок ножен сабли, блюдо и чаша восточного происхождения, серебряный и золотой браслеты, 10 золотых круглых бляшек, фрагмент глиняного гончарного кувшина. Орнамента верхнего звена оковки ножен (сеть с удлинненными трилистниками внутри ячеек) и круглых бляшек (сердцевидный орнамент) является свидетельством того, что в с. Коробчино был погребен знатный утр периода до переселения венгров в Подунавье (конец IX в.).

О.М. Prykhodnyuk, L.M. Churylova

JEWELRY FROM THE VILLAGE OF KOROBCHYNE OF THE DNIPROPETROVSK REGION

In the vicinity of the village of Korobchynе, the Krynychansky district, the Dnipropetrovsk region, things accompanied a soldier-nomad with horse were found on excavations in 1989. The following things were delivered to the Dnipropetrovsk historical museum for storage: iron saber, stirrup, and two arrows; two links of the facing of the saber's sheath (silver with gilding); dish and cup of the east origin; silver and gold bracelets; ten gold round plaques; and the fragment of a clay potter's jug. The ornament of both the upper link of the sheath's fitting (a network with elongated three-lobed figures inside cells) and round plaques (the hearth-like ornament) testifies to that a noble Ugrian was buried at Korobchynе at the period prior to the migration of the Hungarians to the Danube region (the end of the IX century AD).

С.Я. Ольговський

МЕТАЛ БРАСЛЕТІВ ХЕРСОНЕСА

Висвітлено результати спектроаналітичного дослідження бронзових браслетів пізньоантичного Херсонеса. Виділено металургійні групи металу. Автор доходить висновку щодо уніфікації сплавів у перших століттях н.е. і неможливості виділення хімічних груп та ототожнення їх з рудними родовищами.

Металеві браслети, що є одним з найрозповсюдженіших видів прикрас у перші століття нової ери, на відміну від інших категорій металевих виробів цього часу мало привертала увагу дослідників. Численні статті та монографічні дослідження присвячені типологічному вивченню фібул, пряжок, підвісок, намистин. Браслети ж згадуються лише у разі публікації матеріалів окремих пам'яток. Не є виключенням і браслети з розкопок Херсонеса та суміжних поселень. Про їх знахідки без ретельного опису і без малюнків пишуть К.К. Косцюшко-Валюжинич¹, Р.Х. Лепер², С.Ф. Стржелецький³. Найповніший список браслетів Херсонеса подано в монографії В.М. Зубаря, присвяченій матеріалам херсонеського некрополя⁴, де наведено численні аналогії з різних регіонів, вирішено питання хронології і генезису деяких типологічних форм.

Пропонована робота присвячена спектроаналітичному дослідженню браслетів із збірки Херсонеського історико-археологічного заповідника. Автор не ставив перед собою завдання ретельно описати всі типи браслетів, тим більше що в дослідженій колекції представлені не всі типи, що побутували в античному Херсонесі та на поселеннях хори. Проте для співвідношення тип браслета — хіміко-металургійна характеристика металу доцільно розділити досліджені браслети на кілька типів, що відповідають типологічній схемі, запропонованій В.М. Зубарем⁵.

Всього було проаналізовано 40 браслетів, які розподіляються на такі типи.

1. Браслети із круглого в розрізі дроту, кінці якого прив'язані до спинки кількома обертами. В літературі їх називають розсувними. До цього типу віднесено 8 браслетів (рис. 1, 1—8). Три з них є, мабуть, фрагментами таких браслетів з обламаними кінцями.

2. Браслети із круглого в розрізі дроту з кінцями у вигляді шишечок, які можуть бути біконічними або у формі кульки (рис. 1, 9—12).

3. Круглодротяні браслети з нез'єднаними закругленими кінцями, іноді прикрашеними нарізкою (рис. 1, 13—22).

4. Круглодротяні браслети з плескатими кінцями у вигляді голівки змії, іноді досить стилізованої. Стилізація може бути умовна, лише підкреслена формою кінця або моделювання (рис. 2, 1—8). Трапляється, що тільки одна половинка браслета прикрашена голівкою змії, протилежна лишається тупою.

5. Браслети з розширеними раструбоподібними роз'ємними кінцями. Іноді кінці таких браслетів прикрашалися рельєфним орнаментом (рис. 2, 9—18).

Слід зазначити, що браслети 1 та 4 типів мають численні аналогії в західних провінціях Римської імперії і в грецькій метрополії, а це дає підставу сподіватися, що вони, можливо, були привезені в Херсонес. Браслети 2, 3 та 5 типів були розповсюджені в Південно-Західному Криму і Північному Причорномор'ї та, ймовірно, є продукцією місцевих майстрів. Метал згаданих браслетів виявив хіміко-металургійну неоднорідність. Розглянемо металургійну характеристику сплавів.

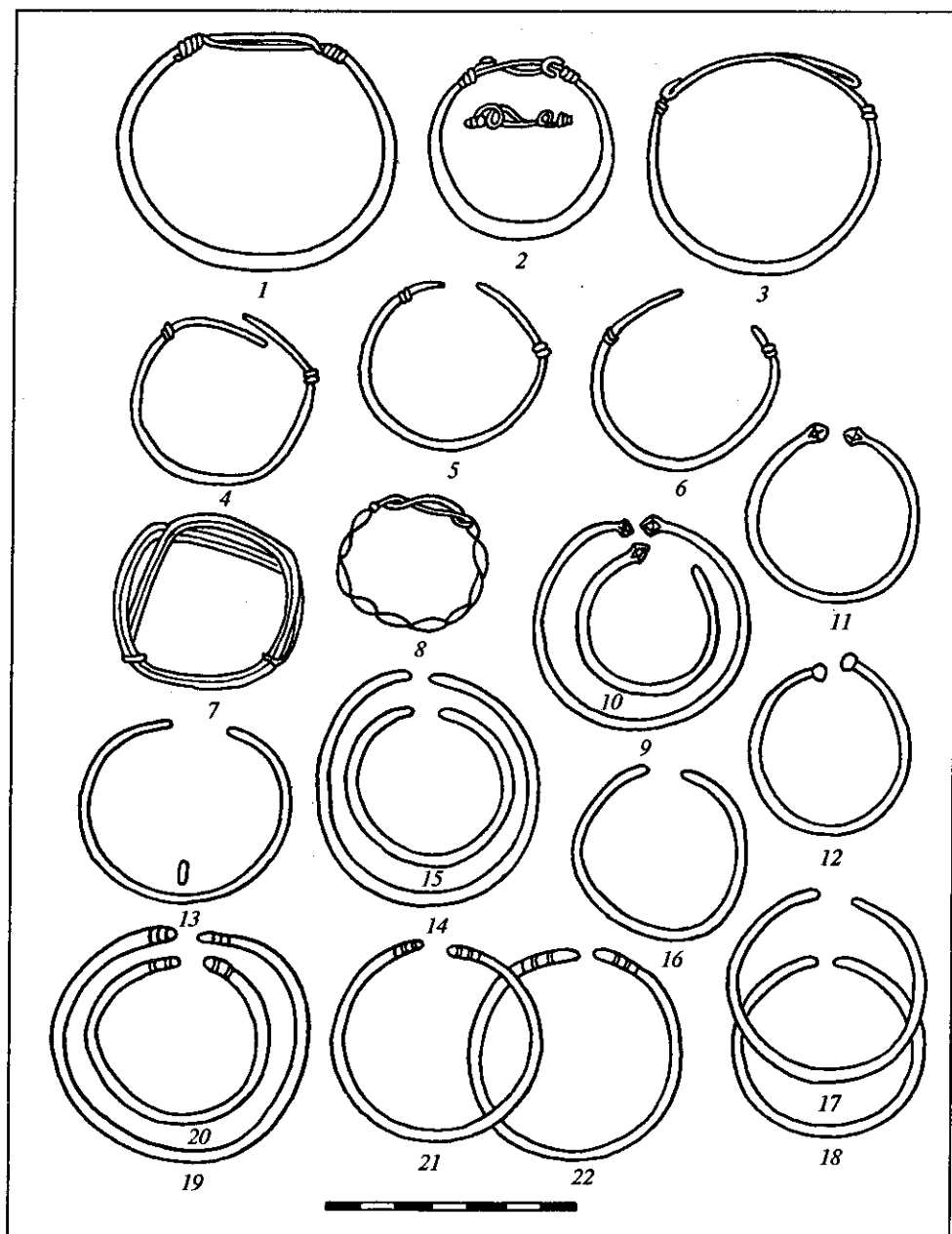

Рис. 1. Бронзові браслети пізньоантичного Херсонеса

Основними легуючими домішками є олово, свинець та цинк. За результатами спектрального аналізу херсонеських бронз такі домішки містять сплави й інших категорій виробів, наприклад фібул⁶. Певною мірою на роль штучної лігатури претендує і срібло. Проте в нашій колекції лише один браслет містить 1 % срібла (ан. 27113) та один браслет виготовлено з білона (таблиця), тобто концентрації міді й срібла в сплаві приблизно рівні (ан. 27120). Дослідники вже відзначали випадки використання срібла в рецептах сплавів у Північному Причорномор'ї в перших століттях до н. е.⁷ Проте у процесі добірки матеріалу до публікації автор свідомо уникав апробації браслетів з явними ознаками присутності в сплаві срібла, маючи на меті описати лише сплави на мідній основі.

Навіть на перший погляд на частотних гістограмах розповсюдження концентрацій олова, свинцю та цинку (рис. 3, 1) привертає увагу різниця в побудові вершин для цих елементів. Якщо вершина для цинку з концентраціями в діапазоні 1—10 % з усією

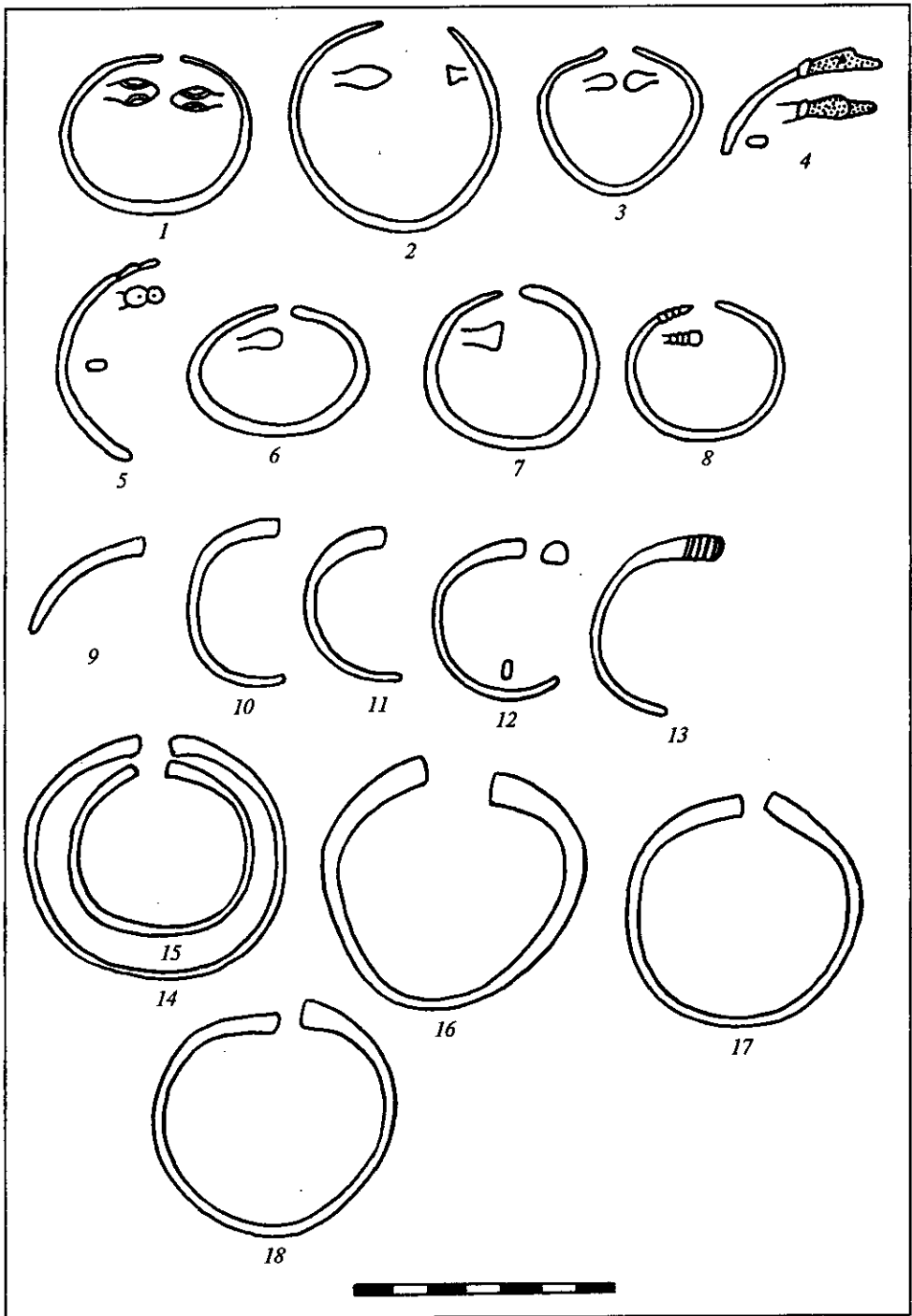

Рис. 2. Бронзові браслети пізньоантичного Херсонеса.

очевидністю вказує на легування досліджених бронз цим елементом, то вершини для олова та свинцю свідчать, що межа штучного легування цими елементами досить низька і концентрації їх нижче, ніж цинку. Для олова межа штучного легування проходить в діапазоні 0,1 %. У разі точнішого кореляційного аналізу ця межа уточнюється до 0,15 % (рис. 3, 2, 3). Важко стверджувати, що олов'яну лігатуру додавали в сплав у такій малій кількості, яка не могла суттєво вплинути на властивості сплаву. Тим більше, що олово як самостійна лігатура трапилось лише у двох випадках. Найімовірніше, що вироби, які містять олово в концентраціях менше 1 %, є результатом пе-

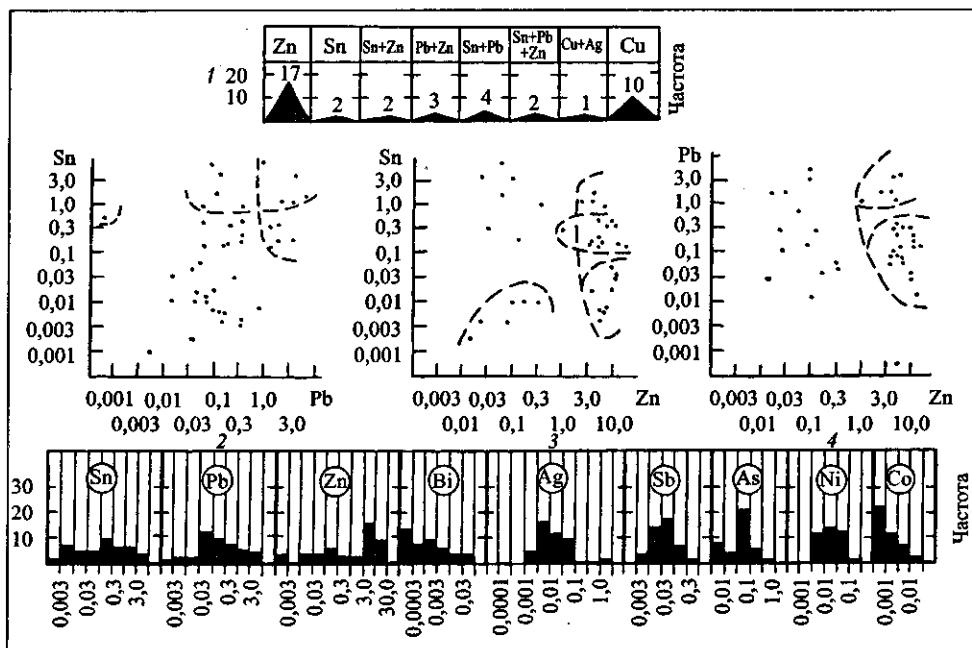

Рис. 3. Частотні гістограми

реплавки бронзового бруду. За умови перемішування вторинної сировини з первинною «чистою» міддю суттєво мінялась картина хімічного складу, зокрема зменшувалися концентрації домішок, які переходили в новий сплав із вторинної сировини. Тому межа штучного легування оловом і простежується в такому низькому діапазоні, а концентрація цього елемента досягає всього 5 %. Лише один браслет містить олово в концентраціях до 8 %. А концентрація цинку, який додавався в сплав у чистому вигляді, досягала понад 20 % за умови чіткої межі штучного легування в діапазоні 1—3 %.

Олово як самостійну лігатуру на території Північного Причорномор'я використовували ще в добу пізньої бронзи. Воно було традиційною домішкою в сплавах скіфського часу як спадщина бронзового віку⁸. В скіфський час разом з оловом почали використовувати свинець, який поступово витіснив олово. З чим був пов'язаний цей процес, із заміною джерел сировини або ж просто із деяким обмеженням поставок олова, — сказати важко. Проте, судячи з рецептурних характеристик, свинець для металургів скіфського часу був доступнішим, ніж олово, і свідченням цього є більш висока межа легування свинцем у сплавах досліджених браслетів (рис. 3, 1, 3).

Цинк — нова для Північного Причорномор'я лігатура, яка була завезена в регіон найімовірніше римлянами. Подальше розповсюдження цинкових сплавів у Північному Причорномор'ї, як вірно стверджують Є.М. Черних і Т.Б. Барцева, стимулювали місцеві грецькі міста-держави⁹. Втім час появи і поширення лагуней слід відносити лише до рубежу н. е., не розповсюджуючи їх використання на 1 тис. до н. е. Щоправда, Б.А. Шрамко стверджує, що цинк як штучну домішку використовували металурги Більського городища, але в матеріалах з цієї пам'ятки цинк був виявлений лише в двох прикрасах і двох зливках із шлаком¹⁰, що не може підтверджувати регулярне використання цього металу для легування бронзи більськими майстрами. Крім того, автор не дав у публікації ні малюнків, ні типологічної характеристики виробів, тому можна поставити під сумнів належність домішки цинку до скіфського часу.

Є.М. Черних писав про використання цинкової лігатури ливарниками в добу пізньої бронзи¹¹, але ж не вказуючи на конкретний регіон або пам'ятку, а також не визначаючи частку цинкових сплавів у рецептах того часу. Тому у нас нема підстав говорити про широке використання цинку до рубежу н. е. За результатами спектрального аналізу скіфських бронз Дніпровського лісостепового Лівобережжя, які опублікувала Т.Б. Барцева¹², принаймні з понад 600 проб лише в металі 23 виробів цинк містився в концентраціях 0,1—0,6 %, що можна вважати чистою випадковістю або ж по-

ліметалічним характером руди, з якої було одержано метал з природними домішками цинку. В Північно-Західному Причорномор'ї серед більш ніж 500 проаналізованих виробів не виявлено жодного, в якому цинк мав би концентрацію вище 0,01 %¹³.

У цілому співвідношення металургійних груп, які характеризують метал браслетів, відображено в таблиці розповсюдження виробів за типами сплавів (рис. 3, 5). Олово концентрацією нижче 1 % при цьому як штучна лігатура не враховувалось.

Результати спектрального аналізу металу браслетів Херсонеса, %

Номер рисунок	Номер аналізу	Sn	Pb	Zn	Ві	Ag	Sb	As	Ni	Co
1,1	27124	8,5	0,8	0,06	0,0008	0,03	0,015	0,02	0,02	0,01
1,2	27982	0,004	0,3	5,0	0,001	0,008	0,01	—	0,04	—
1,3	27127	0,18	0,15	12,0	0,002	0,03	0,1	0,035	0,006	—
1,4	27122	5,0	0,12	0,025	—	0,006	0,3	0,06	0,006	—
1,5	27123	0,04	0,015	12,0	—	0,03	0,15	0,06	0,015	0,001
1,6	27125	0,07	0,05	—	0,0006	0,03	0,04	0,015	0,015	0,001
1,7	28001	0,004	0,3	0,025	—	0,03	0,09	—	0,02	—
1,8	27997	0,02	0,09	4,5	—	0,001	0,008	—	0,006	—
1,9	27984	0,01	0,04	0,2	—	0,008	0,015	0,02	0,007	—
1,10	27126	0,001	0,005	—	—	0,008	0,009	—	0,003	—
1,11	27998	0,007	0,15	7,0	—	0,01	0,025	0,009	0,003	—
1,12	27985	0,01	0,013	0,1	—	0,001	0,015	—	0,01	—
1,13	27120	0,2	4,0	0,08	0,08	□ 50	0,015	0,25	0,006	—
1,14	27121	1,0	0,04	0,36	0,0008	0,25	0,08	0,015	0,015	0,001
1,15	27990	3,5	4,0	0,1	—	0,002	0,015	0,06	0,05	0,01
1,16	27992	0,008	0,075	8,0	0,015	0,01	0,02	0,1	0,05	0,003
1,17	27999	0,002	0,03	0,015	—	0,008	0,03	0,008	0,01	0,001
1,18	27993	0,007	0,09	6,0	0,006	0,009	0,015	0,06	0,05	0,003
1,19	27987	0,007	0,02	—	0,0008	0,008	0,015	—	0,01	—
1,20	27988	0,25	0,3	5,0	0,015	0,006	0,04	0,07	0,02	0,003
1,21	27989	0,15	1,2	6,0	0,004	0,02	0,02	0,09	0,03	0,002
1,22	28002	0,5	0,3	10,0	0,01	0,1	0,06	0,07	0,05	—
2,1	27974	0,01	0,07	0,3	0,0006	0,06	0,04	0,08	0,007	—
2,2	27975	0,45	0,06	8,0	—	0,009	0,006	0,03	0,006	—
2,3	27994	0,2	3,5	7,0	0,0025	0,01	0,08	0,06	0,06	—
2,4	27981	1,2	3,5	4,0	0,002	0,009	0,1	0,1	0,01	0,001
2,5	27983	0,6	0,006	0,5	0,004	0,015	0,008	0,1	0,015	—
2,6	27996	0,3	2,0	0,03	0,0015	0,008	0,02	0,04	0,004	—
2,7	27995	1,2	2,0	2,5	0,05	0,01	0,04	0,08	0,02	0,003
2,8	28000	0,2	0,3	0,15	0,002	0,015	0,04	0,06	0,05	0,001
2,9	27976	0,03	0,25	12,0	—	0,007	0,006	0,08	0,06	—
2,10	27113	0,4	0,2	13,0	0,002	1,0	0,1	0,05	0,005	0,001
2,11	27119	2,0	0,1	5,0	0,0004	0,07	0,03	0,05	0,004	0,001
2,12	27128	1,8	7,0	1,0	0,04	0,07	0,2	0,35	0,07	0,003
2,13	27979	0,02	0,04	10,0	0,0006	0,01	0,035	0,03	0,006	—
2,14	27980	1,0	3,0	8,0	0,0005	0,007	0,035	0,04	0,05	0,003
2,15	27978	0,05	0,03	10,0	—	0,008	0,035	—	0,003	—
2,16	27991	0,3	1,2	1,0	0,001	0,04	0,015	0,1	0,06	0,002
2,17	27986	0,004	0,15	0,09	0,006	0,008	0,012	0,15	0,2	0,002
2,18	27117	0,18	0,06	3,5	0,001	0,015	0,15	0,04	0,001	0,001

Отже, як видно з наведеної таблиці, найчисленнішими групами штучних сплавів є латунь та металургійно «чиста» мідь. До них віднесено відповідно 17 і 10 браслетів. Всі інші типи сплавів, які містять комплексні лігатури, представлені поодинокими екземплярами.

Як уже неодноразово зазначалося, проводячи спектроаналітичне вивчення стародавніх бронз, дослідники історії металургії ставлять перед собою в основному такі групи питань: 1) визначення характеру використовуваних у певний час і на певній території типів сплавів та динаміки їх застосування; 2) визначення рудних джерел дослідженого металу або вихідних районів його виробництва¹⁴. Як метод дослідження давньої металургії та кольорової металообробки спектральний аналіз почав застосовуватись для вивчення металу доби міді—бронзи. В той час майстри використовували метал, отриманий із руди певного родовища, рідко змішуючи його з металом іншого походження, що могло суттєво змінити вміщення концентрації мікродомішок. Це великою мірою залежало від досить великої цінності металу, через що мідні речі служили дуже довго, а також від того, що тодішні ливарники були носіями стійких традицій металургії і металообробки. В цьому випадку перед дослідниками давньої металургії не виникали труднощі щодо вирішення згаданих питань. У римський час метал став більш «інтернаціональним». Розширення зв'язків між містами й державами привело до збільшення кількості джерел міді і легуючих домішок, звідкіля сировину одержували окремі майстри, колективи ливарників і навіть цілі ремісничі центри. Крім того, майстри, на відміну від доби бронзи, широко використовували вторинну сировину, змішуючи метал із різних родовищ та металевий брухт. Для майстрів того часу неоднакову цінність мали мідь і сплави з різних центрів. Пліній Старший, наприклад, свідчить, що коринфська бронза цінувалась нарівні із сріблом і навіть золотом. Високо ставилась також делоська бронза, а егінська коштувала порівняно дешево¹⁵. З метою економії майстер міг додавати цінні сорти бронзи в сплав у невеликій кількості, щоб підвищити коштовність виробу. Не пройшло безслідно і використання комплексних лігатур, які також містили певні мікродомішки. До того часу можна віднести навіть випадки, коли доля міді в сплаві становила менше 50 %. Все це призвело до неможливості визначення джерел міді для ливарників Північного Причорномор'я у римський час. Можна було б спробувати визначити походження металу речей, які виготовлені з металургійно «чистої» міді, але таких виробів мало для статистичної обробки результатів спектрального аналізу.

Отже, визначаючи метал римського часу, можна говорити лише про металургійні характеристики дослідженої бронзи, тобто виявляти тільки типи сплавів і на підставі розбіжностей між ними встановлювати особливі риси в металообробному ремеслі окремих регіонів або пам'яток. У розглянутому випадку ми говоримо про браслети, які широко використовувалися на широких просторах Північного і Західного Причорномор'я. Природно було б передбачити, що в металургійних характеристиках досліджених браслетів виявиться їх розподіл на дві групи: привозні та місцеві. Однак у процесі корелювання рецептів сплавів і типологічних форм браслетів якихось закономірностей в їх використанні не виявлено. Це свідчить про те, що в Херсонесі виготовляли браслети багатьох типів і вироби, на перший погляд привозні, є продукцією місцевих майстрів, виготовленою на зразок імпортних речей.

В цілому обробка кольорових металів у римський час розкриває останній етап розвитку цього ремесла в Північному Причорномор'ї, коли воно приходить в свій природний занепад¹⁶. Однак цей занепад не означає застою або деградації кольорової металообробки. З міді припинили виробляти зброю і знаряддя праці, і це було цілком закономірно, оскільки в цій галузі в свої права вступило залізо. Мідна ж сировина майже повністю переходить до рук ювелірів, і з цього моменту починається розвиток саме ювелірної техніки.

На прикладі однієї категорії виробів, звичайно, важко виявити характерні риси металообробки однієї пам'ятки. Наша публікація — перша спроба спектроаналітичного дослідження кольорового металу Херсонеса. Подальші дослідження значно доповнять проведenu роботу і допоможуть виявити ключові моменти в металообробному ремеслі римського часу у Північному Причорномор'ї в цілому і Південно-Західному Криму зокрема.

¹ *Косцюшко-Валюжинич К.К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г. // ИАК. — СПб. — 1905. — Вып. 16. — С. 77, 78; *Його ж.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г. // ИАК. — СПб. — 1906. — Вып. 20. — С. 63; *Його ж.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г. // ИАК. — СПб. — 1907. — Вып. 26. — С. 76.

² *Лепер Р.Х.* Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908—1910 гг. // Херсонесский сборник. — Севастополь, 1927. — Вып. 2. — С. 189.

³ *Стржелецкий С.Ф.* Позднеантичный могильник в Инкерманской долине // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 143.

⁴ *Зубарь В.М.* Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. до н. э. — К., 1982. — С. 94.

⁵ *Там же.* — С. 94.

⁶ *Кадеес В.И., Сотниев Л.А., Фокин Л.Д.* О технологии изготовления некоторых изделий из цветных металлов в позднеантичном Херсонесе // СА. — 1963. — № 1. — С. 43—48.

⁷ *Барцева Т.Б.* Про металургійні сплави на території Північного Причорномор'я в кінці I тис. до н. е. // Археологія. — 1974. — № 14. — С. 27.

⁸ *Черных Е.Н., Барцева Т.Б.* Сплавы цветных металлов // МИА. — 1972. — № 187. — С. 93.

⁹ *Там же.* — С. 92.

¹⁰ *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 121.

¹¹ *Черных Е.Н., Барцева Т.Б.* Сплавы цветных металлов. — С. 91.

¹² *Барцева Т.Б.* Цветная металлообработка скифского времени. — М., 1981. — С. 97—123.

¹³ *Ольговский С.Я.* Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1982. — С. 11.

¹⁴ *Черных Е.Н., Барцева Т.Б.* Сплавы цветных металлов. — С. 93.

¹⁵ *Плиний Старший.* Естественная история // ВДИ. — 1946. — № 3. — С. 275—339. — 10, XXXIV, С. 3—5.

¹⁶ *Ольговский С.Я.* Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья. — С. 19—20.

Одержано 21.07.2000

С.Я. Ольговский

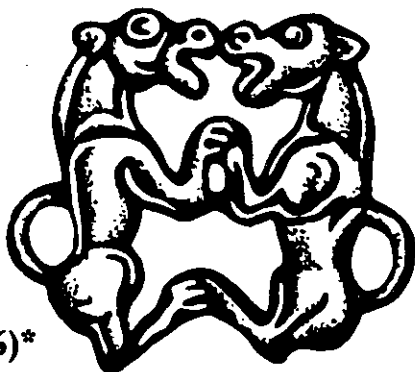
МЕТАЛЛ БРАСЛЕТОВ ХЕРСОНЕСА

В статье рассматриваются бронзовые браслеты позднеантичного Херсонеса (I—IV вв. н. э.). Кроме типологической характеристики представлены результаты спектрального анализа браслетов из собрания Фондов Херсонесского историко-археологического заповедника. На основании статистической обработки результатов спектрального анализа выделены металлургические группы металла. Какой-либо зависимости рецепта сплава от типа изделия не установлено. В целом в первые века н. э. происходила унификация сплавов, что и подтвердили настоящие анализы, хотя в то время стали использовать новую легирующую примесь — цинк, который в различном сочетании с традиционными примесями — оловом и свинцом — образует группу многокомпонентных сплавов и латуней. Использование комплексных лигатур не позволяет выделить химические группы металла и привязать их к конкретным рудным источникам.

S. Ya. Olgovsky

THE METAL OF BRACELETS FROM CHERSONESE

The paper considers bronze bracelets from the Later Ancient Chersonese (I—IV centuries AD). Besides a typological characteristic, the results of spectral analysis of the bracelets from the collection of the Chersonese historical-archaeological reserve's funds are presented. On the basis of statistical treatment of the results of spectral analysis, the metallurgical groups of the metal are separated, and no dependence of the alloy composition on the type of an article is found. On the whole, a unification of alloys proceeded for the first centuries AD, which is confirmed by these analyses. At the same time, a new alloying admixture, zinc, comes into use in various combinations with the traditional admixtures, tin and lead, which led to the appearance of the group of multicomponent alloys and brasses. The use of complex alloying compositions gives no possibility to distinguish the chemical groups of the metal and to associate them with specific ore sources.

В. Кожокару (Яссы, Румыния)

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ПО ПОВОДУ ДАТЫ ДОГОВОРА МЕЖДУ РИМОМ И КАЛЛАТИСОМ (CIL I² 2, 2676)*

Рассмотрены последние точки зрения относительно времени заключения договора между Римом и Каллатисом, согласно которым данный документ не датируется 71 г. до н. э.

Надпись, на которую мы обратили внимание, является одним из важных документов по истории отношения Рима и западнопонтийских городов. Она впервые была опубликована Т. Саучук-Сэвяну¹ и почти одновременно была переиздана с более подробными комментариями С. Ламбрино². В дальнейшем она обсуждалась многими специалистами, среди которых были А. Пассерини, Г. Де Санктис, Д.С. Марин, А. Деграсси, Ал. Сучевяну, Д.М. Пиппиди³. Из-за плохой сохранности было предложено несколько вариантов реконструкции текста, наиболее успешным из которых был признан вариант А. Пассерини.

Договор между Римом и Каллатисом — единственный документ такого рода периода Республики, сохранившийся на латинском языке. Он представляет особый интерес, поскольку является *terminus post quem* включения Западного Причерноморья в сферу влияния Рима. Поэтому не стоит удивляться, что именно датировка надписи привлекла наибольшее внимание в процессе ее изучения. На протяжении нескольких десятилетий исследовались исторический, лингвистический, юридический и другие аргументы в поддержку той или иной датировки в границах хронологического промежутка между 140 г. до н. э.⁴ и временем сразу после битвы при Аквиуме⁵. После серьезных аргументаций таких ученых, как С. Ламбрино, А. Пассерини, Г. Де Санктис, А. Деграсси, Р. Вулпе, Д.М. Пиппиди, казалось, что вопрос окончательно решен в пользу даты договора 71 г. до н. э., который мог бы быть заключен после военных действий проконсулом Македонии М. Теренцием Варро Лукуллом в регионах Нижнего Дуная⁶.

Но в последние годы обсуждение было возобновлено благодаря появлению двух статей⁷ и одной монографии⁸, публикации которых и побудили нас вернуться к вопросу о датировке надписи из Каллатиса. Рассмотрим точки зрения авторов указанных работ.

В. Лика изучал только датировку надписи. Исходя из предположения, что данный *foedus aequum* не мог быть заключен в 71 г. до н. э. с городом (Каллатисом), завоеванным римлянами в результате вышеупомянутых военных действий, которые определили бы в лучшем случае заключение одного *foedus iniquum*, подобного тому, который был подписан с Эолийским Союзом в 189 г. до н. э.⁹, автор датирует каллатийский *foedus* 86—85 гг. до н. э.¹⁰

Ал. Аврам предлагает собственную реконструкцию текста (см. Приложение) и приводит аргументы лингвистического порядка, стараясь доказать, что договор был заключен между 106—101 гг. до н. э. и был возобновлен в 3—2 гг. до н. э.¹¹

Оба автора, возражая против даты документа 71 г. до н. э., ссылаются на гипотезу Ал. Сучевяну, согласно которой «...*loc]o optumo in faano Concor[di]ae*» (строка 14) относится скорее к Каллатису, чем к Риму¹². Это уточнение приведено, «чтобы ис-

* Выражаю глубокую благодарность Т. Л. Самойловой за полезные замечания и правку моего русского языка.

ключить ошибочную уверенность»¹³ Г. Де Санктис, «согласно которой постановление надписи в храм божества *Concordia*, а также выражение этого места через *locjo optimo* объясняются пожаром, причинившим вред храму *Jovis Capitolini*, который был закрыт по этой причине между 83 и 69 гг. до н. э.»¹⁴. В контексте этого спора мы обращаем внимание на то, что реконструкция 14-й строки текста договора, измененной по форме, но принятой по содержанию Ал. Аврамом, остается не более чем гипотезой, на основе которой рискованно делать такие исторические выводы¹⁵.

Также нам не кажется неопровержимым и главный аргумент, представленный Ал. Сучевяну против датировки надписи 71 г. до н. э. (принятый *ad literam* В. Лика), согласно которому «...труднее поверить, что римляне, только что ставшие властелинами городов Западного Причерноморья, спешили заключить договор, — и речь идет об *foedus aequum* с городом, вероятно, подчинившимся до того времени большому врагу Рима»¹⁶.

Письменные источники, касающиеся похода проконсула Македонии М. Теренция Варро Лукулла 72—71 гг. до н. э.¹⁷, обходят молчанием взаимоотношения между западнопонтийскими городами и римским генералом. Только по отношению к Аполлонии выражается более или менее ясно Eutropius 6, 10: «*Lucullus...Apoloniam evertit*». Что касается остальных городов — «...*Callatim, Parthenopolim, Tomos, Histrum, Burziaonem cepit*»¹⁸, — мы не можем знать, были эти центры захвачены или сдались добровольно в определенных условиях. Выражение, использованное указанным выше автором, — «*belloque confecto Romam rediit*»¹⁹ — относится к целому ряду событий, происходивших во время военных действий, и особенно к «...*Bessis primus Romanorum intulit bellum*»²⁰.

В. Лика, сравнивая договор Рима с Каллатисом и договор между Эолийским Союзом и римлянами 189 г. до н. э., пытается доказать, что первый акт должен был бы выглядеть так же (т. е. стороны были неравноправными), если бы он был заключен в 71 г. до н. э. Но следует отметить, что эти договоры относятся к разным хронологическим эпохам и были заключены в неодинаковых исторических условиях. Датировка *foedus* 86—85 гг. до н. э. основывается только на гипотезе автора, согласно которой после первой войны Митридата против Рима Каллатис, как и большинство греческих союзников понтийского царя, старался покинуть его как можно быстрее. Таким образом, попытка В. Лика аргументировать свою точку зрения подобным образом, на наш взгляд, является неправомерной.

Относительно более ранней даты, предложенной Ал. Аврамом, можно отметить, что все аналогии второй половины II в. до н. э., приводимые для датировки некоторых более архаических морфем, встречающихся в каллатисской надписи²¹, будут иметь определенную достоверность только в контексте других договоров на латинском языке, заключенных Римом с греческими городами во II в. до н. э. (но такие пока не известны). Иначе говоря, можно полагать, что в этом отношении спор был закрыт еще Д.М. Пипиди: «...Что касается языка документа, методологическая ошибка Марина состоит в первую очередь в том, что он искал аналогии лишь в текстах, предшествующих или современным завоеванию Македонии, тогда как было бы достаточно обратиться к I в., чтобы найти другие, очень ясные и выразительные. Почему не взглянул он на *lex municipii Tarentini* 89, на *lex Cornelia de XX quaestoribus* 81 или на *lex Antonia de Termessibus* 71 г. до н. э., годов, предполагаемых для каллатисского *foedus*?»²².

Аргументы исторического порядка, приведенные А. Аврамом, также не являются достаточно вескими, так как автор основывается всего лишь на одном *argumentum ex silentio*: «Поэтому я не думаю, что римляне следили бы пассивно за ростом влияния Митридата в последних годах II в. до н. э. в регионе Черного моря. Я бы видел здесь скорее дипломатическую конкуренцию между Римом и понтийским царем, в рамках которой обе стороны могли бы использовать старую тему защиты против варварских нападений, которые как раз больше чувствовались в данном регионе, с целью заключить союзы с понтийскими городами, оставшимися до тех пор нейтральными»²³.

С нашей точки зрения, к концу II в. до н. э. вряд ли римляне были заинтересованы заключить договор с греческим центром, от которого их отделяли непокоренные и воинственные племена, проживавшие на севере Балканского полуострова. Поэтому мы считаем, что М.И. Ростовцев, крупный знаток эллинистического и римского мира, был полностью прав, когда писал: «Пока предварительные действия Митридата ограничивались далекими регионами Черного моря, Рим не волновался. Он не интересовался

судьбой греческих городов этого края и смотрел беззаботно на чествования Евпатора как спасителя и эвергета греческой культуры»²⁴. Относительно *foedus* Рим — Каллатис русский ученый, в отличие от В. Лика, никакого препятствия для датировки этого документа периодом похода Лукуллы или немного позже²⁵ не видел, считая проконсула Македонии о с в о б о д и т е л е м (разрядка наша. — В.К.) западнопонтийских городов из-под опеки Митридата, а не завоевателем²⁶.

Вместе с тем большинство исследователей *foedus* обходили молчанием довольно значительный, по нашему мнению, факт, а именно между 110—106 гг. до н. э., т. е. до даты, предложенной Ал. Аврамом и другими его предшественниками, Херсонес Таврический, мегарская колония, основанная, как и Каллатис, Гераклеей Понтийской, обращается за помощью к Митридату и получает поддержку от него в войне против скифов (IosPE I², 352, р. 293—302)²⁷. Западнопонтийские города, судя по надписям данного периода, также нуждались в конкретной помощи в борьбе против окружающих варваров, и такую поддержку в конце II в. до н. э. они могли получить только от Митридата VI Евпатора.

Следует остановиться еще на одном моменте, который до сих пор не обсуждался в связи с каллатисской надписью. Во время третьей войны с Римом (74—63 гг. до н. э.) Митридат был намерен атаковать Рим со стороны Северного Причерноморья, продвигаясь через Фракию и Паннонию в Италию²⁸. Такой план, без сомнения, был знаком римлянам, и поэтому Лукулл, безразлично, являлся ли он освободителем или завоевателем западнопонтийских городов, мог быть уполномочен римским Сенатом заключить *foedus aequum* с данными центрами или хотя бы с наиболее важным из них (Каллатис), чтобы иметь наиболее заинтересованных союзников в случае похода Митридата за Дунай. Α σύμμοχοι, εν τῷ Μυσία, упомянутые Dio Cassius²⁹, когда этот автор описывает политические события 61 г. до н. э., были, как заметил еще Т. Моммзен³⁰, городами Западного Причерноморья³¹.

Мы считаем, что пока не существует веских аргументов против датировки каллатисского *foedus* одновременно с походом Лукуллы или сразу после него. В то же время надпись, на которой мы остановили наше внимание, подчеркивает еще раз важную роль Каллатиса в эллинистической истории Понта Эвксинского до нашествия гетов под руководством Бурбисты. Эту роль должны были учитывать и римляне, когда впервые вошли в соприкосновение непосредственно с западнопонтийскими центрами.

Приложение

ДОГОВОР МЕЖДУ РИМОМ И КАЛЛАТИСОМ (CIL I², 2676). РЕКОНСТРУКЦИЯ ТЕКСТА ПО AL. AVRAM, *DER VERTRAG ZWISCHEN ROM UND CALLATIS. EIN BEITRAG ZUM RÖMISCHEN VÖLKERRECHT*, AMSTERDAM 1999, 53—54.

[Poplus Callatinus hostes inimicosue popli Romani per suos fines] [quibusue inperat poplus Callatinus ne transire sinito poplico]

[consilio sc. Dolo malo quo poplo Romano queiue sub inperio eius] [erunt bellum facerent neue eos armis neque nauibus neque pequnia] [adiouanto poplico consilio sc. Dolo malo popli Callatini? Quo poplo] [Romano bellum facerent. Poplus Romanus hostes inimicosue popli] [Callatini per suos fines quibusue inper]at [poplus Romanus]

[ne transire sinito poplico consilio sc. dolo] malo quo po[plu Cal]-

[latino queiue sub inperio eius erun]t b[el]lum face[rent ne]-

[ue eos armis neque nauibus neque p]equ[n]ia adiouanto [popli]-

[co consilio sc. Dolo malo p. R.? Quo po]plo Callatino bellu[m]

[facerent. Sei prior faxit poplo Rom]ano queiue sub inperio

[eius erunt poplus Callatinus po]plo Romano utei e t[em]-

[pore dato? Adioutanto. Sei quis bellum] prio[r] faxit [p]oplo [Calla]-[tino queiue sub inperio eius erunt po]plus Romanus popl[o Cal]-

[latino utei e tempore dato? adioutant]o. Sei quid ad hance [socie]-

[tatem poplus Romanus ac poplus Call]at[inu]s adere exime[re]u[er]e [ue]-[lint communi poplico consilio utriusque] uoluntate liceto

[quodque adierint id inesto quodque e]xe[mer]int id societat[i]

[ne inesto. Haec societas in tabolam ahe]nam scriberetur atq[ue] [figeretur? Romae in Capitolio, Callati loc]o optumo in faano Concor[d(iae)].

¹ T. Sauciuc Săveanu. Callatis, IV rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l'année 1927, Dacia 3—4, 1927—1932, 456—458.

² S. Lambrino. Inscription latin de Callatis, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions, 1933, 278—288.

³ Историография исследованной надписи у Ал. Аврам. Der Vertrag zwischen Rom und Callatis. Ein Beitrag zum römischen Völkrecht — Amsterdam 1999, 1—17.

⁴ Marin D.S. Il foedus Romano con Callatis // Epigraphica. — 1948. — 10. — S. 104—130.

⁵ Suceveanu Al. Dour note privind istoria Moesiei on secolul I o. e. n. // Pontica. — 1969. 2. — 274; Suceveanu Al., Barnea Al. La Dobroudja romaine. — Bucarest, 1991. — 23 и сл.

⁶ Pippidi D.M. La date du «foedus» Rome — Callatis // Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire. — București; Amsterdam, 1975. — 172—181.

⁷ Avram Al. Der Vertrag zwischen Rom und Callatis (CIL I 22, 2676) // Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums (9. — 14. März 1994, Berlin), herausgegeben von Bernd Funck. — Tübingen, 1996. — 491—511; Lica V. Das Foedus zwischen Rom und Callatis // Studii Clasice. — 1992—1994. — 28—30, 27—38.

⁸ Avram Al. Указ. соч. (1999).

⁹ Lica V. Указ. соч., 37.

¹⁰ Там же, 38.

¹¹ Avram Al. Указ. соч. (1999), 123, 144.

¹² Suceveanu Al. Указ. соч. (1969), 272—273.

¹³ Там же, 274.

¹⁴ Там же, 270.

¹⁵ См. также: D.M. Pippidi. — Указ. соч., 179 и сл.

¹⁶ Suceveanu Al. Указ. соч. (1969), 271—272.

¹⁷ Eutropius 6, 10; Salustius, Hist. 4, 18; T. Livius. Perioch. 97; Appian, Illyr. 30, 85—88.

¹⁸ Eutropius 6, 10.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Avram Al. Указ. соч. (1999), 67 и сл.

²² Pippidi D.V. Указ. соч., 175.

²³ Avram Al. Указ. соч. (1999), 121.

²⁴ Rostovtzeff M.I. Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte der hellenistischen Welt. — Darmstadt, 1955. — Bd. 1—3. — S. 658.

²⁵ Там же, 780.

²⁶ Там же, 606: Im Jahre 72/1 v. Chr. Durch Lucullus von des Mithridates befreit, wurden alle Städte der Westküste des Schwarzen Meeres Verbündete Rom, in der Hoffnung, auf diese Weise ein gewisses Maß an Sicherheit zu erwirken.

²⁷ Насколько нам известно, Ал. Аврам — единственный исследователь, который ссылается на херсонесскую надпись в связи с рассматриваемым вопросом. Он говорит о вхождении Ольвии и Тиры в сферу влияния Митридата сразу после 105 г. до н. э., считая при этом, что царь Понта становится властелином западнопонтийских городов только в первом десятилетии I в. до н. э. (Al. Avram. Указ. соч., 1999, 117 и сл.). Против датировки каллатисской надписи между 107—100 гг. до н. э. высказывается В. Лика. Указ. соч., 37.

²⁸ Appianq Mithr. 107.

²⁹ Hist. Rom. 38, 10.

³⁰ Th. Mommsen. Römische Geschichte, Bd. V: Die Provinzen von Caesar bis Diocletian. — Berlin, 1885, 11, Anm. 1: «Die Bundesgenossen in Moesien, von denen Dio 38, 10 spricht, sind die Küstenstädte».

³¹ См. также D.M. Pippidi. Указ. соч., 173.

Одержано 30.10.2000

В. Кожокару

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ДАТИ ДОГОВОРУ МІЖ РИМОМ І КАЛЛАТИСОМ (CIL I² 2, 2676)

Договір між Римом і Каллатисом (CIL I² 2, 2676), єдиний документ такого роду періоду Республіки, що зберігся латинською мовою, є *terminus post quem* включення Західного Причорномор'я у сферу впливу Риму. Тому саме датування надпису привертає найбільшу увагу і викликає в подальшому велику зацікавленість у процесі його вивчення.

У контексті статті розглянуто останні погляди щодо дати зазначеного документа та обговорено деякі аспекти, що пов'язані з каллатиським надписом, які раніше меншою мірою притягали увагу дослідників або взагалі не враховувались. Це дає змогу дійти висновку, що

поки не існує переконливих аргументів проти датування каллатиського *foedus* водночас з походом М. Теренція Варро Лукулли або відразу після нього, коли римляни вперше безпосередньо стикнулись с західнопонтійськими грецькими містами, серед яких Каллатис займав особливе місце.

V. Kozhokaru

SOME REMARKS ABOUT THE DATE OF THE TREATY BETWEEN ROME AND KALLATIS (CIL I² 2, 2676)

The treaty between Rome and Kallatis (CIL I² 2, 2676), being the single document of such a kind from the period of the Republic, conserved in Latin, is the *terminus post quem* of inclusion of the west Black Sea region in the sphere of influence of the Roman Empire. Therefore, just the dating of the inscription is attracted a great attention and arouses a large interest henceforth in the process of studying it.

Here, we consider the recent viewpoints as for the date of this document and discuss certain aspects related to the Kallatis inscription, which attracted the attention of researchers to the less extent or were not considered. This allows us to infer that now there exist no ponderable arguments against the dating of the Kallatis *foedus* to the time of the campaign headed by M. Terentius Varro Lucullus or to the time at once after it, when the Romans were directly faced for the first time with west Pontic Greek towns among which Kallatis took a particular place.

Р.В. Стоянов

СВИНЦЕВІ ТРИЛИСНИКИ З ЕЛЛІНІСТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

У статті робиться спроба інтерпретації однієї з груп знахідок із поховань некрополя Херсонеса елліністичного періоду.

За більш як 150 років розкопок, що проводилися на території міського некрополя Херсонеса Таврійського, був накопичений величезний речовинний матеріал. На жаль, велика частина поховань, які належать до елліністичного періоду, на теперішній час не введена до наукового обігу. Ця ситуація пояснюється тим, що більшість із поховань було розкопано в дореволюційний період. Природно, що в той час тільки розроблялися основні методи ведення розкопок і опрацювання матеріалів. Тому результати досліджень, що проводилися з 1891 по 1914 рр. на некрополі, потребують вивчення звітів і знахідок. Більшість речей із поховань, розкопаних під керівництвом К.К. Косцюшка-Валюжинича (1891—1907), Н.І. Рєпнікова (1908), Р.Х. Лепера (1909—1914), залишаються невиданими. Праці Г.Д. Белова є першою (і єдиною) спробою систематизації матеріалів, що мають відношення до елліністичного некрополя Херсонеса. У статтях дослідника наведено загальну характеристику і головні риси некрополя, накреслено основні проблеми щодо його вивчення. Проте невірешним залишається головне — публікація речей з розкопок і їх датування. Це необхідно для вирішення цілої низки питань, пов'язаних з минулим Херсонеса. У цій статті робиться спроба інтерпретації однієї з груп знахідок із поховань некрополя елліністичного періоду.

Під час роботи з матеріалами херсонеського некрополя мою увагу привернула одна група знахідок із поховань. У різночасових звітах дослідників вони іменуються «свинцевими трилисниками», «трипалими пензлями», «свинцевими пензлями», «свинцевими шпильками», «свинцевими нарізками», «свинцевими сержками». У двох випадках подано зображення цих предметів. В описі до звіту за 1893 р. ¹ К.К. Косцюшко-Валюжинич дає малюнок такої знахідки (рис. 1). Ще одне зображення цього виробу наведено в ілюстраціях до щоденників розкопок Р.Х. Лепера на території некрополя, виданих К.Е. Гриневичем.

В усіх випадках мова йде про вироби, що являють собою свинцеву пластину, розрізану з одного боку на три частини. Розрізані частини загнуті всередину на 1—2 мм. Нерозрізана частина пластин була загорнута спірально. Створюється таке враження, що вона оберталася навколо якоїсь основи, а не була загнута у вигляді гачка, як зазначено у звітах дослідників. Під «гачком», очевидно, мають на увазі короткий кінець, якого не вистачило, щоб зробити завиток. Розмір пластин коливається від 0,05 до 0,012 м (рис. 1). На деяких примірниках простежуються сліди червоної фарби. Уперше на цю особливість свинцевих трилисників звернув увагу Г.Д. Белов ².

Спроби пояснити призначення цих виробів були неодноразовими. Приналежність подібних знахідок до прикрас відмічав у звітах в Імператорську археологічну комісію К.К. Косцюшко-Валюжинич ³. Дослідник вважав, що ці предмети «...могли служити замість теперешніх головних шпилек для удержання прически» ⁴. В іншому місці він пише, що свинцеві трилисники «...признаються некоторыми за принадлежность

для завивки волос»⁵. У щоденниках Р.Х. Лепера ці знахідки іменуються «свинцевими шпильками»⁵. Хоча ніяких думок з приводу функціонального призначення пластин дослідник не дає, таке найменування вказує на інтерпретацію цих виробів як шпильок для зачіски. Г.Д. Белов також вважає ці вироби шпильками для зачіски і відносить їх до знахідок, характерних для некрополя елліністичного періоду⁶. В працях інших дослідників ці вироби іменуються «свинцевими сережками» і датуються елліністичним часом⁷.

Під час аналізу звітів про розкопки некрополя з 1891 по 1988 р. мною було зафіксовано 25 поховань з «свинцевими пластинами» (таблиця). У фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» в матеріалах із розкопок К.К. Косцюшка-Валюжинича зберігається 117 одиниць подібних пластин⁸ (рис. 2). Знахідки з розкопок Р.Х. Лепера не збереглися. Більша частина поховань, що містять трилисники, була розкопана в роки керівництва розкопками К.К. Косцюшк-Валюжиничем. За період з 1891 по 1907 р. за матеріалами звітів виділяються 18 поховань. В 11 випадках кількість пластин, що були знайдені серед поховального інвентаря, не вказана. Отже, 34 пластини, що залишилися, ймовірно, належали до цих поховань. У матеріалах з розкопок західної ділянки некрополя в 1988 р.⁹ зафіксована тільки одна свинцева пластина, що була знайдена в заповненні поховання. Поховання використовувалося повторно, принаймні одноразово у могилі знаходилося три кістяки, один із яких був зрушений, і цей виріб міг потрапити туди випадково і належати до зруйнованого поховання. Більшість могил, у яких знайдено трилисники, припадають на місцевість уздовж південної смуги міських оборонних мурів. Група з 16 могил була розкопана на території між VIII і XI вежами (рис. 3). Три поховання знаходилися на східній ділянці міського некрополя, що пролягає уздовж Карантинної бухти і по схилах Карантинної балки. Три поховання розкопані на західній ділянці, розташованій уздовж лінії західних оборонних мурів і на схилах Пісочної балки. Всі поховання були розміщені в межах елліністичного некрополя Херсонеса, що датується кінцем IV — серединою I ст. до н. е.¹¹.

Більшість із згаданих поховань мали подібний устрій. Це так звані черепичні гробниці, де для обкладання могил та їх перекриттів використовувалися кіраміди. У 15 похованнях могильні ями були обкладені черепицями і ними ж перекриті. Одне поховання (619/1896; перед рисою — номер поховання, за рисою — рік розкопок) має могильну яму, обкладену черепицею без перекриття. В іншому випадку могильна яма була обкладена вапняковими плитами, які, у свою чергу, зсередини були обкладені черепицею (1016/1900). У могилі 160(тп)1910 могильна яма була обкладена черепицями тільки з одного боку. У похованні 84/1988 пластини були знайдені серед різночасового матеріалу в насипу могильної ями земляної гробниці з вирубанім у материковій скелі дном. Поховання 151(8)/1910 теж являло собою земляну могилу з вирубом, проте кістяки в цій могилі були перемішані. Очевидно, і в зазначеному випадку мало місце повторне поховання в ранню могилу. Три могили (1947/1905, 71(10)/1910, II/1913), ймовірно, теж були простими земляними гробницями. Два поховання, розкопані в роки, коли Р.Х. Лепер керував розкопками (1904—1914 р.), не мають опису устрою могильної ями, тому можуть бути віднесені до типу земляних гробниць тільки а ргіогі. З опису устрою могил видно, що в більшості з них у конструкції були використані черепиці (18 випадків). Якщо свинцеві пластини знаходилися в землі, в насипу могильної ями (два поховання), це свідчить про те, що вони могли і не мати відношення до зазначеного поховання, а потрапили в заповнення разом із землею з іншої (зруйнованої під час риття ями цього поховання або раніше) могили. Оскільки на тих самих ділянках некрополя Херсонеса ховали протягом тривалого часу, випадки руйнації попередніх гробниць тут трапляються часто. У випадках, коли про конструкцію могил немає згадок у щоденниках, вони вважаються земляними гробницями, тому що серед знахідок не згадана черепиця. Проте, з огляду на те, що Р.Х. Лепер відзначав тільки атрактивні речі, кіра-

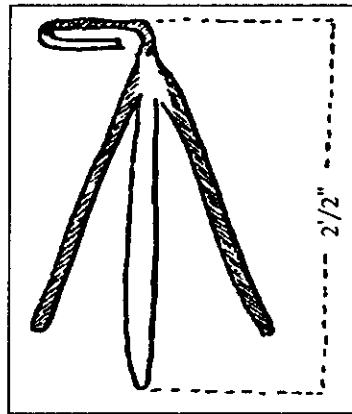

Рис. 1. Свинцеві трилисники з поховання 360/1893 (схематичний малюнок К.К. Косцюшка-Валюжинича)

**Перелік поховань, в яких були знайдені рештки вінків
з свинцевими трилисниками**

Рік розкопок	Місцезнахідки	№ поховання	Тип могили	Кількість трилисників	Датування поховання
1893	Коло падених міських мурів в районі куртин 10—14 між вежами VIII—XII	360	Черепична	6	Клейма на черепиці Синопа. II хронологічна група
1893	Там же	366	«	—	Чорнолакова тарілка — еллінізм
1893	« «	377	«	—	Те саме
1893	« «	378	«	—	« «
1893	« «	379	«	—	« «
1893	« «	380	«	—	« «
1893	« «	381	«	—	« «
1893	« «	382	«	—	« «
1893	« «	383	«	—	« «
1893	« «	384	«	—	« «
1893	« «	385	«	—	« «
1893	« «	386	«	—	« «
1893	« «	387	«	—	« «
1893	« «	388	«	—	« «
1895	Біля куртин 9 і 13, у периболі вежі X	598	«	26	Чорнолакова тарілка — еллінізм. Клеймо на черепиці. Синопа. II хронологічна група
1896	Біля куртини 20 і вежі Зевона (XII)	619	«	8	Чорнолакова тарілка — еллінізм
1896	Там же	629	«	3	Те саме
1900	Біля протейхізми напроти куртини 19	1016	«	6	Теракоти — кінець II ст. до н. е. 2 золоті сережки — не пізніше II ст. до н. е. Блюдце під графітовим лаком — еллінізм
1905	Там же	1947	Земляна	10	—
1910	Біля куртини 4, напроти вежі III	160 (пт)	Черепична	8	Монета — еллінізм
1910	Там же	71(70)	«	14	Унгвітарій — друга половина III — перша половина II ст. до н. е. фрагмент мегарської чашки — еллінізм
1910	« «	151(8)	Земляна з вирубом	1	Монета 140—130 р. до н. е.
1913	Між Карантинною бухтою і шосе	II	Черепична	2	—
1988	У районі західних оборонних мурів	84	Земляна	1	Матеріал змішаний

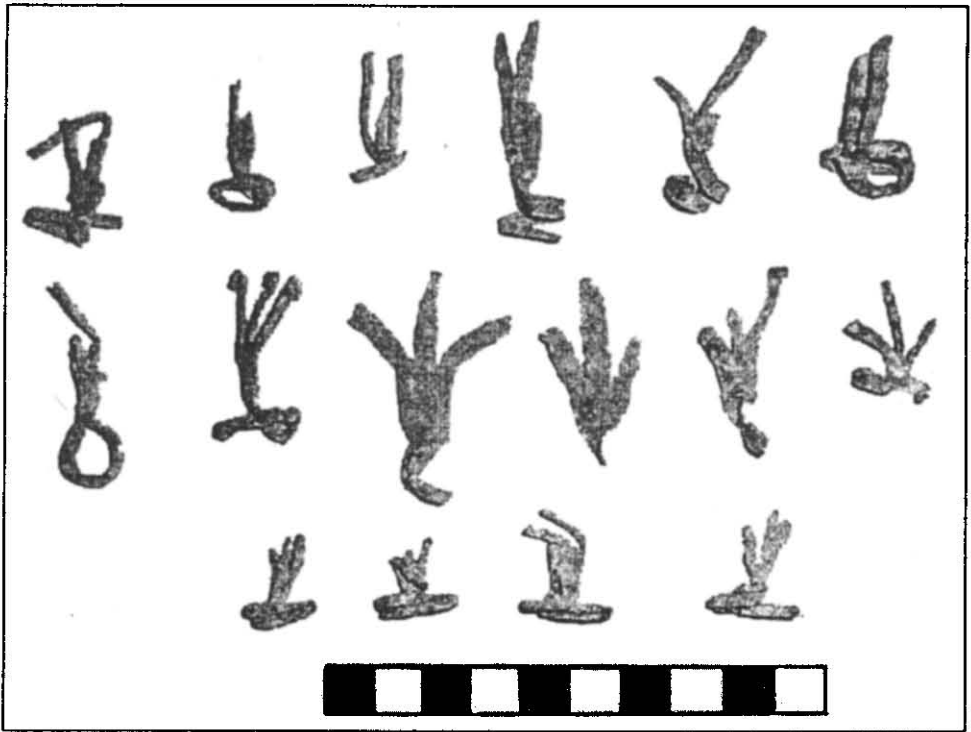

Рис. 2. Свинцеві трилисники з розкопок К.К. Косцюшка-Валюжинича

міди цілком могли не потрапити до його опису. Тільки про одну могилу, що містила свинцеві пластини, можна впевнено стверджувати, що вона не мала черепиці в обкладинці могильної ями. Кістяки в похованнях були зорієнтовані черепом на схід (із невеличкими відхиленнями до півночі або півдня). Там, де орієнтація кістяків не зазначена в описі поховання, вона легко встановлюється за кресленнями і схемами відповідних ділянок розкопок, що знаходяться в звітах і щоденниках дослідників. Всі поховання були зроблені за обрядом інгумації. Кістяки знаходилися у витягнутому положенні, кістки рук і ніг витягнуті.

У більшості випадків в описі поховань не зазначалося, в якій саме частині кістяка розташовано пластини. Лише в описі могили 598/1895 зазначено, що свинцеві трилисники були знайдені в районі черепа кістяка. В інших випадках про розташування пластин у верхній частині кістяка свідчить те, що під час переміщення поховального інвентаря вони згадуються серед предметів, розміщення яких біля голови не викликає сумнівів (сережки, намисто). Про те, що всі пластини знаходилися у верхній частині кістяків, посередньо свідчить їх інтерпретація розкопниками як шпильок для завивки або укладки зачіски. Цікаво те, що в більшості поховань кількість виявлених пластин була парною.

В усіх згаданих могилах знайдений поховальний інвентар. Відразу необхідно зазначити, що велика частина знахідок втрачена і не може бути використана для датування. Проте предмети, що вдалося ідентифікувати в результаті роботи в архіві і фондах Херсонського музею, дозволяють датувати значну їх частину. Більшість поховань, що містять свинцеві пластини, були відкриті в роки завідування розкопками К.К. Косцюшка-Валюжинича. Як зазначали дослідники¹², К.К. Косцюшко-Валюжинич під час опису речей вживав стандартні вираження — штампи. Коли під час опису тарілки в звіті зазначено, що вона покрита чорним лаком, це в більшості випадків означає, що лакове покриття було гарної якості. Для випадків, коли трапляється покриття другого роду, дослідник звичайно вживає інші терміни: «графітовий колір», «бурий лак» та ін. Це може побічно підтвердити датування принаймні в межах елліністичного періоду (кінець IV — перша половина I ст. до н. е). Сам дослідник зазначав, що знахідки свинцевих пластин «...часто зустрічаються в древнегрецьких гробницях»¹³. Належність могил із свинцевими трилисниками до елліністичного періоду визнана ус-

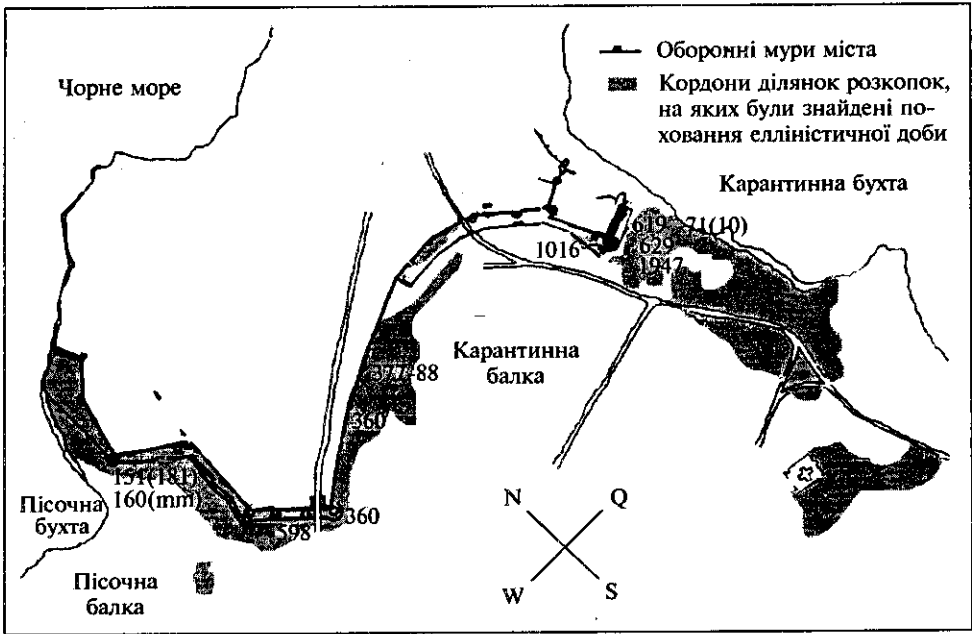

Рис. 3. Схематичний план елліністичного некрополя Херсонеса Таврійського

іма дослідниками. Проте до останнього часу не було зроблено спроби звизити дату існування цих могил у некрополі.

На черепицях з обкладки двох могил (360/1893, 598/1893) були клейма, що належали до II хронологічної групи клейм Синопи.^{*} Загальновизнаним є той факт, що черепиця не є надійним матеріалом для датування поховань, оскільки найчастіше вона використовувалася в конструкціях могил вдруге. Все ж важко собі уявити, щоб такий виріб зберігався понад 100 років перед тим, як його було використано в похованні. Досвід аналізу поховань із черепичним устроєм, що містили датований поховальний інвентар, показує, що в більшості випадків різниця між датою виробництва черепиці і часом використання її в конструкції могили становила не більше 50—70 років.

Монети були знайдені в двох могилах (151(8)/1910, 160(mm)/1910). Одна монета загублена, інша датується 140—130 р. до н. е.¹⁵

Серед поховального інвентаря були знайдені флакони — унгвітарії (1016/1900, 71(10)/191). Флакон із поховання 71(10)/1910 являв собою посудину веретенподібної форми з округлими плечами, горло вузьке, циліндричне, наполовину відбите, ніжка витягнута через звуження вмістилища, що зберігає яйцеподібну форму. Флакон був покритий лаком бурого кольору, тьмяного відтінку. Тісто щільне, сіро-бежевого відтінку. Колір глини може вказувати на місцеве виробництво посудини. Висота збереженої частини — 14,5 см, діаметр тулуба — 4,8 см, діаметр основи — 2,5 см. За формою посудина близька до IV типу флаконів (по типології М. Парович-Пешикан¹⁶), що датуються другою половиною III — початком II ст. до н. е., або до V типу унгвітаріїв, що датуються 3/4 III—II ст. до н. е. (за типологією Л. Форті¹⁷). Аналогічні флакони для олії є типовою знахідкою для елліністичних грецьких некрополів. Цю дату для згаданого поховання підтверджує і знайдений тут фрагмент бічної стінки мегарської чашки, покритий чорним лаком тьмяного відтінку. Цей тип флаконів виготовлявся спеціально для поховань. Оскільки вони в своїй більшості не належали до коштовних речей, термін між їх виробництвом і часом використання був досить коротким. Отже, ці флакони дають *terminus ante quem* для існування могил з трилисниками.

У двох могилах (1016/1900, II/1913) були знайдені теракоти. Вигляд фігурок з поховання 1016/1900 був опублікований¹⁸. За формою теракоти, вільним трактуванням одягу, пози і жестів зображених жінок ці фігурки можуть бути віднесені до пізньоелліністичного періоду середини — кінця II ст. до н. е. В цих виробках уже по-

^{*} Висловлюю подяку В.І. Кацу за визначення клейм.

мітна деяка недбалість, груба спрощеність форм, так не характерна для фігурок IV—III ст. до н. е., прототилом яких були скульптури відомих грецьких майстрів. Судячи з сіруватого відтінку глини і її зернистої структури, перед нами — продукція місцевої майстерні. Як зазначалося Г.Д. Беловим, теракоти являли собою не випадковий набір, а однорідний комплект фігурок, однакових за складом глини, технікою виконання і сюжетом. Перед нами вироби, які були зроблені спеціально для використання в поховальному обряді¹⁹.

Сережки знайдені в 4 могилах (366/1893, 1016/1900, 160(mm)/1910, II/1913). Дві золоті сережки виявлені в могилі 1016/1900, являли собою коло 2,5 см у діаметрі, із витого дроту, що тоншає до кінця. Закінчується з одного боку широким орнаментованим циліндром, до якого прироблена левина голівка. Протилежний кінець дроту зігнутий таким чином, що він вкладався до пащі лева. Сережки аналогічної форми були знайдені в гідрії № 4 зі херсонеського склепу № 1012. За аналогіями ці вироби датуються 306—281 р. до н. е.²⁰ Проте сережки з могили 1016/1900 мають низку відмінностей від вищезгаданих прикрас. Наші сережки більшого діаметру (діаметр сережок зі склепу № 1012 — 1,7 см), крім того, сережки з поховання 1016/1900 мали більш ретельну обробку деталей, ніж сережки зі склепу № 1012, що були досить грубої («архаїчної», за зауваженням К.К. Косцюшка-Валюжинича) форми. У даному випадку перед нами подальший розвиток форми сережок із левиними голівками, характерної, очевидно, для другої половини III ст. до н. е. Зазначений даті не суперечать і згадані вище теракоти з цього поховання.

Поховальний інвентар могил, в яких були знайдені свинцеві трилисники, свідчить про те, що тут були поховані жінки. На це вказують знахідки в могилах таких атрибутів жіночих поховань, як сережки (див. вище), намиста (366/1893, 598/1895, 1016/1900, 160 (mm)/1910, II/1913, 84/1988, персні (366/1893, 1016/1900), обручки (598/1895, 151(8)/1910, II/1913, бронзове дзеркало (151(8)/1910. В могилі 366/1893 було знайдено кістяне облицювання «ручки від ножа» (за зазначенням К.К. Косцюшка-Валюжинича). Кістяна платівка з візерунком також знаходилася в похованні 160(mm)/1910. Це облицювання в могилі цілком могло належати обкладці скриньки або ручки дзеркала. Оскільки в могилі було зроблено повторне поховання, під час учинення якого поховальний інвентар більш раннього часу був зруйнований, визначити приналежність цієї знахідки неможливо.

Характерною категорією інвентаря, виявленого в усіх без винятку аналізованих похованнях, були чорнолакові тарілки. На жаль, нині усі вони недоступні для вивчення. Іншою загальною рисою цих поховань була наявність свинцевих трилисників. Не викликає сумніву те, що ці пластини були виготовлені спеціально для поховання. Вони просто не могли бути якось використані в побуті через свою тендітність. Крім того, серед матеріалів із розкопок городища подібні знахідки не траплялися. Використовувати трилисники як шпильки для укладки зачіски померлих неможливо, тому що вони мають не прямий, а завернутий спіралью край. Заклювати волосся іншою стороною пластини теж неможливо. Навіть за швидкого погляду на ці вироби цілком очевидно, що «листки» не могли бути використані як шпильки через свою довжину (у деяких випадках — до 1 см). Крім того, на багатьох пластинках ця частина пофарбована в червоний колір. Важко уявити, що листки спеціально фарбувалися перед тим, як бути використаними, тобто уткнути в волосся, коли пофарбована частина не була видна. Використовувати їх для завивки волосся також незручно. Якщо волосся покійних і завивалося перед похованням, незрозуміло, чому для цього потрібно було взяти настільки незручний для цієї мети предмет. Взагалі використовувати виріб із свинцю для укладки або завивки волосся вкрай незручно як через масу, так і через його тендітність.

Найближчою аналогією херсонеським свинцевим трилисникам є свинцеві листи від поховального вінка з некрополя Апполонії в районі Приморського саду²¹. Датується цей вінок кінцем III—II ст. до н. е., що збігається з існуванням поховань із свинцевими трилисниками в Херсонесі. Звичай класти вінки в поховання був широко розповсюджений у давніх греків. Поховальні вінки відомі як в некрополях материкової Греції, так і в грецьких колоніях. Відомі знахідки поховальних вінків і для елліністичного некрополя Херсонеса²². Про те, що херсонеські свинцеві пластини були деталями від поховальних вінків, свідчить низка фактів. З перелічених вище поховань у двох (II/1913, 84/1988) були виявлені інші деталі від поховальних вінків — бронзове листя. У могилі 71(10)/1910 при кістяку була знайдена дуга, спіралью звер-

нута з залізного і мідного дроту. Подібна дуга могла бути основою для поховального вінка, на якій кріпилися його деталі. Цікаво, що в згаданому вінку з Апполонії основи, на яку могли кріпитися деталі вінка, знайдено не було²³, як і в більшості зі згаданих поховань із Херсонеса. При цьому кінчики свинцевих листів були закручені у вигляді спіралі, подібно кінчикам свинцевих трилисників. В зазначеному випадку основа вінка, на якій кріпилися ці деталі, була зроблена з органічного матеріалу (рослини або шкіряного шнура), що не зберігся. Свинцеві трилисники мали імітувати квіти (про це свідчать сліди червоної фарби на них).

Перед нами новий тип поховальних вінків, характерний для елліністичного некрополя Херсонеса. Вінок складався з основи (органічної або металевої), на якій кріпилися «свинцеві квіти», що фарбувалися в червоний колір. Іноді поряд із свинцевими деталями в цих вінках використовувалися бронзові листи. Використання натуральних квітів, гілок і листя рослин у подібній конструкції дуже ймовірно, проте перевірити це неможливо. Вінки клалися безпосередньо на голову покійного. Поховання, в яких були зафіксовані сліди від цього типу вінків, подібні за основними елементами конструкції, обряду поховання, супровідного інвентаря. Всі поховані були особами однієї статі. Час, коли ці могили існували в міському некрополі, укладається в хронологічний відрізок близько ста років, з кінця III до кінця II ст. до н. е. Очевидно, у цей час окрема частина населення міста виділялася за релігійною, соціальною або якоюсь іншою ознакою, що знайшло свій відбиток у специфічній формі поховального обряду, однією з характерних рис якого була особлива форма поховальних вінків.

¹ Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи // АСГЭ. — XIX. — Л., 1978.

² Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса эллинистической эпохи // АСГЭ. — XIX. — Л., 1978. — С. 53.

³ Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет о разведках и раскопках в Херсонесе // ОАК за 1895. — СПб., 1987. — С. 87.

⁴ Косцюшко-Валюжинич К.К. Продолжение раскопок 1899 г. с наружной стороны южного участка городской оборонительной стены (перибол) // Арх. НЗХТ. — № 9 (2), Л. 22.

⁵ Косцюшко-Валюжинич К.К. Раскопки некрополя у Карантинной бухты и выше на месте монастырского скотного двора. // Арх. НЗХТ. — № 14 (6), Л. 111.

⁶ Лепер Р.Х. Раскопки херсонесского некрополя в 1910 г. // ХСб. Севастополь, 1927. — С. 224.

⁷ Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса эллинистической эпохи. — С. 53.

⁸ Зубарь В.М., Шевченко А.В., Липавский С.А. Некрополь Херсонеса Таврического. Материалы и исследования. — К., 1990. — С. 14—15.

⁹ Фонды НЗХТ. — Свинцовые изделия из раскопок К.К. Косцюшко-Валюжинича.

¹⁰ Зубарь В.М., Шевченко А.В., Липавский С.А. Указ, соч. — С. 15.

¹¹ Под час створення схематичного плану за основу було взято план Янишева (Янышев. План некрополя Херсонеса Таврического. // Арх. НЗХТ. — Папка № 25, 520).

¹² Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса эллинистической эпохи. — С. 46.

¹³ Рогов Е.Я. Некрополь Панское I и его место среди некрополей IV—III вв. до н. э. в Северном Причерноморье. // Автореф. ... канд. истор. наук. — СПб., 1998. — С. 56.

¹⁴ Косцюшко-Валюжинич К.К. Арх. НЗХТ. — № 14 (6), Л. 111.

¹⁵ Кац В.И. Керамические клейма Херсонеса Таврического. — Саратов, 1994. — С. 50, 76.

¹⁶ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). — К., 1977. — № 175. — С. 146.

¹⁷ Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974. — С. 110. — Рис. 95.

¹⁸ Forti L. Gli unguentari del primo periodo ellinista. Rendiconti dell' Accademia di archeol. // Let. E bel. Arti di Napoli. — 1963. — V. 37. — P. 12. — Taf. VII. № 1—5.

¹⁹ Белов Г.Д. — С. 58. — Рис. 11.

²⁰ Белов Г.Д. — С. 58.

²¹ Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического // ХСб. — Севастополь, 1962. — Вып. 1. — С. 22—23. — Рис. 10.

²² Manzevitch F. Ein grabfund aus Chersones. — Leningrad, 1932. — Т. 2. — P. 9.

²³ Младенова Я. Погребалните венци от некрополя на Аполония през 1947—49 р. Аполония. — София, 1963. — С. 291—292. — № 895.

²⁴ Там же. — С. 292.

Одержано 10.10.2000

СВИНЦОВЫЕ ТРИЛИСТНИКИ ИЗ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

На основании анализа материала и аналогий реконструируется новый тип погребальных венков, характерный для эллинистического некрополя Херсонеса. Венок состоял из основы (органической или металлической), на ней крепились «свинцовые цветы», которые окрашивались в красный цвет. Иногда рядом со свинцовыми деталями в данных венках использовались бронзовые листья. Использование натуральных цветов, ветвей и листвы растений в подобной конструкции очень вероятно, однако проверить это невозможно. Венки клались непосредственно на голову покойного. Погребения, в которых были зафиксированы следы от этого типа венков, подобны по основным элементам конструкции, обряда погребения, сопроводительному инвентарю. Все похороненные были лицами одного пола. Эти могилы существовали в городском некрополе около ста лет, с конца III по конец II в. до н. э. Очевидно, в то время часть населения города выделялась по религиозному, социальному или какому-то другому признаку, что отразилось в специфической форме погребального обряда, одной из характерных черт которого была особая форма погребальных венков.

R. V. Stoyanov

LEAD TREFOILS FROM THE HELLENISTIC NECROPOLIS OF CHERSONESE TAURIAN

On the basis of analysis of the material and analogies, a new type of burial chaplets, characteristic of the Hellenistic necropolis of Chersonese, is reconstructed. A chaplet consisted of the base (organic or metallic), to which «lead flowers» painted into red colour were attached. Sometimes, those chaplets included bronze leaves along with lead parts. The use of natural leaves, branches, and plants' foliage seems to be very probable in such a construction, but it cannot be verified. Chaplets were placed directly on the head of the deceased. Interments, in which the traces of chaplets of this type were fixed, are similar by the basic elements of the construction, burial rite, and grave goods. All the buried persons had the same sex. These graves appeared in the urban necropolis during one hundred years, from the second half of the III century BC till the second half of the II century BC. It is evident that, at that time, a part of the urban population was distinguished by religious, social, or other signs. This was reflected in the specific form of a burial ceremony, one of the lineaments of which was a special form of burial chaplets.

В.В. Дідик

НОВІ ЗНАХІДКИ КОЛА ВИЙЧАСТИХ ЕМАЛЕЙ У ВОДОЗБОРАХ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ ТА ДНІПРА

Розглянуто випадкові знахідки прикрас виімчасто-емалевого стилю на території Харківської та Черкаської областей.

За минуле десятиліття реєстр виробів східноєвропейських «варварських» емалей на теренах лісостепового Дніпро-Донецького межиріччя значно поповнився новими пунктами¹. Крім випадкових знахідок, виімчасто-емалеві прикраси неодноразово зафіксовані під час стаціонарних розкопок поселень та могильників пізньозарубинецького та київського типів у Шишиному-5, Приоскольському-2, Головіному-1, Занках, Рябівці-3, Картамишевому-2 тощо². Таким чином, пізньозарубинецько-київська належність емалевих прикрас не викликає ніяких сумнівів, про що вже неодноразово йшлося в спеціальній літературі³.

© В.В. ДІДИК, 2001

Мета цього повідомлення — публікація нових зразків виїмчасто-емалевого стилю та супутніх речей, які входять до комплексу емалевого убору першої чверті I тис. н. е. Добірка цих знахідок складається з двох підтрикутних прорізних фібул, чотирьох лунниць, чотирьох платівчастих трапецієподібних підвісок, знайдених за випадкових обставин на територіях Харківської та Черкаської областей.

Підтрикутну прорізну фібулу до фондів Зміївського краєзнавчого музею (шифр ЗКМ.ОСН. — 4072) передав А.Р. Карпов. Її виявлено в розмиві мисоподібного підвищення правого корінного берега р. Сіверський Донець, на північний схід від с. Черемушне Зміївського р-ну Харківської обл., біля присадибних ділянок в урочищі Кипляча гора.

Виріб зламано та деформовано ще в давнину, зберіглись лише корпус та ніжка. Корпус є комбінацією гранчастої рамки та трьох трикутних площин, з'єднаних у центральній частині колом, що складається з двох сегментів та двох бокових отворів. Трикутні площини оздоблені заглибленнями із заливками яскравої емалі червоного кольору. Корпус відділяється від ніжки прямокутним виступом завширшки 1,8 см. Висота та ширина гранчастої рамки відповідно 0,5 см та 0,3 см. Ніжка фібули в плані трапецієподібна, із заокругленим нижнім краєм. Її ширина — 3,1 см, висота — 2 см. У центральній частині є заглиблення, наближене до рівнобічного трикутника. Емаль у заглибленні відсутня.

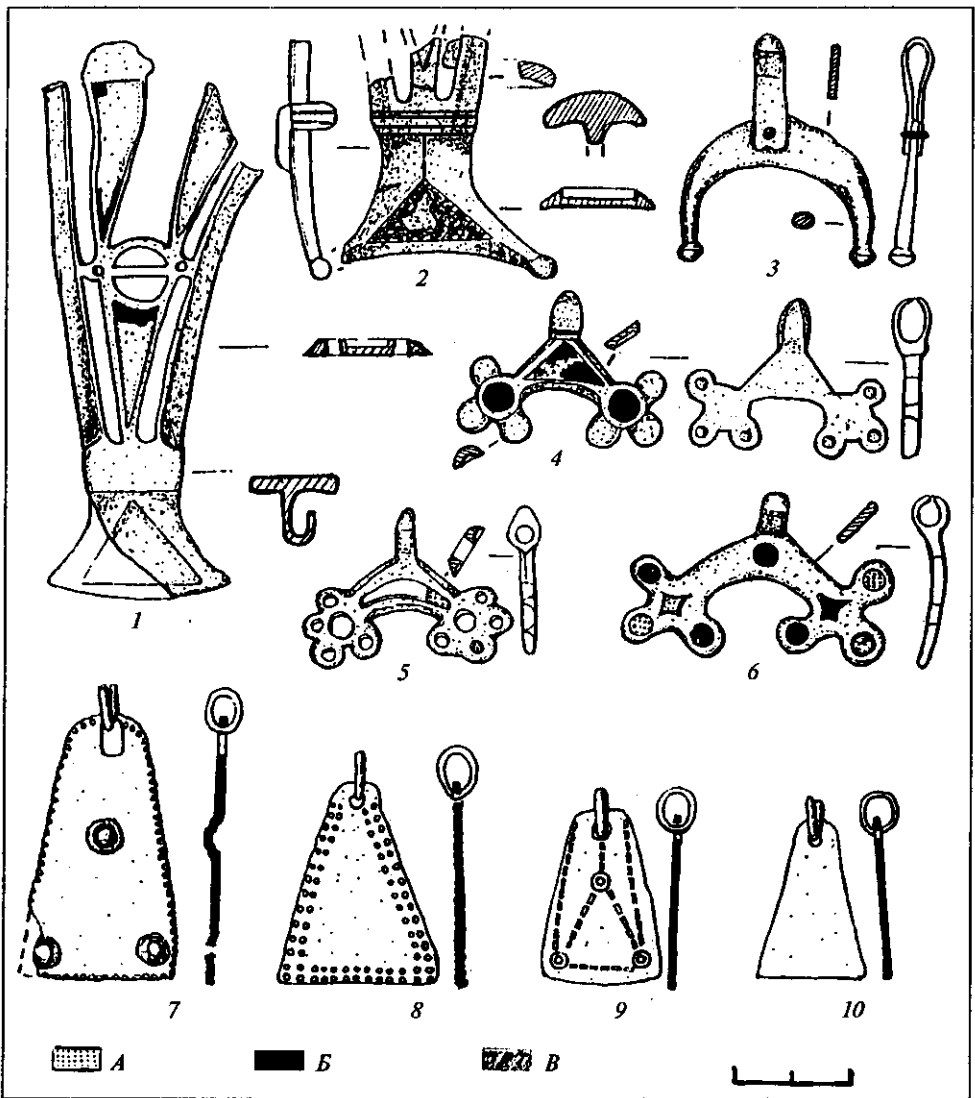
Поряд з фібулою виявлено фрагменти товстостінного ліпного посуду з домішками шамоту в тісті, окремі уламки чорнолискованої ліпної кераміки та пряслице із стінки чорнолискованої ліпної посудини. Спираючись на наявність характерного ліпного посуду, можемо припустити існування в урочищі Кипляча гора пізньозарубинського або київського горизонту.

Друга фібула подібної конструкції знайдена 1999 р. студентом історичного факультету ХНУ В. Тинкевичем на південь від городища салтівської культури поблизу с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл. Від застібки збереглися частина корпусу та ніжка. Центральна видовжена площа корпусу має заглиблення; ширина гранчастих рамок та центральної площини в місці з'єднання з сегментоподібною перекладиною — 0,5 см. На перекладині викарбовано дві паралельні канелюри. Безпосередньо під перекладиною розміщується наполовину зламаний приймач для голки. Ніжка має трикутні обриси з гулеподібними потовщеннями на обох краях, один з яких відсутній. Ближче до краю розташована трикутна вставка з непрозорої зеленої емалі (рисунок, 2). Виріб носить сліди знаходження у вогні; на корпусі та ніжці помітні тріщини.

Найближчими аналогіями до описаних фібул у верхніх водозборах Сіверського Дінця можна вважати підтрикутні прорізні застібки зі скарбу на київському поселенні Шишине-5 та випадкову знахідку з Шарівки⁴. За межами Сіверського Подонеччя подібні фібули зафіксовані у Мошинському скарбі у Верхньому Пооччі, поблизу Старгородку у Нижньому Подесенні та в інших регіонах⁵. Згідно з хронологічною системою Є.Л. Гороховського, підтрикутні прорізні фібули репрезентують фазу Б (Межигірську), що належить до середини III — початку IV ст.⁶ Вишезгадані фібули із Сіверського Подонеччя скоріш за все датуються кінцем першої — початком другої чверті III ст., тому що з середини III ст. на теренах лісостепового Дніпровсько-донецького межиріччя з'являються прикраси черняхівського зразка, які кардинально змінили характер вбрання місцевих племен та доволі швидко витіснили із побуту прикраси виїмчасто-емалевого стилю⁷.

Решта знахідок — чотири лунниці та чотири трапецієподібні підвіски — походять з с. Коврай Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. Вони зібрані протягом п'яти років на розмитих водами Кременчуцького водосховища зсувах лівого берега, за 1 км на захід від села. Колекція речей складається з восьми екземплярів. Вироби зберігаються у приватній збірці у м. Харків.

Особливу увагу привертають суцільнолиті лунниці з емалевим декором. Довершеністю та старанністю у виготовленні відрізняється лунниця з трикутним корпусом та двома закінченнями у вигляді дисків з трьома півкульками. Вушко має рельєфний валик. Від тривалого користування верхня частина вушка протерта. На дископодібних закінченнях та корпусі наявні емалеві вставки насиченого червоного кольору. На зворотній частині лунниці, на півсферичних у перерізі півкульках, відлиті заглиблення-ямки. Загальна довжина прикраси — 3,7 см, висота — 2,8 см. Товщина корпусу — 0,4 см, внутрішній діаметр вушка — 0,5 см. На корпусі помітні невеликі

Предмети з виймчастими емаллями, знайдені у водозборах Сіверського Дінця та Дніпра:
 1 — Черемушне; 2 — Верхній Салтів; 3—10 — Коврай; А — жовта, Б — червона, В — зелена

грані (рисунок, 4). Описана прикраса знаходить близькі аналогії серед випадкових знахідок у Середньому Подніпров'ї (Малий Букрин та ін.), а також з підвіскою з пізньозарубинецького поселення Жорновець у Верхньому Посейм'ї⁸.

Друга лунниця (рисунок, 5) має наближений до трикутника гранчастий корпус з наскрізним отвором у вигляді півмісяця, заповненим біло-жовтою емаллю. Кінці змодельовані у вигляді п'яти наскрізних кілець — чотирьох бокових малого діаметру та великого центрального. Кільця теж колись були заповнені емалевою пастою такого ж кольору, що і на корпусі. Вушко підвіски видовжене, масивне, з загостреним верхнім краєм. Загальна довжина лунниці сягає 3,8, висота — 2,9 см. Подібних паралелей в оформленні кільчастих закінчень такого типу мені не відомо, але прорізний отвір на корпусі є досить поширеним прийомом серед прикрас басейну Оки (Мошин, Щепилове), Південно-Східної Прибалтики (Махари, Руська Вєсь), Верхнього Подніпров'я (Тайманово), верхів'їв Дону (Борисоглібське-4)⁹. Звідка лунниці з прорізами у корпусі трапляються на теренах Середнього Подніпров'я (Гута Комарівська)¹⁰.

Третя лунниця має видовжений корпус, що закінчується трьома дисками з емаллю (рис. 1, 6). Прикраса добре декорована емалевими вставками: круглим диском у центрі корпусу, ромбічними гніздами посередині закінчень-ріжків червоного

кольору, жовтою та червоною емаллю на дисках закінчень. Виріб деформовано (зігнуто) у вертикальній та горизонтальній площинах; вушко у верхній частині протерто від тривалого використання. Загальні розміри прикраси: ширина — 5 см, висота — 3 см, внутрішній діаметр вушка — 0,4 см. Лунниця має широке коло аналогій серед прикрас Середнього Подніпров'я¹¹.

Остання лунниця у конструктивному відношенні значно відрізняється від описаних вище. Її виготовлено з бронзової платівки, до якої за допомогою залізної заклепки приєднано довге вушко у вигляді зігнутої навпіл бронзової платівки. Корпус виробу витягнутий, місяцеподібний. У верхній частині він плескатий, а в нижній — округлий і закінчується двома біконічними гульками діаметром 0,5 см (рисунок, 3). Ширина виробу сягає 3,6 см, висота разом з вушком — 4,5 см. Подібні зразки, на відміну від суцільнолитих лунниць з емаллю, виготовлялись за допомогою кування та клепаання напівфабрикатів; вони відомі серед матеріалів пізньозарубинецьких пам'яток Йосипівки, Картамишевого-2, Рідного Краю-1, а також київських старожитностей, наприклад, з Глевахи¹². Їх датування не виходить за межі середини II — кінця III ст. н. е.

Чотири знахідки, які розглянуті нижче, репрезентують бронзові трапецієподібні підвіски, прикрашені штампованим та карбованим орнаментом. Перша є платівкою з двома отворами знизу та опуклістю у центрі. Край прикраси декоровано лінією штампованих крапок. До верхнього, майже прямокутного отвору приєднано бронзове кільце з двох обертів дроту (рисунок, 7). Загальна довжина виробу сягає 4,5 см, нижня ширина платівки — 3, верхня — 1,5 см.

Друга підвіска (рисунок, 8) прикрашена двома паралельними лініями штампованих крапок. У верхній круглій отвір продіте бронзове кільце. Розміри підвіски: довжина — 4 см, верхня ширина — 1, нижня — 3 см.

Поверхня платівки третьої підвіски (рисунок, 9) вкрита карбованими пунктирними лініями та трьома штампованими концентричними колами. У верхній круглій отвір продіте дротяне кільце. Загальні розміри виробу: висота — 3,2 см, ширина нижнього боку — 2,3, верхнього — 0,9 см.

Остання трапецієподібна підвіска має закруглену верхню частину з наскрізним круглим отвором, крізь який протягнуто дротяне кільце у два оберти. Виріб не орнаментований (рисунок, 10). Ширина нижньої частини платівки — 2 см, висота — 3 см.

Описані трапецієподібні підвіски знаходять численні аналогії серед подібних прикрас як у пізньозарубинецьких, так і київських старожитностях. Циркульний орнамент та штамповано-карбовані лінії зафіксовані на платівчастих виробих практично всіх регіонів поширення пам'яток першої чверті I тис. н. е. у Середньому Подніпров'ї (Селище, Білгородка), Дніпровському Лівобережжі (Лихачівка, Гочева-1, Раківка); листові платівки без орнаменту більш типові для пізньокіївських старожитностей (Ульянівка-1, Виблі тощо)¹³. Однак сам тип трапецієподібної підвіски не може бути надійним культурним та хронологічним індикатором, тому що ці прикраси функціонують протягом значного відтинку часу в усіх археологічних культурах Дніпровського району та суміжних територій кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. Культурновизначальним, на мій погляд, є виключно декор, що дозволяє віднести всі підвіски з Ковраю до київської доби.

Таким чином, випадкові знахідки прикрас з виімчастими емаллями, опис яких подано, розширюють наші уявлення про географію поширення «варварських емалей» на теренах Дніпровського лісостепового Лівобережжя. До недавнього часу у суміжних зі степом областях течії Дніпра зазначені прикраси були відомі в Компанійцях та Сурській Заборі¹⁴. Знахідки з Ковраю доповнюють перелік зразків «варварських» емалей та дозволяють сподіватися на відкриття пам'яток «пізньозарубинецької лінії розвитку» у межах дніпровської заплави, знищеної водами сучасного Кременчуцького водосховища.

¹ *Обломский А.М.* Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991. — С. 20, 21; *Дідик В.В., Любичев М.В.* Прикраси з виімчастими емаллями у басейні Сіверського Дінця: нові знахідки // АЛЛУ. — 1998. — № 1—2. — С. 50—52; *Левченко Д.И.* Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмаллями // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 51.

² *Терпиловский Р.В.* Новые исследования памятников первой половины I тыс. н. э. в Сумской области // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1989. — С. 54, 55; *Обломский А.М.* Указ. соч. — С. 20, 21.

³ *Даниленко В.М.* Пізньозарубинецькі пам'ятки кийського типу // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 71—82; *Терпиловский Р.В., Абашина Н.С.* Киевская культура (свод археологических источников). — К., 1992. — С. 72; *Гороховский Е.Л.* Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 34.

⁴ *Обломский А.М.* Указ. соч. — С. 178. — Рис. 54.

⁵ *Корзухина Г.Ф.* Предметы убора с выемчатыми эмальями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье // САИ. — 1978. — Вып. Е1-43. — С. 71, 83. — Табл. 7; 8; 25, 3, 5; 17; 18.

⁶ *Гороховский Е.Л.* Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. : Дис.... канд. ист. наук. — Киев, 1988. — С. 111—117.

⁷ *Обломский А.М.* Указ. соч. — С. 25.

⁸ *Корзухина Г.Ф.* Указ. соч. — Табл. 8—9; *Обломский А.М.* Указ. соч. — С. 20.

⁹ *Корзухина Г.Ф.* — Указ. соч. — Табл. 8, 8; 25, 6, 7; *Мулкэджанян Я.П.* Поселение Борисоглебское-4 в Прихоперьи // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. — Воронеж, 1998. — С. 172—179. — Рис. 9.

¹⁰ *Корзухина Г.Ф.* Указ. соч. — Табл. 8, 8.

¹¹ *Корзухина Г.Ф.* Указ. соч. — Табл. 8, 9. — С. 63—73.

¹² *Телегін Д.Я., Беляева С.О.* Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. — 1975. — № 18. — Рис. 2, 20; *Терпиловский Р.В.* Новые исследования памятников III—IV вв. в Среднем Поднепровье // Тр. V МКАС. — К., 1988. — Т. 4. — Рис. 1; *Дідик В.В., Любичев М.В.* Прикраси з виємчастими емальями. — Рис. 1, 3.

¹³ *Корзухина Г.Ф.* Указ. соч. — С. 42; *Савчук А.П.* Поселение зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж // МИА. — 1969. — Вып. 160; *Терпиловский Р.В.* Ранние славяне Подесенья III—IV вв. — К. — Табл. 12, 3; 7.

¹⁴ *Рудинський М.* Археологічні збірки Полтавського музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 54, 59. — Рис. 2, 2; *Обломский А.М.* Этнические процессы... — Рис. 54.

Одержано 03.08.1999

Генінг В.Ф.

Сарматская эпоха в Алфёльде
(Среднее Подунавье в I—IV вв.) //
Материалы I тыс. н. э.

по археологии и истории
Украины и Венгрии. —

Киев: Наук. думка, 1996. — С. 4—43

Іноземні фахівці з вивчення історії сарматів, що з тієї або іншої причини звертаються до археологічного матеріалу Угорщини, стикаються з мовним бар'єром — адже значна частина публікацій угорських вчених виходила рідною мовою, і лише в останній час перевага надається німецькій та англійській. Щоправда, основоположні досі праці М. Пардуца видрукувані й німецькою¹. Російською мовою були перекладені поодинокі праці², але й ті або вже застаріли, або стосуються якихось окремих питань. Тому, здавалося б, публікацію оглядової статті В.Ф. Генінга про алфьольдських сарматів в українсько-угорській збірці можна було тільки вітати.

На жаль, практично жодне з положень автора нині не може розглядатися як основа для подальших досліджень сарматської доби (ані Карпатського басейну, ані територій на схід від Карпат) та, попри бажання упорядників збірки (с. 3), дезорієнтує читача. Шануючи пам'ять покійного нині вченого, ми не хочемо детально критикувати його працю — адже він вже не в змозі відповісти. Однак дивує рішення редакторів-упорядників вмістити в збірці працю двадцятирічної давності, яка була більш ніж дискусійна вже на час свого написання. Зазначимо лише, що В.Ф. Генінг в своєму аналізі спирався, головним чином, на досить посередньо опубліковані зводи М. Пардуца (див. прим. 1), які містять дуже незначну інформацію з поховального обряду. Матеріали М. Пардуца походять здебільшого з старих розкопок, що провадилися далеко від вимог сучасного рівня фіксації археологічних явищ. В свою чергу, М. Пардуц виділив свої групи та періоди в сарматській культурі Карпатського басейну, базуючись на цих даних. На хибність його висновків щодо етнічних та хронологічних груп вказувалося неодноразово (див., наприклад, статтю А. Вадаї в цій же збірці³), і вже довгий час угорські дослідники не користуються його термінологією (групи Сентеш-Надьхедь / Szentes-Nagyhegy, Баймок-Морахалом / Bajmok-Morahalom та ін.).

© С.Е. ШТВАНОВИЧ, В. КУЛЬЧАР, 2001

В. Кульчар у кандидатській дисертації, присвяченій поховальному обряду сарматів Карпатського басейну⁴, провела аналіз 1519 поховань з 197 пам'яток. Ці цифри наведено, щоб дати уяву про кількість опублікованого до початку 90-х років матеріалу, який можна використовувати для вивчення дій, пов'язаних з похованням небіжчика у сарматів. З часу написання роботи завдяки численним рятувним розкопкам, які викликані масовим будівництвом автострад в Угорщині, кількість нових матеріалів сарматської доби збільшилася щонайменше на 40—50%. Тому навіть найсучасніші уявлення про етнічний склад, хронологію, могильники та поселення сарматів на Угорській низовині старіють досить швидко.

Під час вивчення історії сарматів Алфьольду не можна було забувати, що опинившись у новому геополітичному оточенні, «затиснуті» між Римською імперією та Дакією, вони досить швидко перейшли до осілого способу життя. Тому, на відміну від «класичної» території їхнього розселення, пам'ятки Угорської низовини — це не тільки могильники, а й численні поселення. Нині поселення, що відомі з розкопок, налічують близько сотні, а відомі за розвідками — до тисячі пам'яток⁵. Без вивчення локальних варіантів типів жител, виробничо-господарчих споруд (ями-сховища, печі, горни, копильні та ін.) самих поселень, величезної кількості відомого на сьогодні керамічного матеріалу неможливе виділення будь-яких груп або регіонів.

Повертаючись до головних висновків роботи В.Ф. Генінга, ми повинні підкреслити, що порівняння сарматів Угорської низовини з поволзькими племенами дуже сумнівне через величезну відстань у часі та просторі. За поховальним обрядом⁶, костюмом, способом життя алфьольдські сармати виявляють найбільшу схожість та мають порівнюватися з синхронними (кінець середньосарматського та пізньосарматський час) іраномовними племенами Північно-Західного Причорномор'я, Молдови та Олтенії.

На жаль, угорськими сарматознавцями досі не розроблена загальна хронологія пам'яток I—IV ст., що пов'язано, зокрема, зі склад-

ностями датування поселень. Проте є певні хронологічні індикатори, на підставі яких членуються головні періоди історії сарматів Карпатського басейну, і їй не можна вивчати, розглядаючи матеріальну культуру та обряд як єдину масу, без якогось членування на хронологічні періоди, — це методологічно невірно та перекручує загальну картину. Такий поділ зумовлений також даними джерел, якими В.Ф. Генінг користується вельми вибірково та з якими поводить, м'яко кажучи, вільно. Виходячи з даних античних авторів, східна частина Карпатського басейну зазнала кілька великих хвиль іраномовних переселенців зі сходу. Міграції тривали аж до приходу гунів.

Щодо ототожнення населення Алфьольду I—IV ст. з фіно-уграми (вірніше, з сарагурами та оногурами — останні, до речі, завжди вважаються тюрками!) на підставі дуже дискусійного місця в праці Страбона та загально-го звичаю прикрашати ноги намистинами, а скроні кільцями (визначення останньої схожості взагалі позбавлене підстав та є, мабуть, результатом непорозуміння — звичай носіння скроневих кілець у сарматів Угорщини невідомий), то нам здається, що й ця гіпотеза не зовсім обгрунтована.

Обережно треба поставитися не тільки до висновків статті, а й до самої описової частини, в якій безліч помилок та непорозумінь. Оскільки ми не хотіли б зупинятися на ній детально, обмежимося лише кількома прикладами. Річка Марош (Муреш) впадає не в Дунай (с. 28), а в Тису; те, що автор називає оригінальними «кельтськими колінчастими фібулами» (с. 5), — це звичайні провінційно-римські виробы, поширені протягом 400 років, що не мали до кельтів жодного відношення; поясні пряжки та наконечники ремінів, про які йдеться, побутують у другій половині II — на початку III ст.⁷ та ніяк не можуть вважатися пізніми (с. 7), а пряжки взагалі характерні для всіх хронологічних періодів.

Не варто також перебільшувати кельтський та дакійський впливи в сарматському матеріалі Алфьольду. Він, безсумнівно, присутній, головним чином у кераміці. Проте, незважаючи на значну кількість розкопок та розвідок на території Угорської низовини, поки не вдалося виявити безпосередніх попередників сарматів на цій території: ані кельтів, ані даків. Відомі на сьогодні кельтські пам'ятки Латену Д не «доживають» до приходу сарматів, дакійські ж знахідки в сарматському регіоні досить спорадичні та концентруються на відносно обмеженій території між Тисою, Марошем та Кьорошем⁸.

У той же час не можна заперечувати впливу германських племен⁹, особливо на північному кордоні сарматської території. На північно-західній ділянці сармато-германського кордону спостерігаються наслідки тісного сусідства (та постійних союзницьких відносин у війнах з імперією) з квадами¹⁰ — як в поховальному обряді (наприклад, поширення пів-

нічної орієнтації, що відрізняється від домінуючої південної), так і в матеріальній культурі (наприклад, Хевісдьорк / Hévizgyörk¹¹, Верешедьхаз / Veresegyház¹²). У північно-східній частині Алфьольду германські риси в поховальному інвентарі походять від представників пшеворської культури (вандалів), що з'явилися в північно-східному кутку нинішньої Угорщини практично водночас з сарматами після Маркоманських війн¹³. Одним з проявів германського впливу є, до речі, залізний умбон з могильника Хортобадь-Порошхат / Hortobágy-Poroshat, який згадує В.Ф. Генінг і який датує гунським часом. Насправді цей умбон на підставі аналогій не може бути датований часом пізніше середини III ст.¹⁴.

Хотілось би звернути увагу колег, які користуватимуться цією роботою В.Ф. Генінга, на те, що датування сарматського матеріалу Карпатського басейну обмежується не IV, а V ст. (численні поселення, так звана група Тисадоб / Tiszadob¹⁵, могильники біля м. Чонград / Csongrad¹⁶, Тапе-Малайдок / Tápé-Malajdok¹⁷, Шандорфалва-Епереш та інші й не в останню чергу могильник Мадараш-Халмок, який автор рецензованої статті постійно згадує). Інакше кажучи, сармати Алфьольду доживають до приходу гунів та, скоріш за все, переживають його. До якого часу можна говорити про власне сарматів на нашій території, — все ще не вирішене питання. Справа в тому, що, як вже згадувалося, після зупинення надходження римських імпортів наприкінці IV — на початку V ст. основи для датування практично зникають.

І, нарешті, загальне зауваження, що стосується не тільки рецензованої роботи, а й взагалі російсько- та україномовної літератури, де наводяться назви угорських пам'яток та прізвиська авторів. На жаль, більшість дослідників, які пишуть кирилицею, не приділяють особливої уваги фонетиці угорської мови (в якій вимова окремих звуків не відповідає ані англійській, ані німецькій, ані польській, як це іноді здається авторам, що транслітерують угорські слова), перекручуючи цитовані назви до того, що їх просто не можна впізнати. Таким чином, фактологічним матеріалом тієї або іншої роботи практично не можна користуватися, оскільки так звані географічні пункти неможливо знайти на карті ані місцевого (українського, російського), ані угорського видання. Найоб'єктивнішим рішенням цього питання видається метод, яким користувався, зокрема, М.І. Ростовцев: слідом за кириличною транслітерацією в дужках подається назва або ім'я в оригінальному написанні.

¹ Párduz M. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. I—III. // АН. — 1941. — Bd. XXV; 1944. — Bd. XXVII; 1950. — Bd. XXX; *Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn in II und III Jahrhundert* // ААН. — 1956. — № 7; *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn* // ААН. — 1959. — № 11.

² Мочи А. К вопросу о периодизации раннесарматской эпохи // ААН. — 1954. — № 4; Вадаи А.Х., Кульчар В. К вопросу о так называемых сарматских пряжках // ААН. — 1984. — № 36.

³ Вона ж дала найбільш повну критику поглядів М. Пардуца в своєму зведенні сарматських пам'яток області Сольнок (Vadai A.H. Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums // Antaeus. — 1989. — № 17—18. Тут же див. сучасну літературу з історії сармат Угорщини).

⁴ Kulcsár V. A kárpát-medencei szarmata Barbaricum temetkezési ritusa. : Kandidátusi értekezés. — Budapest, 1993.

⁵ Остання та найбільша робота по поселеннях див.: Vadai A. Cultural and landscape changes in South-East Hungary. — Budapest, 1996. — Vol. II.

⁶ Кульчар В. Некоторые характерные черты погребального обряда сарматов Карпатского бассейна // Сарматы и Скифия (Донские древности). — Азов, 1997. — Вып. 5.

⁷ Див. примітку 2.

⁸ Visy Zs. The problems of the Dacian ethnic group in Hungary // Din istoria Europei Romane. — Universitatea din Oradea. Ser.: Istrie IV. — Oradea, 1995. — P. 100—101.

⁹ Istvánovits E., Kulcsár V. New archaeological phenomena in the ethnical picture of Eastern Hungary after the Marcomannic-Sarmatian War // Spesimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 1993. — IX. — Pécs, 1994; Istvánovits E., Kulcsár V. Roman and Germanic elements in the armament of the barrow-graves of the 2nd-3rd centuries A.D. in the Great Hungarian Plane // Beiträge zu römischer und

barbarischer Bewaffnung in der ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. — Marburger Kolloquium 1994. — Lublin; Marburg, 1994. — P. 405—416.

¹⁰ Дани джерел та історичні події див. Mócsy A. Pannonia and upper Moesia. A history of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. — London, 1974.

¹¹ Dinnyés I. A hévizgyörki sarmata sírok (Sarmatian graves from Hévizgyörk) // Studia Comitatus. — 1991. — № 22. — 145—201. old.

¹² Mesterházy K. Frúhsamatezeitlicher Grabfund aus Veresegyház // Folia Archaeologica. — 1986. — Bd. XXXVII. — S. 137—161.

¹³ Istvánovits E. Some Data on the History of the Upper Tisza region in the Roman Age // Vychodoslovensky Pravek IV. — Košice, 1993. — S. 127—142.

¹⁴ Istvánovits E., Kulcsár V. Pajzosos temetkezések a Dunától keletre eső Kárpát-medencei Barbaricumban (Погребения с урнами в барбарикуме Карпатского бассейна к востоку от Дуная) // A nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve (1987—1989). — Nyíregyháza, 1992. — XXX—XXXII kt.

¹⁵ Istvánovits E. Das Gräberfeld aus dem 4. — 5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget // ААН. — 1993. — Bd. XLV.

¹⁶ Párducz M. Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn // ААН. — 1959. — Bd. 11; item. Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. — Budapest, 1963.

¹⁷ Párducz M., Korek J. Germán befojás a Maros-Tisza-Körös-szög kés.

Одержано
03.12.1997

Е. ШИТВАНОВИЧ,
В. КУЛЬЧАР

Г. Шаповалов

КОРАБЛИ ВЕРЫ. СУДОХОДСТВО В ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ ДРЕВНЕЙ УКРАИНЫ

Запорожье, 1997. — 156 с.

Майже в усіх культурних традиціях збереглися прадавні уявлення про водне середовище як першостихію, з якої виникло життя, а в деяких традиціях — і людська цивілізація. І справді, найдавніші земні цивілізації були островними або приморськими, а народи, які жили по берегах судноплавних рік, розвивалися швидше у порівнянні з іншими. Човен був найдавнішим транспортним засобом, який винайшло люд-

ство ще принаймні в епоху мезоліту, і з ним пов'язані перші кроки цивілізації людства. Водне середовище завжди сприймалося як амбівалентне: як життєдайне і захисне, з одного боку, і як руйнівна і небезпечна стихія, втілення світу померлих — з іншого. Все це відбилося і в уявленнях, пов'язаних з судноплаством, але тут переважали уявлення «з ознакою плюс» (корабель як символ спасіння і надії). Важливим був також момент соціального престижу: від могутності флоту залежали міцність

© БЕССОНОВА С.С., 2001

і велич суспільств та їх володарів. На території сучасної України, яка мала великі судноплавні ріки, насамперед Дніпро, і вихід до узбережжя двох морів, суднопластво і пов'язані з водним середовищем народні уявлення залишили помітний відбиток у духовній культурі.

Г. Шаповалов багато років присвятив всебічному вивченню згаданої вище теми. Різноманітні та численні матеріали, що ним зібрані, вдало згруповані по окремих главах. Книга добре ілюстрована, і це підсилює переконливість доказів, перетворює читання у захоплюючу подорож, яка розкриває нові й часом несподівані риси знайомих нібито явищ духовної та матеріальної культури.

Глава «Обожнювання водної стихії» є вступом до головної теми дослідження. Автор стисло розповідає про головні християнські свята і народні повір'я українців, пов'язані з водою. Зокрема, наводяться маловідомі або взагалі невідомі широкому загалу читачів дані про берегинь, богів Дніпровських порогів, водних богів слов'ян «Велесової книги» тощо. З погляду археології особливий інтерес, на мою думку, становлять етюди, що стосуються культу Тагімасада і підводних поховань.

Найдавнішим фактом існування культу водної стихії на території України, засвідченим у писемних джерелах, можна вважати шанування скіфами бога Тагімасада (Тамімасада), про якого повідомляє грецький історик V ст. до н. е. Геродот. Він ототожнює це божество з грецьким Посейдоном і зазначає, що йому жертвують лише так звані царські скіфи (Геродот, IV, 59). Можна цілком погодитися з автором монографії, що рецензується, у тому, що він головною у змісті зазначеного культу вважає його водну сутність — на противагу «солярному» трактуванню цього образу, якого дотримується багато хто з дослідників. Дуже слушним є залучення такого джерела, як опис «водяного коня» в давньоруському творі «Фізіолог», що сягає грецьких елліністичних джерел. Це дає змогу простежити взаємозв'язок образів водяного коня (втілення чоловічої основи водної стихії, її володаря) і золоті риби — персоніфікації жіночої основи водного світу (с. 9—12). І це висвітлює сутність такого малодослідженого образу скіфського культового мистецтва, як риби. Це насамперед стосується кінського спорядження V—IV ст. до н. е., а також масивної золоті пластини у вигляді риби із Віташкова (Феттерсфельде) кінця VI — початку V ст. до н. е., де було знайдено «клад», що належить до так званих воєнних пам'яток скіфського типу в Центральній Європі. Образ риби відсутній серед найдавніших витворів скіфського звіриного стилю, і шляхи його появи в скіфському культовому мистецтві ще не з'ясовані. Важливішим є інше: досить вірогідне ставлення цього образу до культу Тагімасада, що допомагає з'ясувати коло пов'язаних з ним міфологічних уявлень, а також шляхи культурного впливу на формуван-

ня цього культу. Якщо простежити подальший розвиток «водної» символіки, то можна визначити її політичний аспект цього культу. Шанування «володаря вод» Тагімасада-Посейдона означало, ймовірно, володіння головною водною артерією країни — Дніпром-Борисфеном, а також землями біля Керченської протоки, до якої, за Геродотом, простягалися володіння царських скіфів у V ст. до н. е.

Наступний етюд стосується підводних поховань. Ця тема лише позначена в монографії — на прикладі деяких писемних свідчень щодо подібних поховань у готів, а також деяких африканських племен XVII—XIX ст. (с. 14). Проте численні дані, які наводить автор, особливо в другій главі, дозволяють зробити деякі припущення відносно поширення цього обряду. На наш погляд, стійке ототожнення водної стихії зі світом померлих у слов'янських народів (і не лише у них), а також тривале існування традиції поховання померлих у гробовищах-човнах або могилах, за формою близьких до човнів, дають змогу припускати, що в далекому минулому у предків цих народів існував обряд поховання в човні, який спускали на воду. На користь цього, зокрема, може свідчити наявність загальноєвропейського терміна *pañu*, який означав особливий різновид поховального обряду*, а також поховальний човен, в якому пливли до царства померлих¹.

Головною у монографії є друга глава «Корабель і його образ у духовному житті». Уперше після виходу з друку в 1890 р. праці Д. Анучина, його погляди щодо ролі човна у поховальному обряді давніх і сучасних народів здобули подальшого розвитку. Основну увагу приділено таким аспектам теми: археологічні свідчення згаданого обряду; тлумачення семантики цих поховань; категорії речей поховального інвентаря з «водною» і «судноплавною» символікою; символіка образів образотворчого мистецтва цього ж семантичного ряду. Г. Шаповалов зібрав дані стосовно цілої групи поховань у човнах або у так званих човноподібних могилах, починаючи від епохи енеоліту-бронзи до пізнього середньовіччя, частину з яких інтерпретовано ним особисто (с. 30—82). На жаль, не наведено дані щодо кількості (хоча б приблизної) таких поховань по окремих періодах. Не всі випадки здаються однаково переконливими. Це стосується поховань у човноподібних ґрунтових могилах ямного і катакомбного часу (с. 13, 32). Не можна виключати елементу випадковості під час спорудження могили або фіксації її контурів під час розкопок. Щоправда, «водна» символіка згаданих катакомбних поховань підсилюється завдяки морським черепашкам, якими були прикрашені небіжчики. Втім для отожнення крейдя-

* Як згадується в монографії далі (с. 67), в Північній Європі і Скандинавії в ранньому середньовіччі існував обряд поховань у човнах, які підпалювали і спрямовували в море.

ної підсипки на дні ям (до речі, так іноді помилково позначають проширок органічного тліну), з водами потойбічного світу (с. 32) немає надійних підстав. У будь-якому разі цей напрям пошуків треба продовжувати. Можливо, ретельна фіксація деталей поховального обряду допоможе виявити не одне поховання такого типу. Це насамперед стосується поховань у дерев'яних гробовищах, серед яких виділено вже значну кількість поховань у «колодах», які могли бути човнами-моносилами або їхніми спрощеними копіями (с. 33, 34).

У книзі чомусь немає згадки про виразне поховання в «човні» скіфського часу, знайдене в кургані № 6 поблизу с. Олександрівка в Басейні р. Самара. Це поховання знатного воїна початку V ст. до н. е. в човноподібному дубовому гробовищі². Гробовища-колоди використовувалися також спорідненими скіфам населенням Туви та Алтаю в VII—V ст. до н. е., а пізніше — савромато-сарматським населенням під час поховання осіб вищих соціальних рангів³. Значний інтерес становлять зібрані автором дані стосовно зображень культових моделей, а також імітацій човнів у витворах прикладного мистецтва від найдавніших, таких, як петрогліфи в святині «Кам'яна Могила», які датують періодом від мезоліту — раннього неоліту до III тис. до н. е., до знахідок пізньосарматських часів (с. 34—66). Деякі з трактувань добре відомих археологічних знахідок дійсно є несподіваними, а культове значення деяких, наприклад човноподібних, світильників у похованнях стає зрозумілішим завдяки наведеним у книзі аналогіям (с. 40—43). Дуже цікавими є спостереження автора щодо втілень образу сонячного човна у витворах скіфо-сарматських часів. Досить несподіваним, але цілком слушним видається трактування так званих калачеподібних золотих сережок із скіфських поховань IV ст. до н. е. як моделей сонячних човнів (с. 43—44). Оздоблення цих прикрас — качечки по краях «човника», спіралі — відповідають такому трактуванню, а деякі екземпляри, в тому числі більш ранні, VII—V ст. до н. е., навіть ближче нагадують човни, ніж згадані в роботі сережки IV ст. до н. е.⁴ Переконливим є також ототожнення з човном глиняних «коники» — вогнищних підставок з пізньоскіфського городища Золота Балка (с. 45—46). Всі ці спостереження, подані на тлі аналогічних виразних знахідок античного світу і культур гальштатського кола, спонукають пильніше придивитися до образів, пов'язаних з водним середовищем, що розповсюджуються у скіфів з кінця V—IV ст. до н. е. Частково це пояснюється культурним впливом з боку античного світу, але водночас свідчить, певно, про посилення значення водних шляхів сполучення, можливо, у зв'язку з розвитком торгівлі.

Багато уваги приділено аналізу такого важливого для зазначеної теми джерела, як зображення кораблів на античних монетах (с. 56—64). Проте навряд чи доцільно розглядати їх передусім як зображення сонячного човна — сим-

волу відродження, що був пов'язаний з поховальним культом. Прикладом надмірного захоплення сонячною тематикою є трактування кола монетного штемпеля як зображення сонця (с. 58). У згаданих монетних зображеннях важко відрізнити соціально-політичний аспект, пов'язаний з темою триумфу і перемоги у морських битвах, від аспекту культового (ушлявлення правителя, якого захищають боги).

Тема пошуків зображень сонячного човна серед тамгоподібних знаків Північного Причорномор'я сарматських часів (с. 49—52) потребує окремого дослідження. Це піктограми з певним смисловим змістом, до складу яких, звичайно, міг входити знак «човен». Згадане стосується зображень на рис. 42 і 43. Знаки, репрезентовані на рис. 41, все ж більше нагадують зображення тварин у запряжці на пам'ятках епохи бронзи⁵.

Значний розділ монографії (с. 66—82) присвячений огляду поховань у човнах у ранніх слов'ян і в період Київської Русі. Для цього періоду існують як письмові свідчення, так і зображення (книжкові мініатюри), що дозволяє глибоко і всебічно розглянути відповідні звичаї. Найбільша кількість знахідок походить з Північної Європи, де поховання в човнах широко розповсюджені з VI ст. Це курганні поховання, численні зображення на поминальних стелах, написи на яких розповідають про походи вікінгів, в тому числі плавання по Чорному морю і ріках, зокрема Дніпру. Цікаво, що саги розповідають про поховання загинувших воїнів на кораблі, спрямованому в морські простори (с. 67). В культурі вікінгів значення корабля як соціального символу виявляється найвиразніше. Слідом за В.А. Булкіним автор слушно вважає, що слов'яни, насамперед північні, сприйняли обряд спалювання померлих разом з кораблем від норманів, але згодом цей обряд втрачає норманські етнічні риси, залишаючись при цьому привілеєм вищої верстви населення Русі (с. 71). Цей досить складний обряд було реконструйовано, зокрема, за даними розкопок кургану Чорна Могила в Чернігові. Водночас у тому ж X ст. були широко розповсюджені поховання в човнах-моносилах, виготовлених з одного товстого стовбура дерева, які в разі трупоспалення не залишали ніяких слідів (с. 74). Частина таких поховань, відкритих О.О. Бобринським в колишній Київській губернії, були здійснені в «товстих довбаних стовбурах» або «великих коритах» — фактично, в архаїчних «човнах», дуже подібних до «човнів» зі скіфських часів, а також козацьких часів, XV—XVII століть. Цікаве і таке міркування автора. Як і Д. Анучин, він вважає, що серед поховань з трупоспаленнями в дерев'яному наметі або шатрі були такі, що імітували «відповідну надбудову або поховальну камеру на поховальному човні», форму якої поки що не можна реконструювати (с. 74—75).

Далі (с. 82—95) автор розглядає численні й різноманітні зразки образотворчого мистецтва з «корабельною» символікою, монетні та геральдичні зображення, що збігаються у часі з двома «сплесками» судноплавства на території

України у середньовіччі: у період Київської Русі і козацької держави. Серед них — металеві кресала у вигляді стилізованих «сонячних човнів» або досить реалістичних зображень галер XV—XVIII ст. із козацьких поховань (рис. 78, 79), слов'янські скроневі кільця, так звані коники-підвіски фінно-угорських племен Східної Європи, а також східних слов'ян VII—XIV ст., які можна, слідом за автором, вважати класичними зображеннями сонячного човна (с. 93—94, рис. 89—91). Зображення сонячного човна автор виділяє також серед численних амулетів слов'ян IX—XIII ст. (с. 88—90). Особливо цікаво є трактовка підвісок у вигляді півмісяця, які пов'язували з культом місяця. Наведені автором аргументи, а також вдало підібрані ілюстрації переконують, що це дійсно зображення перегорнутого човна поєднане з хрестом (рис. 83). У цих композиціях, як зазначає автор (с. 90), зароджується один з найважливіших символів християнської віри — «хрест на півмісяці». Ця символіка стає дуже популярною в українській, польській, російській геральдиці XIV—XVI ст. (рис. 93—95).

Найяскравішим проявом того значення, яке мав образ корабля в духовному житті християн, було широке розповсюдження в ранньому середньовіччі храмів так званого базилікального типу, споруджених у вигляді корабля, а також записання культурною архітектурою терміну «наос», «неф» (корабель) для позначення головної частини храму з олтарем спереду, що відповідала носовій надбудові корабля із судовим храмом. У книзі послідовно простежено трансформацію давнього образу сонячного човна під впливом християнської релігії в символ церкви, яка пливе по хвилях бурхливого життєвого моря і рятує віруючих (с. 105). Всі наведені вище дані, як справедливо зазначає автор, дозволяють дійти висновку, що корабель як символ спасіння не лише займав провідне місце у світогляді давнього населення України (с. 111), а й зберігся до наших часів як один з універсальних образів світової культури.

З не меншою цікавістю, ніж попередня, читається також третя глава — «Культове значення якоря у давнину». Цей символ тісно пов'язаний з образом сонячного човна, але він має й самостійне значення (якір спасіння). Автор простежує найдавніші прояви культу корабельного якоря — у народів Близького Сходу, Єгипту, Греції, а також в античних містах Північного Причорномор'я. Саме у давньогрецькому мистецтві V ст. до н. е. з'являється зображення, яке об'єднує якір і хрест і яке у подальшому стає символом однієї з головних чеснот християнства — Надії (с. 119). Він також ототожнювався з Ісусом Христом.

Слідом за В.С. Драчуком автор доводить, що численні стилізовані зображення якорів — культові символи римських та ранньосередньовічних часів, знайдені в північнопричорноморських містах Пантікапею, Ольвії, Херсонесі та інших, були прототипами «двозубів» і «тризубів», які ви-

користувалися в культовій символіці Київської Русі (с. 121—125). Деякі зображення нагадують також тризуб, який належав до найдавніших сакральних символів, що в багатьох культових системах визначали поняття «гора» (світова), а через нього — володіння трьома сферами Всесвіту. Він був символом багатьох глибокоархаїчних верховних богів, зокрема Посейдона. Інакше кажучи «стилізація» якоря під тризуб могла бути свідомою, адже це підсилювало сакральний зміст символу.

Далі аналізуються численні «синтетичні» зображення, що поєднують якір, хрест, дерево життя, а також сонячні та інші символи (с. 128—135).

Подібно до інших проявів вірувань і уявлень, пов'язаних з судноплаванням в часи запорозького козацтва, в XV—XVIII ст., відроджуються і розповсюджуються традиції, пов'язані з освяченням якоря.

Хрести з рогами якоря в основі вінчали маківки козацьких храмів, вони прикрашали родові та міські герби, печатки офіційних осіб, «якореподібні» хрести ставили на могилах чорноморських козаків та їхніх спадкоємців ще у XIX ст. (с. 133—137). Наведено цікаві дані щодо відголосу давнього культу якоря в християнській обрядовості в Україні XIX—XX ст., символіка якого тісно пов'язана з символікою сонячного човна (с. 138—141). Вартий уваги той факт, що в ці пізні часи два найдавніші культові символи — тризуб і якір — є синонімами в народній свідомості, тобто спостерігається відродження давнього багатозначного знаку тризуба, який як символ Посейдона увібрав до себе і «якірну» символіку. Для багатьох з тих, хто прочитав монографію Г. Шаповалова, стають, окрім іншого, зрозумілими ідейний зміст і глибоке історичне коріння державної символіки України. Безсумнівно, ця цікава і змістовна книга спричиниться до серйозних роздумів і нових пошуків.

¹ *Іванов В.В., Топоров В.Н.* Навь // Мифы народов мира. — М., 1982. — Т. 2. — С. 195.

² *Ковалева И.Ф., Мухомад С.Е.* Скифское погребение конца VI—V вв. до н. э. в с. Александровка // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 92.

³ *Ольховский В.С.* Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — С. 156.

⁴ *Петренко В.Г.* Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. Д4-5. — М., 1978. — С. 29—31. — Табл. 18, 19.

⁵ *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. — М., 1974. — С. 104; *Шер А.А.* Петроглифы Средней и Центральной Азии. — М., 1980. — Рис. 35, 37, 55, 56.

⁶ *Топоров В.Н.* Гора // Мифы народов мира. — М., 1980. — Т. I. — С. 311—315. *Наливайко Степан.* Тризуб Посейдона і Володимир // Індо-Європа. — К., 1992. — Кн. 1. — С. 46—47.

М. Ю. Відейко

**Міжнародний симпозіум
«Від неолітизації до початку
доби бронзи. Культурні зміни
в межиріччі Одри і Дніпра
між VII і II тис. до н. е.»
(28.05—1.06.2000 р. Брест)**

Уперше за багато років відбувся симпозіум фахівців з чотирьох країн — Білорусі, Польщі, Росії та України, які вивчають археологію неоліту та бронзового віку між Одрою та Дніпром. Він був організований Інститутом історії Національної академії наук Білорусі (Мінськ) та Інститутом Праісторії університету Адама Міцкевича (Познань). Учасників симпозіуму гостинно прийняв Брестський державний педагогічний університет ім. О.С. Пушкіна.

Було проведено послідовно чотири сесії, на яких загалом прочитано понад 40 доповідей та повідомлень (всього їх заявлено 58, з них 16 — вченими з України, переважно — з Києва; однак частина науковців з поважних причин не була присутня). Якщо врахувати, що ця частина роботи симпозіуму тривала два дні, то можна уявити, яким було інформаційне навантаження на учасників. На жаль, найцікавіше — дискусія — була винесена організаторами симпозіуму на останній, третій, день роботи. Однак деякі дискусії таки відбулися — у формі запитань та відповідей на них під час перебігу сесій. Роботу полегшувала та обставина, що учасники мали на руках не тільки програму, а й видані в Познані тези доповідей.

Більшість доповідей було присвячено підсумкам вивчення окремих територій або культур у відповідні періоди, значну увагу приділено міжкультурним контактам. Пожвавлення викликали доповіді, присвячені питанням поширення відтворювальних форм господарства та окремим аспектам його вивчення. Менша частина доповідей містила інформацію про дослідження окремих пам'яток або категорій знахідок. Слід зазначити, що в роботі симпозіуму брали участь не лише відомі вчені, а й молодь, яка, з огляду на скрутні для археології часи, присміно здивувала рівнем та вагомістю наукових результатів. Організатори симпозіуму до кінця року планують видати всі доповіді та повідомлення (в тому числі й ті, що не були виголошені), що дасть змогу докладніше познайомитися з підсумками та сучасним станом археологічних досліджень пе-

редісторичної доби між Одрою та Дніпром. З урахуванням наукової вартості та вагомості доповідей і повідомлень не буде перебільшенням вважати цю збірку найкращим і найновішим путівником з археології та праісторії межиріччя Одри та Дніпра в неоліті та бронзовому віці.

Цікавою була культурна програма симпозіуму, організована обласним Управлінням культури в особі Л.М. Несцерчука. Крім славнозвісної фортеці учасники симпозіуму відвідали філіали Брестського обласного краєзнавчого музею. Обидва філіали є унікальними в своєму роді. Перший — археологічний музей «Берестье» на території Волинського укріплення фортеці. На цьому місці стояло літописне давньоруське місто площею близько 4 га з двома тисячами мешканців, відоме ще з XI ст. Лише в 1968 р. білоруським археологам вдалося виявити його руїни, а розкопки тривали до 1981 р. Було вирішено музефікувати рештки будівель XIII ст., які найкраще збереглися, — деякі до висоти першого поверху! В котловані, з якого насоси періодично відкачують воду, на площі 1000 м² можна побачити давні зруби, просочені консервантами, цілі садиби, частково — дві вулиці, замощені деревом. Поруч експонуються знахідки — від керамічного посуду до різноманітних виробів з дерева та шкіри, які чудово збереглися. Все це перекрито збудованим у 1982 р. з бетону, алюмінію та скла павільйоном площею близько 2400 м². Другий філіал — музей врятованих коштовностей, де експонуються «трофеї» брестської митниці — твори мистецтва, які контрабандою вивозилися за кордон. Лише ікон, які датуються починаючи з XV ст., в фондах музею налічується кілька тисяч, а ще є живопис (від Айвазовського до Врубеля), антикварні меблі, фарфор, ювелірні вироби.

Багато учасників симпозіуму висловлювали побажання щодо продовження традиції подібних міжнародних симпозіумів, а також проведення наступного такого наукового зібрання в Україні.

Одержано 05.06.2000

ПАМ'ЯТІ АНАТОЛІЯ ІВАНОВИЧА КУБИШЕВА

Слово про Начальника

4 січня 2001 р. передчасно пішов від нас Анатолій Іванович Кубишев — науковий співробітник відділу охоронних археологічних досліджень, начальник Херсонської експедиції, один з найкращих фахівців зі степової археології, добра та духовно щедра людина.

Анатолій Іванович народився 26 квітня 1938 р. У 1960 р. закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, де набув професії археолога. Ще студентом А.І. Кубишев брав участь у роботі наукового гуртка при кафедрі археології, працював на розкопках Княжої Гори та пам'яток біля с. Пекарі. По закінченні університету його було прийнято на роботу до відділу слов'янської археології Інституту археології АН УРСР, а з 1966 р. почався науковий стаж Анатолія Івановича — його було обрано на посаду молодшого наукового співробітника.

Головною справою для молодого завзятого археолога стали польові дослідження. Від 1960 по 1968 р. А.І. Кубишев працював у Київській, Кременчуцькій, Південно-Бузькій, Південно-Українській, Канівській та Дніпровській експедиціях. Наукові інтереси Анатолія Івановича на той час поширювалися на ранньослов'янську археологію, зокрема на вивчення зарубинецької культури. Відчутним етапом в його науковій діяльності стали розкопки в 1968—1972 рр. видатної пам'ятки зарубинецької культури — Пирогівського могильника під Києвом.

1968 р. через низку обставин А.І. Кубишев потрапляє до однієї з перших новостворених

експедицій Півдня — Каховської (згодом Херсонської), з якою відтепер, як і з курганною археологією, буде пов'язане його подальше життя. Експедиція досліджувала кургани в зоні будівництва Каховської зрошувальної системи. Працює спочатку заступником її керівників у різні роки — О.М. Лєскова та О.І. Тереножкіна, — а в 1974 р. очолює Херсонську експедицію, одну з найбільших на той час за обсягом робіт та фінансування.

Нам судилося працювати в цій експедиції з Анатолієм Івановичем від дня прийняття ним керівництва майже до її закінчення, а це не один десяток років. І досі пам'ятаються спекотливі, заповнені працею дні, веселі вечори, села, в яких стояли, квітучі весняні степи на початку сезону та сумні осінні дощі, що ніби підказували шлях додому... Й в усіх цих спогадах присутній образ Анатолія Івановича, що його всі звали жартома «Начальник» (саме так, з великої літери).

Авжеж, він таки був ним. Треба було мати неабиякі організаційні здібності, фізичні й духовні сили, досвід та терпіння, щоб керувати таким великим та складним організмом, яким була Херсонська експедиція в її краці дні, та ще керувати успішно. Начальник їх мав. Як правило, досліджувалося водночас кілька курганних груп у різних районах Херсонської області, де будувалася система. Працювало кілька загонів, кожний із своєю технікою, машиною, достатньою (а часом і не зовсім) кількістю людей, камералкою та кухнею, з усіма клопотодами та проблемами звичайної експедиції. І хоча керували розкопками досвідчені «кубишевські кадри» (про це згодом), організувати весь цей величезний механізм, «запустити» його, як любив казати Анатолій Іванович, доводилося саме йому. А археологи-степовики знають, чого варте лише «вбити» у замовника бульдозер або машину у розпал будівництва або кілька місяців годувати десяток-два молодих здорованів, що цілий день махають лопатами під пекучим сонцем Херсонщини.

Щодо кадрів... Щира вдача та доброзичливість Анатолія Івановича забезпечували його бажаними поїхати до Херсонської експедиції. Мало знайдеться в Інституті фахівців зі степової археології, які хоча б сезон не працювали з Кубишевим. Крім постійного складу (в різні роки Я.І. Болдін, А.В. Ніколова, О.В. Симоненко, С.В. Полін, В.В. Дорофєєв, М.В. Ковальов, С.О. Купрій, Н.П. Шевченко),

залюбки приїздили до Каховки вільні на той час від своїх експедицій античники, славісти, сезон за сезоном працювали в Херсонській експедиції позаштатні, але вірні їй хлопці та дівчата з Києва, Херсона, Харкова, Мінська, Москви, Челябінська. Не треба й казати, що згуртованості такого колективу величезною мірою сприяла особистість Анатолія Івановича. Він не був недоступним академічним «босом», але й не виглядав таким собі «своїм у дошку» хлопцем. Він був просто доброю, щирою та справедливою людиною, яка любить та поважає тих, хто розділяє з ним важкий хліб. Керівники загонів завжди були забезпечені всім необхідним для успішної роботи. Анатолій Іванович дбав про все, і можна пригадати не один випадок, коли закінчувалися гроші, продукти або паливо, не вистачало людей або ламалася машина, але, як у пригодницькому романі, в найсутужнішу хвилину з'являвся Начальник — і все ставало на свої місця. Або згадати, як в страшній 1986 рік база Херсонської експедиції в Каховці, поки на ній вистачало місця, приймала всіх киян — співробітників Інституту, що тікали від чорнобильської бди...

Наука щедро віддячила А.І. Кубишеву за відданість. Знахідки Херсонської експедиції складають чималу долю джерелознавчої бази української степової археології. Під його керівництвом досліджені великі стратифіковані кургани доби енеоліту — ранньої бронзи біля сіл Старосілля, Велика Олександрівка та Василівки, розкопаний значний масив поховань катакомбної культури з унікальними знахідками. Надбанням Херсонської експедиції є могильник білозерської культури біля с. Чернянка, рідкісні в наших степах довгі кургани із зрубно-андронівськими похованнями біля с. Слиненко. Як і багато з нас, А.І. Кубишев романтично любив скіфів та завжди чекав на несподівані знахідки в численних скіфських курганах, що кожного року досліджувала експедиція. І доля не знадила його. 1990 р. загін М.В. Ковальова біля с. Братолобівка у пограбованому скіфському кургані відкрив унікальні золоті речі: великий ритуальний конус, вкритий зображеннями в звіриному стилі, гривну та фіалу, декоровану протомами коней. Нічого подібного не знали до цього часу у скіфському золотарстві, і знахідки біля с. Братолобівка, досліджені експедицією А.І. Кубишева, тепер відомі всьому світові.

Традиційно вважаючись «хазяїном» цього великого обсягу матеріалу, Анатолій Іванович постійно був занепокоєний проблемою його наукового оприлюднення. Якщо він сам не займався тими або іншими знахідками, то з прихильною справжнім науковцям щедрістю

віддавав їх для публікацій тим колегам, до кола наукових інтересів яких вони входили. Щодо нас, молодих тоді співробітників експедиції, то він просто наполягав на якомога скорішій науковій обробці матеріалу, і ті публікації стали першими науковими роботами багатьох з нас. Практично весь матеріал Херсонської експедиції дбанням А.І. Кубишева був якісно реставрований, замальований та сфотографований. Щоб одержати ілюстрації до статті, досить було звернутися до Начальника — він діставав численні папки, й не було випадку, щоб чогось не знайшлося.

Ця наукова доброзичливість і просто звичайна людська доброта є, мабуть, головними рисами, що їх згадуєш, говорячи про Анатолія Івановича. Скільки ж клопоту ми завдавали йому в полі, бо за молодістю літ були великі майстри на всілякі витівки та пригоди в неробочий час! Проте Анатолій Іванович обходився без драконівських засобів, жаліючи нашу майбутню кар'єру, та заслужений прочухан часто-густо закінчувався улюбленою експедиційною формулою: «Начальника образити може кожен». Здається, він любив нас, як любить команду свій непугающий, але надійний в бою взвод. Спливали сезони, ми дорослішали, набували професійного досвіду. Начальник все впевненіше міг спиратися на нас, а наші ескапади поступово сходили нанівець, бо підводити Анатолія Івановича ставало просто соромно...

А.І. Кубишев у співавторстві з С.О. Белявою написав монографію «Поселення Дніпровського лівобережжя Х—XIV ст.», куди увійшли матеріали розкопаного ним поселення біля с. Комаровка, видрукував понад 50 наукових статей. Як це завжди трапляється в житті, часу на головне не вистачило. Скінчилася Херсонська експедиція, і для А.І. Кубишева утворилася можливість здійснити заповітну його мрію — видати кількома томами її «Праці», про що він часто казав нам. Проте сліпа хвороба зробила своє.

Письменник Олег Куваєв, чию творчість любив Анатолій Іванович, який сказав про геологів, яким був сам: «Смерть — лише перехід з світу біологічного до світу мінералів. У цьому перевага нашої професії, смерть не роз'єднує, а поєднує нас з нею». Подібне можна сказати і про А.І. Кубишева. Археолог не вмирає, він лише їде до інших вогнищ, до іншого світу, де чекають на нього ті, кого він рятував від забуття, кому він присвятив своє життя і свою працю. А живим лишає сум та спогади... Прощай, Начальнику, вічна тобі пам'ять!

С.В. ПОЛІН, О.В. СИМОНЕНКО

ПАМ'ЯТІ ІГОРЯ АВЕНІРОВИЧА БАРАНОВА

22 квітня 2001 р. на 56-му році життя пішов від нас відомий вітчизняний археолог, доктор історичних наук Баранов Ігор Авенірович, все життя якого було пов'язано з Кримом.

Він народився 5 лютого 1946 р. у м. Сімферополі в сім'ї військовослужбовця. Ще в шкільні роки Ігор Авенірович познайомився з патріархом кримської археології, видатним ученим і педагогом Олегом Івановичем Домбровським, який мав великий вплив на становлення його особистості.

У 1964 р. І.А. Баранов поступив на І курс загальнонаукового факультету Кримського педагогічного інституту, звідки в 1966 р. перейшов на заочне відділення історичного факультету Одеського державного університету, який успішно закінчив у 1970 р. Навчання у вузах поєднував з трудовою діяльністю. У 1965 р. працював лаборантом Інституту мінеральних ресурсів Держгеолкому СРСР.

Від 1 березня 1966 р. і до останніх днів свого життя працював в Інституті археології НАН України, пройшовши шлях від лаборанта до заступника директора Кримського філіалу інституту і завідуючого середньовічним відділом філіалу. Ще в юності, захопившись історією та археологією середньовічного тюркомовного населення Кримського півострова, І.А. Баранов присвятив цій «темній»

сторінці в історії Таврики все своє життя. Вже до захисту кандидатської дисертації в 1977 р. він був досвідченим дослідником, який мав за плечима значний досвід польових досліджень (розкопки еталонної салтово-маяцької культури поселення Тау-Кипчак) і низку наукових статей. В кандидатській дисертації І.А. Баранову вдалося узагальнити безліч матеріалів і вперше обґрунтувати виділення кримського варіанта салтово-маяцької культури. Це був значний крок у вивченні ранньосередньовічних старожитностей півострова. У тому ж році вчений починає цілеспрямовані археологічні дослідження середньовічного Судака, які й продовжував до кінця життя. Від 1977 до 1998 рр. він був незмінним начальником Судацької експедиції. Завдяки цим 20-літнім розкопкам уперше з'явилася можливість представити картину історії цього найбільшого середньовічного міста Східного Криму. Певним підсумком наукової діяльності І.А. Баранова стала його монографія «Таврика в епоху раннього середньовіччя», що вийшла у 1990 р., де були узагальнені практично всі відомі матеріали з історії і археології Криму VIII – першої половини X ст. Ця праця вченого, що отримала широку популярність як у нас в країні, так і за рубежом, залишається й нині настільною книгою всіх, хто займається ранньосередньовічною історією і археологією півострова.

Підсумком багаторічної плідної праці дослідника стала докторська дисертація «Таврика в составе Хазарского каганата», яка була успішно захищена в 1994 р. Колегі і друзів завжди вражала широта його наукових інтересів. В останні роки Ігор Авенірович займався атрибуцією і публікацією письмових джерел з історії тюркомовних народів. І тут ним були отримані нові цікаві результати.

Продовжуючи справу, почату О.І. Домбровським з виховання молодого покоління археологів, І.А. Баранов багато часу приділяв підготовці молодих фахівців.

За довгі роки роботи Ігор Авенірович створив цілу школу дослідників; деякі з них вже за-

хистили кандидатські дисертації і продовжують справу, почату вчителем. І.А. Баранов стояв біля витоків і по суті був головним ініціатором створення Кримського філіалу Інституту археології НАН України на базі відділу археології Криму.

Все життя, починаючи ще зі служби в Збройних Силах, І.А. Баранов брав активну участь у суспільному житті. У 1966 р. його було обрано членом виконкому Центрального району м. Сімферополя, а в 1998 р. — членом виконкому Сімферопольської міськради. Підсумком наукової і суспільної діяльності стало його обрання в 1998 р. на посаду Голови Республіканського комітету Криму з охорони і використання пам'яток історії й культури. На цій посаді він зареко-

мендував себе як талановитий організатор, чуйний, але разом з тим вимогливий і принциповий керівник.

Наукова громадськість країни по заслугах оцінила багаторічний труд Ігоря Авеніровича. Його було обрано членом-кореспондентом Кримської академії наук, а в 2000 р. він отримав високе звання заслуженого діяча науки і техніки Автономної Республіки Крим.

На жаль, багато ще із задуманого вченим не вдалося завершити. Були повністю підготовлені до друку дві монографії, декілька десятків статей. Їх найшвидша публікація — справа учнів і колег дослідника.

Світла пам'ять про Ігоря Авеніровича Баранова назавжди залишиться в серцях його близьких, друзів, колег.

НАШІ АВТОРИ

БАНДУРОВСЬКИЙ Олексій Владиславович — пошукач відділу античної археології, директор Археологічної служби Харкова.

БЕССОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ВДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі археології доби енеоліту.

ДІДИК Віктор Васильович — вчитель історії загальноосвітньої школи № 52 м. Харкова. Спеціалізується з питань ранньослов'янської археології.

ІШТВАНОВИЧ Естер — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології музею Андроса Йожі (м. Ніредьхаза, Угорщина). Фахівець у галузі сарматської археології.

КОЖОКАРУ Віктор — докторант ІА АН Румунії (м. Ясси, Румунія).

КОЗЮБА Віталій Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології. Спеціалізується у галузі давньоруської археології.

КРОПОТОВ Віктор Валерійович — аспірант Таврійського університету ім. В.І. Вернадського, спеціалізується з проблем археології римського часу.

КУЛЬЧАР Валерія — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології ім. Шандора Петефі (м. Асод, Угорщина). Фахівець у галузі сарматської археології.

МОЦЯ Олександр Петрович — доктор історичних наук, завідувач сектору давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. Фахівець у галузі давньоруської та середньовічної археології.

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович — кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства Київського національного інституту культури і мистецтв. Фахівець у галузі скіфо-античної археології та ливарного ремесла в ранньому залізному віці.

ОСТАПЕНКО Максим Анатолійович — завідувач музейного відділу Національного заповідника «Хортиця».

ПОЛІН Сергій Васильович — кандидат історичних наук, співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ПРИХОДНЮК Олег Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

РОМАНЮК Людмила Миколаївна — старший науковий співробітник Національного музею історії України. Спеціалізувалася у галузі скіфської археології.

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі середньовічної археології та стародавнього мистецтва.

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології. Фахівець у галузі історії та археології сарматів.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі первісної археології.

СТОЯНОВ Роман Володимирович — аспірант Київського університету ім. Тараса Шевченка, спеціалізується у галузі античної археології Північного Причорномор'я.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології. Фахівець у галузі скіфознавства.

ЧУРИЛОВА Лариса Миколаївна — старший науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Арх. НЗХТ	—	Архів Національного музею-заповідника «Херсонес Таврійський»
АС	—	Археологический съезд
АСГЭ	—	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ	—	Вестник древней истории
ВССА	—	Вопросы скифо-сарматской археологии
ГИМ	—	Государственный исторический музей
ДИМ	—	Державний історичний музей
ДСПК	—	Древности степного Причерноморья и Крыма
ИАК	—	Известия археологической комиссии
ИГАИМК	—	Известия государственной Академии института материальной культуры
ИФЖ	—	Историко-филологический журнал
КСИА	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
НМІУ	—	Національний музей історії України
ПАДИУ	—	Проблемы археологии и древней истории угров
ПАП	—	Проблемы археологии Поднепровья
РА	—	Российская археология
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
СГЭ	—	Сообщения Государственного Эрмитажа
УІЖ	—	Український історичний журнал
ХНУ	—	Харківський національний університет
AJA	—	American journal of Archaeology
BAR	—	British Archaeological Reports
EAZ	—	Etnographisch-Archäologische Zeitschrift
PPS	—	Proceedings of the Prehistoric Society.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

СМИРНОВ С. В. К вопросу об исторической оценке неандертальских погребений ..	3
СЕРГЕЕВА М. С. Мифологический образ колесницы в графике населения степей Восточной Европы эпохи бронзы	10
РОМАНИУК Л. Н., СИМОНЕНКО А. В. Сарматский комплекс из с. Запрудье в Среднем Поднепровье	19
КОЗЮБА В. К. Историко-демографическая характеристика древнерусской семьи (по материалам исторических и археологических источников)	29
МОЦЯ А. П. Киевская Русь: этапы формирования государственной территории	42

Публикации археологических материалов

ОСТАПЕНКО М. А. Памятки оседлости скифского времени на острове Хортица	51
БАНДУРОВСКИЙ А. В. Античные амфоры из курганов скифского периода Левобережной Лесостепной Украины	68
ФИАЛКО Е. Е. Краснофигурные кратеры из скифских памятников	80
КРОПОТОВ В. В. Импортная краснолаковая керамика южномалоазийской группы в Крыму	90
ПРИХОДНЮК О. М., ЧУРИЛОВА Л. Н. Драгоценности из с. Коробчино на Днепропетровщине	96

К истории древнего производства

ОЛЬГОВСКИЙ С. Я. Металл браслетов Херсонеса	106
---	-----

Дискуссии

КОЖОКАРУ В. Некоторые замечания по поводу даты договора между Римом и Каллатисом (CIL I ² 2, 2676).	113
--	-----

Новые открытия и находки

СТОЯНОВ Р. В. Свинцовые трилистники из эллинистического некрополя Херсонеса Таврического	118
ДИДЫК В. В. Новые находки круга выемчатых эмалей в водосборах Сиверского Донца и Днепра	125

Рецензии

ИШТВАНОВИЧ Э., КУЛЬЧАР В. Генинг В. Ф. Сарматская эпоха в Альфёльде (Среднее Подунавье в I—IV вв.) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии	130
БЕССОНОВА С. С. Георгий Шаповалов. Корабли веры. Судходство в духовной жизни древней Украины	132

Хроника

ВИДЕЙКО М. Ю. Международный симпозиум «От неолитизации до начала эпохи бронзы. Культурные изменения в междуречье Одры и Днепра между VII и II тыс. до н. е.»	136
Памяти Анатолия Ивановича Кубышева. Слово о Начальнике	137
Памяти Игоря Авенировича Баранова	139
Наши авторы	141
Список сокращений	142

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, має вміщувати:
 - а) машинописний текст у 2 примірниках, обсягом 1 друкований аркуш (24 стор. машинопису або 40 кБайт тексту), включаючи анотацію, ілюстрації, список рисунків і резюме;
 - б) коротку анотацію на працю на початку статті після заголовка перед текстом;
 - в) ілюстрації, вкладені до окремої папки чи пакету з цупкого паперу;
 - г) список рисунків;
 - д) резюме російською мовою;
 - ж) список скорочень;
 - з) анкетні дані автора.
2. Рукопис необхідно друкувати на білому папері, на якому не розпливаються чорнила.
3. Всі сторінки рукопису мають бути одного формату.
4. Рукопис (текст і посилання) друкується через два інтервали, зліва, внизу та зверху лишається не менше 2,5 см, справа — не менше 1 см; на кожній сторінці має бути не більше 28 ± 1 рядків, по 60—62 знаки в кожному.
5. Всі географічні назви — в офіційно прийнятій транскрипції.
6. Слова не скорочуються.
7. Точно вказується джерело цитати.
8. Креслення мають добре читатися.
9. Ілюстрації, в тому числі рисунки на таблицях, мають бути пов'язані з текстом.
10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подаються у 2 примірниках.
11. Креслення має бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітки квадратів, позначення квадратів цифрами та літерами) виключаються.
12. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її верх, на зворотньому боці його необхідно позначити.
13. Ілюстрації на кальці наклеюються на цупкі аркуші білого паперу. Формат ілюстрацій має бути не більше 13×22 см.
14. Недопустимо рисунки вклеювати до тексту.
15. Нумерація ілюстративних матеріалів має бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.
16. Всі типи ілюстрацій позначають: Рис.
17. Підрисункові підписи до статті складають у вигляді спеціального списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису напроти відповідної посилки олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.
18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони мають бути розшифровані в підрисунковому тексті.
19. Для карт і картосхем необхідно вказати картооснову.
20. Нумерація посилань у тексті має бути суцільною (через всю статтю). Самі посилання друкуються після тексту окремим списком. У посиланнях необхідно дати повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, сторінка тощо).
21. Подання матеріалів бажано в електронному вигляді (на дискеті); текст при цьому має бути в ASCII-кодах для DOS-редакторів або WORD for WINDOWS у форматі RTF; графічні матеріали подають у форматі TIFF, CDR, EPS.
22. У разі подання матеріалів в електронному вигляді друкований текст та ілюстрації на папері обов'язкові.

ДО ЗНАВЦІВ ТА ШАНУВАЛЬНИКІВ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

«АРХЕОЛОГІЯ» — єдиний у нашій країні науковий журнал з проблем давньої історії та археології України.

- На сторінках журналу читачі знайдуть детальну інформацію провідних учених про археологічні розкопки пам'яток давніх культур — від первісності до середньовіччя — на території України та в інших регіонах світу, ґрунтовні теоретичні статті, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії, хроніку.
- Ми сподіваємося, що наш журнал допоможе читачеві, який цікавиться історією України, краще орієнтуватися в проблемах давньої історії, культури та археології, стане для нього виданням, в якому дохідливо й на високому науковому рівні висвітлюються всі проблеми й надбання сучасної української археологічної науки.
- Журнал виходить 4 рази на рік.
У роздрібний продаж не надходить.
- Передплатити журнал «Археологія» можна у будь-якому поштовому відділенні.
- Передплатний індекс 74006.
- Попередні числа «Археології» можна придбати в бібліотеці Інституту археології НАН України за адресою:
Київ—210, просп. Героїв Сталінграда, 12, 3-й поверх

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2001, № 1. 1—144